

ANTWERPEN IN DE TIJD VAN DE HERVORMING

Beschrijving van het tijdperk 1550 tot 1570

Waarin opgenomen een gedeelte uit:

**Antwerpen in de zestiende eeuw:
een internationale handelsmetropool aan de Schelde**

Door
Guido Marnef

Samengesteld door

W. Westerbeke

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2005

INHOUD

Inleiding

Deel I

1. Willem van Oranje tussen de machtsverhoudingen in de tijd van de Reformatie
2. Geloofsvervolging in Antwerpen
3. Problematiek rond Van Haamstede en bemiddeling door Gaspar van der Heijden.
4. Martelaren waaronder Wouter Oom (Wouter Wrage)
5. Martelaar Jan de Wolf
6. Martelaarschap van CHRISTOFFEL DE SMET alias FABRITIUS
7. Het Verbond en het smeekschrift der edelen
8. Doorbraak in het kerkelijk leven
9. De hagepreken
10. De beeldenstorm
11. Het begin van de 80 jarige oorlog; Moord op de Graven Egmond en Hoorne
12. Kort overzicht van 6 voorgangers die de Calvinistische gemeente te Antwerpen gediend hebben in de periode 1550-1580

Deel II

**Antwerpen in de zestiende eeuw:
een internationale handelsmetropool aan de Schelde**

Antwerps protestantisme in opmars 1550-1567

1. Vestiging en groei van ondergrondse gemeenten, 1550-1566
2. De calvinistische Kerk
3. De doopsgezinde broederschap
4. De lutheranen: een apart verhaal
5. Stedelijke overheid versus protestantisme: de repressie
6. Een kortstondig hoogtepunt: het Wonderjaar, 1566-1567

Deel III

Antwerps protestantisme in de verdrukking

1. De zachte aanpak van Margareta van Parma
2. Het stadsbestuur in de greep van de Centrale Regering
3. Schuchtere pogingen tot Katholiek herstel
4. De calvinistische kerk onder het kruis
5. Antwerps calvinisme in ballingschap; vluchtelingenkerken

Besluit: Psalm 74

INLEIDING

De grootste omwenteling die er in de wereld plaats gevonden heeft nadat het Romeins Keizerrijk Christelijk geworden was, is ongetwijfeld de Reformatie. Daar gingen de donkere Middeleeuwen aan vooraf. De overgang van de middeleeuwen naar de Reformatie heeft lang geduurd en was ook niet overal gelijktijd voltrokken.

Vooraf vergeleken bij Spanje, dat nog volkomen middeleeuws leefde, hadden de Noord- en Zuid-Nederlanden in de 16^e eeuw de drempel naar 'de nieuwe tijd' al ver overschreden. Vandaar dat de lagere adel zich verzette tegen de alleenheerschappij van de Spaanse koning Filips II. Vandaar ook dat de kooplieden zich verenigden in het Verbond der Kooplieden, in de eerste plaats om de rechten en vrijheden, zo ook de voorrechten of privilegiën van de vrije steden te verdedigen tegen de willekeur van de vorst.

Vlaanderen was de grootste Provincie in de Verenigde Nederlanden. Kunsten en wetenschappen bloeiden. De Roomse Godsdienst, hoezeer vervallen, had daar ook heel vrome aanhangers. Antwerpen, liggend in Brabant, was voor Vlaanderen onmisbaar. Het was in Vlaanderen waar de Reformatie begon vanuit het Zuiden wat het Calvinisme betreft, zich langzaam voortbewoog, tal van Doopsgezinde, Luthersgezinde en Calvinistische martelaren voortbracht, en zich tenslotte manifesteerde ná de Beeldenstorm en de Hagepreken. Maar daar ging de opgaande zon ook weer spoedig onder, om voorlopig niet meer op te gaan. Een intens droevig gebeuren.

Wij mogen met recht het klaaglied aanheffen wat Jesaja deed in hoofdstuk 63: 18, 19: *"Uw heilig volk heeft het maar een weinig tijds bezeten; onze wederpartijders hebben Uw heiligdommen vertreden. Wij zijn geworden als die, over welke Gij vanouds niet hebt geheerst; en die naar Uw Naam niet zijn genoemd."*

Wij mogen de bede wel voortdurend opheffen voor het arme Vlaamse volk, wat nu overspoeld is met Antichristelijk en goddeloze machten: **O, HEERE, GEEF VLAANDEREN LICHT!**

Dit poogt de belangstelling voor de Reformatie in Vlaanderen op te wekken. Daartoe is thans gekozen voor de korte bloei van *de Kerk der Hervorming in Antwerpen*, vanaf ca. 1550 tot 1570.

Middelburg, 1 juli 2005

W. Westerbeke

1. Willem van Oranje tussen de machtsverhoudingen in de tijd van de Reformatie

Gedurende de middeleeuwen was de grens tussen edelman en burger scherp getrokken. Er is een tijd geweest, dat er slechts sprake was van vrijen en onvrijen. Uit de laatsten is de derde stand voortgekomen, en in de zestiende eeuw was uit de burgerij de stand der rijke kooplieden ontstaan. Wel was sinds de invoering van het Christendom de slavernij afgeschaft, maar eeuwen aaneen zou er nog een grote groep van mensen gevonden worden, die volkomen afhankelijk was van de standen, die boven hen in meerder weelde en meer onafhankelijk leefden. In de 16^e eeuw, de tijd der Hervorming, viel de maatschappij uiteen in edelen, burgers en boeren. Bij de edelen bestond er groot onderscheid tussen de Hogere en de Lagere adel. Tot de Hogere adel behoorden mannen als Egmont, Hoorne en Oranje, om er slechts een drietal te noemen. De Lagere adel bestond uit de kasteelheren, die in het beperkte gebied van hun heerlijkheid grote macht bezaten. Helaas voor hen nam hun betekenis juist in de zestiende eeuw gaandeweg af. Er is een tijd geweest, dat de heer van een heerlijkheid bijna soevereine macht bezat. Dat was, toen zo goed als ieder gewest van de *Zeventien Nederlanden* een eigen graaf of hertog had. Sommige gewesten, zoals Utrecht, werden door een bisschop geregeerd. Feitelijk waren de graven, hertogen en bisschoppen slechts leenmannen van de Duitse keizer of de Franse koning. Maar dat betekende in de zestiende eeuw al niets meer. Want door huwelijk, soms door verovering hadden de graven, hertogen en bisschoppen hun gebied dusdanig uitgebreid, dat meerdere gewesten onder één hoofd waren gekomen. Filips de Goede ontnam zijn nicht Jacoba van Beieren haar gebieden met wapengeweld en haar grafelijke titel door list. Ruim een eeuw later was de kleinzoon van zijn kleindochter al heer van al de Nederlanden. En het feit, dat macht en invloed van graaf, bisschop en hertog in één persoon verenigd koninklijk werden, was van funest gevolg voor menig kasteelheer. Voorheen, toen de gewesten onderling bloedige oorlogen voerden, waren zij voor graaf, bisschop of hertog onmisbaar, daar zij met hun heerban van weerbare mannen gezamenlijk het gewestelijk leger vormden. Hun heer bedelde vaak om hun gunst, soms om hun geld, en daartegenover stelde hij dan zijn gaven in de vorm van allerlei rechten en privilegiën. Doch nu deze heer zo machtig geworden was, dat hij al de Nederlanden onder zijn bewind had, waren de rollen weldra omgekeerd en moest de edelman maar hopen, dat de vorst een plaats voor hem in zijn leger of in het landsbestuur beschikbaar stelde.

Naast de kasteelheren waren de burgers (poorters) in de loop der tijden tot grote macht en aanzien gekomen. Hun gezamenlijke vesting, met gracht, wal en muur versterkt, was voor de landsheer soms van meer belang voor het vullen van zijn schatkist dan menig voorheen zo machtig kasteel. Vooral de steden kregen hun rechten en privilegiën in ruil voor hulp en onderstand aan hun soevereine gebieder, die bij de *Blijde Inkomste*, waarbij hij als heer van stad en gewest gehuldigd werd, de door zijn voorgangers verleende rechten plechtig bezwoer. Dat Karel V, de eerste heer van alle Nederlanden, door het huwelijk van zijn vader met de erfdochter van de Spaanse kroon ook koning van Spanje werd, is in zekere zin de oorzaak van het uitbreken van

onze tachtigjarige oorlog. Want voelde Karel V zich nog in de eerste plaats heer der Nederlanden, zijn zoon Filips II was voor alles koning van Spanje.

Ook Karel V heeft de "kettters" vervolgd. Ook hij heeft de rechten der Nederlanden geschonden, maar niet, in die mate als zijn zoon Filips het na 1555 deed. Het zijn de gruwzame geloofsvervolgingen en de brute schending van de Nederlandse rechten en privilegiën geweest, die de geest van het verzet hebben opgeroepen. Twee oorzaken, die geheel in overeenstemming waren met de geest van de nieuwe tijd, zijn duidelijk aanwijsbaar.

- ? Zowel staatkundig als kerkelijk voltrok zich een totale omkeer. Merkwaardiger wijze meer, in de Nederlanden dan ergens elders. Karel V liet de Hervorming in Duitsland, waarover hij keizer was, maar heel wat minder macht bezat, meer dan oogluikend toe, maar vervolgde de hervormden in de Nederlanden te vuur en te zwaard. Betrekkelijk rustig verbreidde aanvankelijk de Lutherse kerk zich over Duitsland. Wel zal daar, een halve eeuw later dan bij ons, ook een bloedige oorlog uitbreken, maar die zal niet leiden tot het ontstaan van een onafhankelijke staat, zoals *de Republiek der zeven verenigde Nederlanden*.
- ? De kerkelijke strijd ging om de autoriteit van de Heilige Schrift te stellen boven de kerkelijke traditie. En wat het gezag betreft, over de vraag of het gezag uitgeoefend door een wereldlijk heer, die van zijn onderdanen eiste te doen wat tegen het Woord van God indruiste, nog als van Godswege over het volk gesteld erkend kon worden.

Voor Willem van Oranje, intussen één der machtigste en rijkste vorsten van het Habsburgse rijk, brak een zware tijd aan. Hij is dan nog geen protestant. Het is niet uit godsdienstige overwegingen, dat hij de Nederlanden te hulp is gekomen. Het is trouwens niet eenvoudig om de motieven tot het verzet van de Nederlanden tegen hun heer, Filips II, zuiver te stellen. Daarbij werd wel eens te veel de nadruk op het godsdienstige gelegd. Bij vele Nederlanders is het inderdaad hun godsdienstige overtuiging geweest, die hen tot verzet tegen Filips en zijn grote macht dreef. Tot hen behoorden ongetwijfeld Marnix van Sgt. Aldegonde¹ en zijn broer. Tot hen behoorden ook de overtuigde calvinisten uit de burgerij en verschillenden van de lagere adel.

Maar zij, die "de Groten" werden genoemd, hadden in de eerste plaats een politiek motief. "De absolutistische en centraliserende Spaanse politiek van Filips II, waarvan sinds de plannen inzake de kerkelijke reorganisatie, Granvelle als promotor werd beschouwd en de daaruit voortvloeiende achteruitzetting van de Hoge adel, deden de Prins de beslissing nemen om de Nederlanden te hulp te komen."

Trouwens, de calvinisten in het algemeen verwachtten aanvankelijk niet veel van Oranje. Vooral de vurige en naar de aard wat eenzijdige predikanten niet. De adel wel. Die zag direct in hem hun leider. Dat hij desniettemin de "Vader Willem" van het gereformeed kerkvolk is geworden, is omdat God hem daarvoor uitverkoren heeft. De weg daartoe is voor hem bang en moeilijk geweest. Tot Alva's komst was hij, uiterlijk gezien, nog volop wereldling. Rooms-katholiek zegt men. Maar beter past hier: *humanist*. Dat was trouwens met veel voornamen rooms-katholieken het geval.

Een humanist concentreert zijn gedachten op een goed en weelderig, maar ook zedelijk verantwoord leven. Uiterlijke praal en pracht, met daarnaast het streven om een goed en volwaardig mens te zijn, behoren tot zijn verhevenste idealen.

¹ ZIE VOOR MARNIX HET VOORTREFFELIJK BOEK VAN B.J.W. DE GRAAF: DICHTER – SOLDAAT; UIT HET LEVEN VAN FILIPS MARNIX VAN ST. ALDEGONDE. DE BANIER, 1970

Toch moet het bij Oranje wel voorgekomen zijn, dat dit leven hem niet ten volle bevredigde. Hij had een vrome moeder, die haar kinderen naar de leer van Luther streng had opgevoed. En van zijn opvoeding komt niemand geheel en al los. Dat Juliana voor haar mening uit durfde. komen, blijkt wel duidelijk als Prins Willems eerste vrouw, Anna van Egmont, gestorven is en te Breda naar de rooms-katholieke ritus zal worden begraven. Er zijn dan juist twee van haar andere kinderen in Breda te gast. De Dillenburgse slotvrouw verbiedt die twee aan de plechtigheden deel te nemen en voegt er aan toe: "Ik wilde wel, dat de Prins er ook niet bij was; behalve dat het tegen Gods wil is, weet ik dat het opnieuw grote bekommering zal geven."

Hiermee in verband rijst natuurlijk de vraag hoe de vrome Nassauers in 1544 hun toestemming konden geven om hun zoon Willem aan het hof van Karel V zijn opvoeding te laten voltooien. Ze deden dat terwille van de glorie van hun huis. Willem zou immers de erfenis van zijn neef René van Chalon, waardoor hij van eenvoudig Duits landjonker Prins van Oranje kon worden, niet kunnen aanvaarden zonder toestemming van Karel V. En Karel wilde beslist geen Lutherse Prins van Oranje erkennen. Ongetwijfeld zullen Willem de Rijke en Juliana van Stolberg hun bezwaren hebben gehad. Doch niet in die mate als dat in later jaren het geval zou zijn. In 1544 stand het nog niet zo scherp gesteld. Overal leefde nog de gedachte, dat door het ijveren van de reformatoren de Rooms-Katholieke kerk gezuiverd zou worden van haar dwalingen.

Prins Willem van Oranje was in zijn jeugd Luthers; en na zijn elfde of twaalfde jaar rooms-katholiek opgevoed. Doch in zijn eerste verzet tegen het schenden der privilegiën en daaruit voortvloeiend tegen de geloofsvervolging was hij geen enkel geloof van harte toegedaan. Schitterend edelman, begaafd diplomaat, kundig militair, maar kerkelijk en in geloofszaken evenals de meesten van zijn stand ongeïnteresseerd. Hoog in aanzien bij edelman en burger. Aanvankelijk zelfs ook bij Filips II, die hem tot *Vliesridder* verhief. Granvelle en Alva behoorden tot zijn goede kennissen. De Hoge adel in de Nederlanden rekende hem tot één van hun schitterendste vertegenwoordigers. Egmont en Hoorne behoorden tot zijn persoonlijke vrienden.

Pas in de diepte van mislukking en vervolging zal de grote kentering in zijn leven komen. Zijn karakter, zijn persoonlijkheid heeft zich op langzame wijze ontwikkeld. Als hij met Alva gijzelaar is aan het hof van de Franse koning Hendrik II, hoort hij van de geheime overeenkomst van deze met Filips II omtrent het uitroeien van de ketters. Naar aanleiding daarvan heeft men hem de naam *De Zwijger* gegeven. Hij is dan met diep medelijden met de aanstaande slachtoffers vervuld. Later, na zijn vogelvrij verklaring, verklaart hij in zijn *Apologie*, dat dit hem er mede toe gebracht heeft zich tegen de tirannie van Filips II over de Nederlanden te verzetten. Maar behalve het medelijden van een gevoelig humanist, speelde de gekrenktheid van de politicus, die hij toch in de eerste plaats was, een grote rol. Hij was uit den vreemde naar de Nederlanden gekomen en voelde zich weldra ook met hart en ziel Nederlander. De Nederlanden waren toen een oase van vrijheid in een eeuw, waar overal elders het volk zo goed als onmondig was. Het was een land waar iedere stad haar eigen rechten en privilegiën had, ieder gewest zijn Staten, waar de vrije steden een stem in het kapittel hadden naast adel en geestelijkheid.

Sinds Filips de Goede verschillende Nederlandse gewesten onder zijn bewind had gebracht, en het machtige Sticht door zijn bastaard, David, liet besturen, was er het

streven van de Bourgondiërs om de verschillende Nederlanden tot één rijk samen te voegen, centraal vanuit **Brussel** geregeerd. Pas zijn achterachterkleinzoon Karel V gelukte het de zeventien Nederlanden alle onder zijn heerschappij te brengen. Het hertogdom Gelre was de laatste van de vrije Nederlanden, dat de Bourgondische - toen eigenlijk de Habsburgse - wereldmacht moest erkennen en er aan onderworpen werd. Karel was toen heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer van Duitsland. Dit is politiek en staatkundig gezien de ondergang van de Nederlanden geworden. Niet onder Karel V, maar onder zijn zoon, de fanatieke Filips II.

Deze Spanjaard huldigde het beginsel van de absolute koningsmacht. Hij wist zich door God geroepen om dat deel der wereld, dat in verband met zijn geboorte hem erkend en gehuldigd had als heer, graaf, hertog of koning, alleen en naar eigen inzicht te besturen. Zijn wil was wet. Het was hem een doorn in het oog, dat de verschillende Nederlanden hun eigen rechten en privilegiën hadden. Zijn onderdanen moesten geregeerd worden naar één wet. Wel had hij de verschillende rechten van de afzonderlijke Nederlanden bij zijn huldiging plechtig bezworen, maar in wezen erkende hij die niet. En hiertegen is Oranje in oppositie gekomen. Als lid van de Hoge adel der Nederlanden verzette hij zich tegen de willekeur van Filips. De Nederlanden hadden hun rechten; de koning, die hier immers slechts heer was, vertrapte ze. Zo was Oranje zeer zeker niet de voorvechter van de calvinisten, die het overgrote en ook het strijdvaardigste deel uitmaakten van de protestantse groepering in de Nederlanden. Hij stond daar zelfs min of meer onsympathiek tegenover. Hij vaardigde in zijn prinsdom Oranje zelfs een plakkaat uit waarbij hij verordende, dat alleen "onze heilige moederkerk" rechten had en dat alle nieuwe leerstellingen werden verboden.

Hij voelde zich als raadsman van de kroon gepasseerd toen hij in zijn gesprek met Hendrik II constateerde, dat Filips de kwestie der geloofsvervolging in de Nederlanden niet met hem, maar met de vreemdeling Alva had besproken. Eén van de grondrechten van de Nederlanders was, dat zij niet door vreemden werden geregeerd. Omtrent de Nederlanden waren hij, Egmont, Hoorne en nog enkele groten de aangewezen personen om de vorst van advies te dienen. Maar aan het hof van de Landvoogdes Margaretha van Parma speelden vreemdelingen als Granvelle de eerste viool. De Prins kwam niet direct in openlijk verzet. Daar was hij te veel diplomaat voor. Mannen als Hendrik van Brederode en heer Jan van Toulouse (broer van Marnix van St. Aldegonde) wilden maar direct met geweld beginnen. Zelfs de eigen broer van de Prins, Lodewijk van Nassau, de overtuigde Lutheraan, wilde dat.

Zij hebben met vele anderen getracht Prins Willem te bewegen het leiderschap van het militair verzet reeds in 1566 op zich te nemen: Oranje aan het hoofd der Nederlandse rebellen! Een leger op de been brengen! Prins Willem kapitein-generaal en dan de Spanjaarden. en de andere vreemdelingen het land uit! Een machtige, vrije Staat vormen! Willem was als Prins van Oranje soeverein vorst. En vorsten mochten immers, naar de moraal van die dagen, een andere vorst de oorlog aandoen. Prins Willem heeft aan dergelijke aandrang geen gehoor gegeven.

Wel weigerde hij de inquisitie in de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht, waarover hij stadhouder was, volledig in te voeren en de plakkaten van Filips II in al hun gestrengheid toe te passen. En dat moest! Dat was de wil, de wet van de monarch. Oranje deed het niet. Hij schreef een brief aan de Landvoogdes, waarin hij zijn weigering motiveerde. *Invoering van de inquisitie en uitvoering van de plakkaten zal het verbitterde en reeds verarmde volk, dat bukt onder achteruitgang van de handel en mislukking van de oogst, tot opstand brengen*, schreef hij. Het is alsof hij terwille en in

het belang van de koning diens bevel niet uitvoert. Maar zowel de Landvoogdes als de koning zelf wisten wel, dat dát zijn motief niet was. In zijn gewesten stond de Prins de verscherping van de geloofsvervolging niet toe. Geloofs-vervolging was in die dagen een volkomen aanvaard en goedgekeurd begrip. In het algemeen ging men er van uit, dat de regering de ware godsdienst moest beschermen en de ketterij moest uitroeien. Oranje was, als ruimdenkend mens met een gevoelig gemoed tegen geloofsvervolging zijn tijd ver vooruit. In zijn prinsdom wilde hij ook niet, dat men de vervolging invoerde, al had hij dan het bovengenoemde plakkaat uitgevaardigd. Gewetensvrijheid was in zijn oog het onaantastbaar recht van ieder mens.

Er staat in zijn brief aan de Landvoogdes een woord, waar men makkelijk overheen zal lezen als men zich het uitzonderlijke ervan voor die tijd niet realiseert. Hij eindigt zijn schrijven namelijk met de belofte, dat hij, afgezien van de verscherping der plakkat en de invoering van de inquisitie, zijn plichten als stadhouder in de uitvoering van 's konings bevelen "vervullen zal zoals een goed christen betaamt." De algemene schrijfwijze, ook door hem steeds gebruikt, was: *als een goed katholiek*. In ieder geval voelden zowel de Hoge adel met de edelen van lager stand als ook het gewone volk, dat Oranje de man was, die in de strijd voor recht en vrijheid de grote leider zou worden.

Hij was dat ook reeds in feite. Doch nog slechts alleen in de kring der Groten. Wel stond hij in contact met de leden van de lagere adel, ook wel met enkele vooraanstaande burgers. Wel was hij er vast van overtuigd, dat de Nederlanden bevrijd zouden moeten worden van de Spaanse overheersing, maar aan militair geweld kon hij niet denken. Zijn inzicht in de machtsverhoudingen weerhield hem. Als hij de kaart overzag, de kaart van West-Europa, stond daar in de eerste plaats de Habsburgse macht, waarvan Filips II en de Duitse keizer de hoofdvertegenwoordigers waren. Het Duitse rijk was verdeeld. Er waren Lutherse en Rooms-katholieke vorsten. Maar minder dan zijn broer, graaf Lodewijk, vertrouwde hij op de steun van de Lutherse vorsten. Wie van hen zou zich volledig inzetten in de strijd tegen de Habsburgers? Incidenteel zal later wel de één en de ander van hen deelnemen aan de strijd. Maar een vast bondgenootschap was vereist en de inzet van alle krachten om de enorme kamp te wagen.

Dan was er Frankrijk. **De Hugonoten** waren er een machtige partij. De Franse koningen zagen in de Habsburgers de macht, die hen omkapselde. Maar de verhoudingen in Frankrijk waren te ingewikkeld, als later ook zal blijken, om van Frankrijk voldoende steun te verwachten.

Verder was er Engeland, met de protestantse Elizabeth aan het hoofd. Doch ook op haar durfde hij niet te rekenen. Er was te veel politiek gekonkel tussen de Europese machten. En de Nederlanden zelf? Oranje was er vast van overtuigd, dat de Nederlanden, mits volkomen één, als nog steeds de rijkste en welvarendste staat van Europa, een onoverwinnelijke macht konden vormen. Vooral als een kundig militair als Egmont bereid was een leger te vormen en aan te voeren. Maar wie was uiteindelijk Egmont en hoe treurig stond het met de eenheid der Nederlanden. Trouwens, Egmont was te zeer ingenomen met zijn hoge posities. En Hendrik van Brederode, later terecht *de Grote Geus* genoemd, had een veel te beperkte blik. Menig Nederlands edelman zag niet verder dan het land, het gewest, waar hij woonde, en besefte niet tegen welk een wereldmacht de strijd zou moeten worden gevoerd.

Oranje wist, dat alleen langs diplomatieke weg iets te bereiken zou zijn. En als diplomaat stond hij boven de meesten van zijn tijd. Het gelukte hem de grote

Granvelle, in meer dan één opzicht zijn evenknie, uit de Nederlanden te verwijderen. Niet tégen Filips II als hoofd en symbool van de Habsburgse wereldmacht zou hij te velde trekken, maar voor Filips, als wettig heer der Nederlanden. Zijn doel zou bereikt zijn op hetzelfde moment als iedere vreemdeling uit de Raden, die de Landvoogdes terzijde stonden, verwijderd was, als op gezette tijden de Staten-Generaal werden bijeengeroepen en als de rechten en privilegiën werden gehandhaafd. Als de Nederlanden dus werden bestuurd op een wijze, zoals het oude statuut van ieder gewest het voorschreef.

En de geloofsvervolging dan? Speciaal daartegen kwamen de Consistories en vele rijke kooplieden en sommigen van de adel in verzet. Dat was voor hen het allervoornaamste. Oranje was de overtuiging toegedaan, dat zodra de Nederlanden op landsrechtelijke wijze werden bestuurd de geloofsvervolgingen zouden ophouden. Hij geloofde, dat de ordening van het Nederlands staatsbestel vanzelf de meerdere vrijheid van godsdienst en van het geweten zou bevorderen. Oranje heeft zijn doel niet bereikt. In de eerste plaats niet, omdat er met Filips II niet te onderhandelen viel, verdwaaasd fanaticus en tiran als hij was.

Maar in de tweede plaats ook niet, omdat het volk, edelman en burger, te getergd door de dwingelandij en ontzet door de wreedheden, die bedreven werden, geen geduld meer had. Het volk verlangde daden.

2. Geloofsvervolging in Antwerpen

Antwerpen was de voornaamste handelsstad van Brabant en Vlaanderen. Vlaanderen is zo genoemd naar Flandbert, zoon van Blesinde, zuster van Clodion die hem tot heer daarover stelde in 436. Anderen leiden het af van Flatus, óf van Flaiddren. Vlaanderen was eertijds vast aan Zeeland, totdat Otto de duinen liet doorgraven in 980 als grensscheiding tussen het keizerrijk Frankrijk.

Antwerpen, of *Hantwerpen* volgens oude schrijfwijzen, werd zo genoemd omdat zekere reus Druon ten tijde van Julius Ceasar, - ca 50 jaar voor Chr. – alle kooplieden de helft van hun koopmanschap afsneed en in de Schelde wierp, waarom zijn kasteel Hantwerpen genoemd werd. Anderen leiden het af van een werf die aan de oever van de Schelde zou gebouwd zijn. Waarom het woord *Hant* voor de plaatsnaam staat blijft hen onbekend. (zie Walcherse Arkadia, door M. Gargon, predikant te Vlissingen. Uitgave Leiden 1715)

Antwerpen, gunstig gelegen aan de Schelde, was het centrum van economische belangen. Het was in die dagen de voornaamste handels- en geldstad ter wereld. De Antwerpse kooplieden vormden een machtige stand. Zij zagen hun belangen, meer dan enige volksgroep, gebaat bij vrijheid en het behouden van de eigen Antwerpse privilegiën.

Antwerpen kende vanaf het begin van de Reformatie oprecht gelovige inwoners. Luther, als Augustijner monnik straalde in het begin van zijn optreden voornamelijk invloed uit in Augustijnse kloosterordes.

In het klooster van de Augustijnen bevond zich een eenvoudig, gevoelvol en liefderijk man, die een van de eersten was die door de prediking van Luther gewonnen werd. Hij was student te Wittenberg geweest, had daar de prediking van de grote doctor gehoord en zich zowel door de liefelijkheid van het Evangelie als door de innemendheid van hem die het verkondigde aangetrokken gevoeld. Het was de prior **Jacobus Spreng**, gewoonlijk Proost genoemd. Luther werd bij het begin van zijn loopbaan niet als een ketter beschouwd, maar als een schrandere monnik; zelfs zagen de monniken vol bewondering met eerbied tegen hun hoofd op. Gods Woord, hetwelk de professor *ad Biblia* te Wittenberg verklaarde, was in Sprengs hart doorgedrongen, en terwijl de priesters in Antwerpen niets dan fabelen predikten, verkondigde hij Christus. Monniken en verscheiden inwoners van de stad werden door de leerling van de Hervormer tot God bekeerd.

De eenvoudige monnik Maarten Luther bracht geheel Europa in beroering en het was de tijd, dat God Zijn kerk uit het diensthuis van Rome zou halen. Maar tegelijkertijd begon de strijd van de machten der hel tegen de gemeente des Heeren. Met alle hem ten dienste staande middelen trachtte de vijand dan ook de vervloekte „nije leer” uit te roeien.

Er volgde een bange tijd van lijden en strijd. De machtige keizer Karel V, die in het jaar 1515 als heer der Nederlanden was ingehuldigd, was een felle tegenstander van de Hervorming. Voor hem bestond alleen de alleen waarzaligmakende heilige

moederkerk en voor andersdenkenden was er in zijn gewesten geen plaats. Streng plakkaten werden door hem uitgevaardigd om de onschuldige aanhangers van de „nije leer” te vernietigen.

Rusteloos streefde hij er naar de luister en de macht van zijn keizerlijk huis te vergroten. In zijn staatkunde was echter voor de Hervorming geen plaats, zijn rijk zou er alleen maar door worden verzwakt. Als een getrouw zoon der kerk vervolgde hij te vuur en te zwaard zijn „beminde onderzaten”, die zich in de godsdienst niet naar de voorschriften van mensen wilden schikken, maar naar Gods geboden wensten te leven. En om de heilige vader te believen, kocht hij diens gunst voor het leven van zijn trouwe onderdanen.

Op 1 juli 1523 moesten twee Augustijner monniken, **Voës en Van Essen** de brandstapel op, omdat zij de leer van de moederkerk hadden veracht en alleen Christus als de enige Zaligmaker beleden. Midden in de vlammen gaven zij getuigenis van hun geloof en zongen:

Wij loven U, o God, wij prijzen Uwen Naam,

totdat de rook de stemmen verstikte en zij voorgoed verstomden. Zij waren de eersten die voor de *nije leer* de marteldood stierven en hun geloof met hun bloed moesten bezegelen.

Maarten Luther had ook van de dood van de beide martelaren gehoord en direct schreef de Hervormer een ontroerende brief aan de christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen.

*„Alle lieve broeders, die in Holland, Brabant en Vlaanderen zijn, met alle gelovigen in Christus, genade en vrede van God, onze Vader en van onze Heere Jezus Christus. Lof en dank zij de Vader aller barmhartigheid. Die ons in deze tijd wederom zien laat Zijn wonderbaar licht, dat tot dusver om onzer zonden wil verborgen is geweest, terwijl Hij ons aan het gruwelijk geweld der duisternis heeft laten onderworpen zijn, en zo smadelijk dwalen en de antichrist dienen. Maar nu is de tijd weer gekomen, dat wij der tortelduiven stem horen, en de bloemen opgaan in ons land. (Hooglied 2 : 11 en 12). Aan welke vreugde gij niet deelachtig zijt, maar gij zijt de voornaamste geworden, aan wie wij zulk een vreugde en blijdschap beleefd hebben. Want het is u voor de hele wereld gegeven, het Evangelie niet alleen te horen en Christus te belijden, maar ook de eersten te zijn, die om Christus' wil schade en schande, nood en angst, gevaar en gevangenis lijden, en nu zo vol van vrucht en sterkte geworden zijt, dat gij het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt, dewijl bij u die edele kleinodiën van Christus, **Hendrik en Johannis**, te Brussel hun leven gering geacht hebben, opdat Christus en Zijn Woord geprezen zouden worden. O, hoe verachtelijk zijn die twee zielen ter dood gebracht, maar hoe heerlijk zullen zij met Christus wederkomen, en rechtvaardig richten degenen, door wie zij nu met onrecht gericht zijn. Ach, wat is het toch een geringe zaak, door de wereld geschandvlekt en gedood te worden, voor hen, die weten dat hun bloed kostelijk (Psalm 9 : 18; 72 : 14) en hun dood dierbaar is in Gods ogen, zoals de Psalmen zingen. (Psalm 116 : 5). Wat is de wereld tegenover God ? Welk een lust en vreugde hebben alle engelen gezien aan deze twee zielen ! Hoe gaarne zal het vuur van dit zondige leven tot het eeuwig leven, van deze smaad tot eeuwige heerlijkheid geholpen hebben!*

God zij geloofd en gezegend tot in eeuwigheid, dat wij beleefd hebben echte heiligen en waarachtige martelaren te zien en te horen, wij, die tot dusver valse heiligen verheerlijkt en aangebeden hebben. Wij hier te lande zijn tot heden niet waardig

geweest, zulk een tastbaar en waardig offer voor Christus te worden, hoewel ook vele van onze leden niet zonder vervolging geweest zijn en nog zijn.

Daarom, mijn zeer geliefden, wees getroost en vrolijk in Christus, en laat ons danken voor de grote tekenen en wonderen die Hij aangevangen heeft onder ons te doen. Hij heeft ons daar een vers, nieuw voorbeeld van Zijn leven voorgesteld. Nu is het tijd, dat het rijk Gods zich betone niet in woorden, maar in kracht. Hier kan men leren, wat er gezegd is: Zijt geduldig in de verdrukking. (Romeinen 12 : 12).

Voor een klein ogenblik (sprak Jesaja, hoofdstuk 54 : 7) heb Ik u verlaten, maar met grote ontfermingen zal Ik u vergaderen. En de 91ste Psalm vers 14 en 15: In de benauwdheid zal Ik bij hem zijn, Ik zal hem er uittrekken, en zal hem verheerlijken. Dewijl wij dan de tegenwoordige ellende zien, en troostelijke beloften hebben, zo laat ons de kracht vernieuwen, goedsmoeds zijn, en met vreugde ons laten slachten voor de Heere. Hij heeft gezegd, Hij zal niet liegen: Ook de haren uws hoofds zijn alle geteld. (Mattheus 10 : 30).

En hoewel de tegenstanders deze heiligen zullen belasteren als Hussieten, Wiclefieten, Luthersen, en zich beroemen over hun terdoodbrenging, het moet ons niet verwonderen, maar des te meer sterken; want het kruis van Christus moet lasteraars hebben. Onze rechter is echter niet ver; Hij zal een ander oordeel vellen; dat weten wij en zijn er zeker van."

In 1526 gaf Jacob van Liesvelt, uit „de vermaarde coopstadt van Antwerpen”, een volledige Bijbel in het Nederlands uit. Hij verloor later hierdoor zijn leven en werd voor deze misdaad onthoofd.

Reeds in 1526 vaardigde Keizer Karel V *het eerste plakkaat tegen de Hervorming* uit. Luther, de monnik van Wittenberg werd voorgesteld als „een duivel onder gedaente van een mensche”, die de argelozen zocht te brengen ter eeuwige dood ende verdoemenisse. Luthers „medeplegers, aanhangers en begunstigers”, werden met de zwaarste straffen bedreigd en velen zouden straks „om den gheloove in banden en pijnen gaan.”

Mocht de keizer al met dood en verderf dreigen, de „nije leer”breidde zich steeds meer uit. Als God werkt wie zal het dan keren ? Geen enkel, nietig en sterfelijk mens zou dat werk kunnen verhinderen, al leek het soms of de hel de overwinning zou behalen.

De kettermeesters **Frans van der Hulst en Nicolaas van Egmond**, twee „geslagen vijanden van alle geleerdheid en verlichting”, die bij keizerlijk decreet waren aangesteld om onderzoek te doen naar de gehate Luthenarije, vonden ruimschoots werk, om hun onschuldige en vredelievende medeburgers voor de vierschaar van de beruchte inquisitie te slepen, te pijnigen en te doden.

Zeer velen zijn in de 16^e eeuw te Antwerpen omgebracht op de meest afschuwelijkste manier. **Voor al een groot aantal Wederdopers.** Het is jammer dat aan de martelaren onder de Wederdopers door de meeste Calvinistische schrijvers weinig aandacht is besteed. Zij betaalden in het begin van de Reformatie op sommige plaatsen de zwaarste tol.

Hieronder volgen enkele personen die vanwege hun geloof ter dood gebracht zijn. Het is genomen uit een verkort uittreksel uit *Hooger Vierschaer te Antwerpen*

18 september 1551.

De Schoutet contra **HENRICK VAN WESTEL(E)**, geboren van Betborch, herdoper, op de bladrand: Executio.

Levend verbrand.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 8, blz. 403, 404, 414.*

21 oktober 1551.

De Schoutet contra **MARTEN DU PETITZ of PETIS**, stoeldrayere, geboren van Curtrycke, herdoper, op de bladrand: Executio.

Idem contra **JACOB PEETERS, AERTSSone**, cuyper, herdoper, op de bladrand: Executio.

Idem contra **JAN VANDEN WOUWER**, geboren van Westerloo, herdoper, op de bladrand: Executio.

Idem contra **PEETER DE BRUYNE**, geboren van Weert, herdoper, op de bladrand: Executio.

Idem contra **PLEUNIS DE HOEVELE of VANDEN HUEVELE**, lyneweaver, geboren van Curtrycke, herdoper, op de bladrand: Executio.

Alle 5 levend verbrand.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 8, blz. 405, 417.*

3. Problematiek rond Van Haamstede en bemiddeling door Gaspar van der Heijden.

Om enigszins een inzicht te krijgen in het gemeentelven binnen Antwerpen in de 50er jaren volgt hieronder enkele brieven die bewaard gebleven zijn. Overgenomen uit het proefschrift van Dr. M.F. van Lennep, G. v.d. Heyden, Amst. 1884.

Het eerste betreft: het verlangen van de gemeente ... dat GASPAR VAN DER HEYDEN te Antwerpen bleef ...

Uittreksel uit de brieven, die wij van JAN à LASCO bezitten, en waarvan het Latijn, hoewel niet altijd onberispelijk, toch goed verstaanbaar is.

... Hij heeft hun daarom geantwoord "dat zij aan U. L. en JAN à LASCO schrijven zouden, om eenen nutteren dan ick ben, daartoe te verkiezen t' haren besten. Aangezien, dat U. L. meer gegeven is de verborgentheden des geloofs te kennen dan hen. Ook al waart schoon, datze geenen anderen dan mij en begeerden, gelijkze zeggen, zo wil ick sulx niet van mij selven, noch door haar verkiezinge, maar door de uwe aanveerden, opdat wij niet de valschen profeten en gelycken, die van zich selven loopen, eerze te rechte gezonden zijn."

Het antwoord van Emden luidde naar 't schijnt, dat hij maar in Antwerpen blijven moest, en het aanbod der gemeente aldaar aannemen. Eer hij echter zich voor goed aan de gemeente verbond, wenschte hij in Emden tot zijn ambt bevestigd te worden. Opdat de gemeente nu echter niet zonder voorstander zou zijn terwijl hij afwezig was, werd uit Emden ADRIAAN VAN HAEMSTEDE gezonden, een ijverig, maar ook dikwijls wat al te voortvarend prediker, die gaarne zijn eigen zin deed, en met wie de Antwerpsche gemeente dikwijls moeilijkheden gehad heeft. Waarschijnlijk is deze in 1556 te Antwerpen aangekomen, en hebben VAN DER HEYDEN en hij eerst eenigen tijd te zamen gearbeid, voor dat de eerste naar Emden vertrok. Wanneer deze reis naar Emden plaats had is niet met nauwkeurigheid op te geven. Wij weten slechts, dat hij in Juni 1557 zich daar bevond en vóór 30 Augustus van datzelfde jaar ...

... Ik vermoed dus, dat hij in de aanvang van 1557 naar Emden vertrokken is; waartoe zou hij daar ook langer geweest zijn, daar de gemeente te Antwerpen, die in die dagen sterk toenam, hem noode kon missen, gelijk wij dan ook zien, dat VAN HAEMSTEDE zeer naar zijn terugkomst begon te verlangen, daar hij de 21 Juni 1557 aan de gemeente te Emden schreef: "mij verlangt zeer, om een medehulpe te hebben; de last valt mij te zwaer. Ick woude wel, dat GASPAR VAN DER HEYDEN hem spoedichde."

Vroeger was VAN DER HEYDEN ook al eens te Emden geweest, hetgeen men reeds zou kunnen opmaken uit het aantal groetenissen aan het einde van zijn brief aan die gemeente (van 17 Dec. 1555), maar tot zekerheid verheven wordt door de volgende zinsnede in dien brief: "Voort bidde ick dy mijn broeder GERARD THOM CAMPEN dat gij mij de zomma en begrip wilt toezenden van de almoessen, daer af onze broeder HERMANNUS begonnen hadde te prediken, doe ick noch bij U lieden was, enz." Vermoedelijk heeft dit verblijf te Emden plaats gehad tegen het einde van 1554 of in de aanvang van 1555.

Dit zoude ik daarom willen aannemen, omdat in die tijd JOH. à LASCO zich te Emden bevond, voor dat hij naar Frankfort vertrok, en deze alsdan gelegenheid kan

gehad hebben VAN DER HEYDEN op te merken, die hij later, gelijk wij hierboven zagen, bij zich ontbood.

Het tweede is: een controverse tussen de kerkenraad en Van Haamstede, waarin Gaspar bemiddelde.

Den 30 Aug. 1557 schreven "de Dienaers, Auders (Ouderlingen) ende Dyaken der ghemeeynten tot Andwerpen" eenen uitvoerige brief aan de "Dienaers der Nederlantsche Duytsche Ghemeeynten tot Emden," waarin zij zich over ADRIAAN VAN HAEMSTEDE beklagden.

Wat was het geval? Deze leraar had Antwerpen, denklijk in Juli, verlaten en weigerde daarheen terug te keeren, tenzij de gemeente hem nader beriep. Voor zijn vertrek had hij evenwel stellig verklaard, dat hij slechts ging, "omme zijn zuster (die in Emden gebleven was) te beschicken ende oorlof te nemen." Hij had eerst plan gemaakt te vertrekken, eer GASPAS terugkwam, maar liet zich toch overreden om op diens terugkomst te wachten. Waarschijnlijk is VAN DER HEYDEN omstreeks de helft der maand Juli teruggekeerd, en is VAN HAEMSTEDE zeer spoedig daarop vertrokken. Vóór zijn vertrek "heeft JASPAER VAN DER HEYDEN hem merckelic gheseyt, dat hy van der ghemeeynten begheert was."

Men begrijpt dus niet waarom hij nog weder op een bizondere beroeping aandringt, en wil hem die niet geven, tenzij hij eerst wederkome. "Off hyet niet en gelooft, (nl. dat hy begheert is)" schrijven zij verder, "connen wij niet beteren. JASPAER en is noyt op ander wyse van der ghemeeynten begheerte aenghesegt, nochtans en is hij daerom tot Eemden niet ghebleven, want hy weet wel der ghemeeynte meyninghe."

Het schijnt verder, dat VAN HAEMSTEDE de gemeente had verwaarloosd, om daarbuiten het evangelie te verkondigen, "allegerende men moste die 99 scaepkens in de wostenie verlaten ende het honderste zoucken." Hierover beklagt zich de gemeente ook.

Zij schrijft, "dat de herders bij de cudde moeten blijven, want hoe wél die 99 scaepkens, dwelc onse ghemeijnte zoude zijn, naer zijn zegghen, zolden zijn bewaert als hyse verlaet, moghen wij alderbest die 't daghelicx zien, weten, want twee Dienaers hebben wij altijd begheert, omdat die scaepkens niet verlaten, maer te beter ghewacht souden worden. Als dan de eenen herder de scaepkens vorseyt wilt verlaten, zoo behouven wij denzelven herder niet te houden oft te ontbiene, maer wij mochten ons metten eenen lijden, ghelyck wy langhe hebben moeten doen, wt noodt dat wij niet beters en condon crijghen. Maer onse broeder ADRIANUS noch JASPAER, (GASPAS) hebben naer onse verstant sulcke officie niet ontfanghen, want eyghentlic te spreken, soo ist CHRISTUS ende der Apostelen officie ende der Proffeten, de scaepkens hier ende daer, de gansse weerelt over, te loopden zoucken. Wij zullen genoucht te doene vinden, om de kudde te weyden, over de welcke ons de HEERE tot herders gesteld heeft. De middel om de cudde bequamelic te weijden, heeft ons GOD bequamelic geopenbaart, ghelijc elc sien mach, die de ghemeijnte nu siet, ende over een jaer noch gesien hebben, hoese namelic GOD, door zijn onutsprekelijcke bermherticheijt, daghelicx seghent, zoo wel onder de Duytschen als onder de Walen."

Nog belangrijker is een tweede brief van de Kerckeraad van Antwerpen, aan dien van Emden, de 17den Februari 1558 geschreven.

VAN HAEMSTEDE was werkelijk in Antwerpen teruggekeerd, maar had zich niet gehouden aan zijn belofte, om herder der kudde te blijven. Integendeel was hij steeds meer voortgegaan overal predikatiën te houden, buiten de godsdienstoefeningen der gemeente om, zodat de twist steeds heviger ontbrandde. Verscheidene malen was GASPAR VAN DER HEYDEN als vredestichter tusschengetreden, en had hem "met lieflyckheid daerin vermaent, hij mochte die wyle die Schrift te beter ondersoecken, die broederen visiteeren hier ende daer, opdat de cudde te beter gedient werde, maar hij heeft daerop nyet geantwoerdt, weder die extraordinarise predicatien solde laten, oft nyet." Ook had VAN HAEMSTEDE zich beklagd, dat de gemeente hem niet genoeg verzorgde en niet voorzien had van kleeding, woning en onderhoud. Hierover wordt uitvoerig in de brief gehandeld, die vooral zeer belangrijk is, omdat veel van het bizonder leven der Dienaren in die dagen ons daarin wordt medegedeeld. Het was zeer moeilijk om een geschikte woning voor de predikanten te vinden, daar zij gedurig moesten verhuizen, wanneer men vreesde, dat de plaats, waar zij zich ophielden, door de vijanden ontdekt mocht zijn. "Waren wt in een vrij landt," zoo schrijven zij, "daer men mocht vrijlijck wonen, prediken, etc., soo waert te prysen, dat onse Predicanten oft Dienaers een seker woonplaetse hadden, maar diewyle die periculen der Predicanten vele ende groot syn, soo en cunnen sy, om veel oirsaken, als geseht is, sulx nyet soo gepastlijcken hebben, voorneemlycken die gehouden syn. Op alle plaetsen en mogen sy nyet wonen, om de periculen. Een eygen huys en connen sy oock nyet hebben; want dicwylen noodich ware dat sij alle jaeren 8 oft 10 malen verhuysden, oft oock noch meer, na gelegentheyt der tyrannie."

De Dienaren moesten dus worden uitbesteed bij gemeenteleden, die plaats hadden, en niet opzagen tegen het gevaar, waaraan zij door hunnen gast werden blootgesteld. Zoo had ook de Antwerpsche gemeente besloten, dat VAN HAEMSTEDE "soude wesen een maendt in d'een van de Dienaers huysen, die daer gelegentheyt toe hadden, ende een maendt in eens anders desgelyx. Maar dat en wilde hij nyet doen. Hij en wilde sijn boeken nyet soo dicwijlen verhuysen."

Verder op hooren wij terloops waar GASPAR VAN DER HEYDEN gedurende geruime tijd in Antwerpen gewoond heeft. Want de briefschrijvers gaan voort te verhalen hoe zij aan VAN HAEMSTEDE "eenige cameran in broeders huysen gewesen hebben", maar hoe "gheene van die hem behaecht heeft." De woningen, welke die meerendeels arme gemeenteleden aan hunne leeraars konden aanbieden, waren zeker verre van fraai; en het was voor mannen als VAN HAEMSTEDE en VAN DER HEYDEN, die van goede familie en het daarom wellicht beter gewend waren, misschien nog moeilijker om zich daarin te vinden dan voor anderen; VAN HAEMSTEDE ten minste had allerlei bezwaren, die de brief op naïve wijze ons mededeelt. "Op d'een plaetse hadde hy weechluysen gesien; opte ander plaetse en stondt hem dat volck van de huysen niet ane; opte derdde was het wyf hem te vreemdt - ende dat was tot LOYS THIERRI, daer JASPAR lange gewoent heeft."

Deze LOYS THIERRI was ouderling of diaken der gemeente; ten minste wij vinden zijnen naam (LOYS TYRYE) onder de brief van 30 Augustus 1557. Het is jammer, dat ons niet te gelijk bericht wordt, welk handwerk hij uitoefende; het kon toch zijn dat hij de schoenmaker was, bij wien GASPAR het eerst zijn intrek genomen heeft.

Wij zullen ons niet verder met deze twist in de gemeente te Antwerpen bezig houden, maar kunnen toch nog niet geheel van deze laatste brief afscheid nemen.

Aan het slot vinden we namelijk nog een belangrijke bladzijde aangaande VAN DER HEYDEN. Nadat de schrijvers de zaak van VAN HAEMSTEDE afgehandeld en aan

die van Emden gevraagd hebben alles te schikken, gelijk het hun het beste voorkwam "ter eeren GODES ende stichtinge sijnder gemeynten," eindigen zij hun brief aldus: "Ende al ist, dat ADRIANUS bij ons blijft, soo sult ghij even wel voer ons sorge dragen, om noch eenen dienaer te hebben, want GASPAS, onze broeder, ons langen tijdt daeromme gequelt heeft, dat wij hem ontslagen solden, gelijk wij hem oock belooft hebben."

Wat was de reden van dit besluit bij de jeugdige leraar? Verschillende oorzaken worden ons in de brief opgegeven, welke GASPAS ook zelf, naar het schijnt, reeds langen tijdt te voren naar Emden geschreven had. Hij diende de gemeente "met groter beswaringe sijnder herten, ende can nyet gevoelen in hem seluen, dat hij (als hij hem seluen daertoe nyet geroert vindt duer de Geest GODTS) dat behoirt te doene; want het is geen cleyn sake, voer GODT rekenschap te geven voer de gantze gemeynte, welcker bloet GODT van der Dienaeren handen heyschen sal."

Het verblijf te Antwerpen was voor VAN DER HEYDEN steeds gevaarlijker geworden. De vervolgingen, die een tijdt lang naar het schijnt, niet met de grootste gestrengheid waren ingesteld, begonnen thans weder in hevigheid toe te nemen. Misschien was dit ook wel een weinig de schuld van VAN HAEMSTEDEN, wiens ijver soms wel wat te onberaden was, en daardoor de opmerkzaamheid der vervolgers trok, waardoor de gemeente tevens in gevaar kwam. Hoe het zij, GASPAS VAN DER HEYDEN gevoelde zich in Antwerpen niet meer veilig; hij was er langzamerhand te zeer bekend geworden, voornamelijk, gelijk hij zegt, "*ouermidts hij die beginner der gemeynten geweest heeft,*" en begreep dat het tijdt werd om van standplaats te veranderen, gedachtig aan het woord van CHRISTUS: "Vervolgt men u in d'een stad, vliedt in d' andere." Hij zocht zijn ontslag echter niet, opdat hij ledig mocht zijn of zijn gaven verbergen, noch ter wille van tijdelijk gemak, want gelijk hij zelf zegt, zijn goederen zijn niet buitengewoon groot "aengesien hij sijns handtwercks haluen, nauwelijcken eenigen middel weet, om de cost te gewinnene," maar hij was voornemens, om waar hij zich mocht bevinden, voort te gaan met te arbeiden aan de bloei der gemeente GODS, en wenschte daarom ook te Antwerpen te blijven, totdat Emden eenen anderen leeraar in zijn plaats had gezonden. Het werd hem echter niet vergund daarop te wachten, want, spoediger zelfs dan hij gedacht had, werd hij genoodzaakt te vertrekken.

Deze brief was van **17 Februari 1558**. Reeds op het einde van het vorige jaar waren er broeders gevangen genomen, en de 2de Juni 1558 schreef A. PISCATOR aan JOH. VAN UTENHOVE: "fratres nostri Antverpiani adhuc sunt in vinculis, nec est spes ulla liberationis, sed quotidie exspectant mortem. Sunt numero 12, atque ejus ecclesiae membra ibidem."

Deze gevangenneming had dus denkelijk in het voorjaar van 1558 plaats gehad. Spoedig echter werd het gevaar nog dreigender. In de nacht van de 18den Juni was de gemeente tezamen vergaderd geweest tot de viering van het Heilig Avondmaal. Door verraad eener vrouw was het huis, waar VAN DER HEYDEN destijds verblijf hield, aan de vervolgers bekend geworden, en plotseling werd dat huis door de markgraaf JAN VAN IMMENSELE "een bloetgierich mense" met de dienaren van de schout bezet. De man bij wien de leeraar inwoonde werd gevangen genomen, en ook de papieren der gemeente, waarbij zich een naamlijst der dienaren en ouderlingen bevond, vielen de vijanden in handen, maar de predikant zelf werd "miraculeuslyk genoeg" gered, gelijk VAN HAEMSTEDEN ons verhaalt.

Het "miraculeuse" der verlossing, vermeldt VAN HAEMSTEDÉ zelf ons niet, maar TE WATER heeft ons die verhaald, en wel volgens een mondelinge en schriftelijke overlevering, bij de nazaten van VAN DER HEYDEN bewaard gebleven. In zijn *Reformatie van Zeeland*, bl. 394 lezen wij: "De wonderbare wijze zijner verlossing is deze geweest, dat hij, zig verborgen hebbende op een geheime plaats, de deur van binnen vast toe deedt, zoodat de schout of markgrave die niet konde openen, maar eenen zijner dienaren belastte op het dak te klimmen en de pannen af te ligten, 't welk als hij deedt, zag hij VAN DER HEYDEN op zijn knieën leggende en GOD biddende, doch door een wonderlijke bestiering van GOD, met deernis bewogen, verzekerde hij de schout dat er niemand in was, en ontkwam aldus het doodsgevaar."

Terzelfder tijd werden verscheiden personen gevat die later ter dood gebracht zijn, o. a. **ANTONIE VERDIKT** een diaken der Antwerpsche gemeente, die de brief naar Emden nog mede had onderteekend, en de 12 Januari 1559 te Brussel werd verbrand. (Zie ook in *de historie der martelaren*, bij 't verhaal van de marteldood van GILLES VERDIKT.)

Is het wonder dat VAN DER HEYDEN, op wien men het bijzonder scheen gemunt te hebben, daar men hem het eerst had gezocht, het nu niet langer raadzaam oordeelde te blijven? TE WATER (*Reform, van Zeeland*, bl. 394) en UYTENHOVEN menen, dat hij pas in 1559 Antwerpen heeft verlaten, nadat er door de overheid een prijs van 300 gulden op het hoofd van een predikant, en van 50 gulden op dat van een ouderling of diaken was gesteld, maar daar VAN HAEMSTEDÉ in Antwerpen gebleven was, kon dit hem ook gelden, terwijl de vijanden immers ook de vlucht van VAN DER HEYDEN niet bekend behoeft geweest te zijn. Het schijnt echter, dat GASPAR na zijn wonderbare verlossing uit de macht der vervolgers, niet lang gewacht, maar zoo spoedig mogelijk die gevaarlijke stad verlaten heeft, vooral daar hij, gelijk wij hierboven zagen, reeds zolang gewent had te kunnen vertrekken.

Hiermede eindigt de eerste periode van VAN DER HEYDEN's veelbewogen leven. Weinig vermoedde hij, dat het hem, terwijl hij nu met levensgevaar Antwerpen en zijn geliefde gemeente moest verlaten, nog eenmaal vergund zou zijn, in diezelfde stad vrij uit het evangelie te verkondigen.

4. MARTELAREN

De gemeente te Antwerpen ondervond veel tegenstand van de plaatselijke Overheid. Enkele martelaren uit de vele, tonen dit aan.

24 december 1558.

GILLIS VERDRICT, van Elversele, was **predikant van de nieuwe leer**, verdacht in o.a. Antwerpen, verbleef te Emden-Norden en Zürich en kwam op deze dag om op de brandstapel te Brussel.

Bron: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen II*, p. 190, 191, J. Decavele.

12 januari 1559.

ANTHEUNIS VERDRICT, uit Elversele, lakenkoopman, verdacht in 1555 te Antwerpen, was **diaken van een gemeente in de nieuwe leer**, werd in 1558 veroordeeld en eindigde op deze dag op de brandstapel te Brussel.

Bron: *De dageraad van de reformatie te Vlaanderen II*, p. 190, 191, J. Decavele.

18 januari 1559.

De Schoutet contra **HENRICK SNOELAECKE**, cleermaker, geboren van Boeckelt, ketterij.

Idem contra **ADRIAEN COREMAN**, schildere, geboren van Antwerpen, ketterij. Beiden verbrand.

NB: ADRIAEN was door zijn vader (!) aangeklaagd wegens het ketterse dopen van zijn kind.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 8, blz. 457, 471, 472 en Antwerpiensia, Deel 14, blz. 99.*

1 februari 1559.

JACOB STALLYNCK, CLAYSz., van Brugge, passementwever, verdacht van ketterij te Antwerpen in 1553, onthoofd te Brugge op deze dag.

Bron: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen II*, p. 180, 181, J. Decavele.

17 maart 1559.

De Schoutet contra **FRANCHYNE VANDER BORCHT**, geboren van Lyere, herdoopster.

Idem contra **POLONIE, JAN LONTSDOCHTERE**, geboren van Ghoes, herdoopster.

Idem contra **ADRIANA LAMBRECHTS**, geboren inde Langstrate, herdoopster. Allen verdronken op het Steen.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 8, blz. 460, 472.*

16 juni 1559.

De Schoutet contra **JEHAN BUYSSONT**, koopman, geboren tot Ryssel, Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. 1872, Deel 9, blz. 2.*

JEHAN DE BUISSON, &c. te synen vander secten der Calvinisten &c. den XVIIIen Juny 1559 opten Steen metten zweerde geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B., Deel 9, blz. 8.

Idem contra **GIELIS BERNAERTS**, geboren van Thielt, &c. anderwerff gedoopt is ende inde opinie vanden Herdoopers, &c. Op de Bladrand: Executio.
Bron: Als boven.

GIELIS BERNAIRTS, vuyt Hollant, &c. den XVIIIen Juny 1559 tAntwerpen opten Steen metten zweerde geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 8.

Idem contra ADRIAEN PAN, PEETERSSONE, (echt. van NEELKEN JACOBS) geboren tot Driele, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 2.*

ADRIAEN PAN, van Nyvele (= Nevele), bevonden is geweest herdoopt te syne, den XVIIIen Juny 1559 tAntwerpen opten Steen metten zweerde geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Als boven.

27 juni 1559.

De Schoutet contra **MAEYKEN FILIERS**, geboren tot Gorcum, overmidts dat de verweerderesse herdoopt is inde leeringhe vanden Herdoopers, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 2.*

MAYKEN FILGIERS, &c. opten XXVIIIen Juny 1559 opten Steen tAntwerpen verdroncken is geweest &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 8.*

NB: MAYKEN FILGIERS zou afkomstig zijn van Gent volgens: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen II, blz. 108, 109, J. Decavele.*

27 juni 1559.

Idem contra **BETKEN DE HAZE**, geboren tot Ghendt, &c. op de bladrand: Executio.
Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 3.

BETKEN DE HAZE, van Ghendt, &c. op het Steen verdronken.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 8.

Idem contra **NEELKEN JACOBS**, geboren tot Remmerzwale, (de later verdronken stad Reimerswaal, gelegen t.o. Bergen op Zoom, Red.), op de bladrand: Executio.
Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 3.

NEELKEN JACOBS, huysvrouw was van **ADRIAEN PAN**, &c. ook op het Steen verdronken.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 9.

NB: NEELKEN JACOBS zou afkomstig zijn van Gent/Nevele volgens: *De Dageraad van de reformatie in Vlaanderen II, blz. 128, 129, J. Decavele.*

29 juli 1559.

De Schoutet contra **MAYKEN, JOOS DE CATTE** dochtere, geboren tot Wervicke &c. heeft laten herdoopen, &c. op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 3.

MAYKEN, JOOS DE CATTE dochtere, van Wervicke, &c. den XXIXen July 1559 opten Steen verdroncken is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 9.

Idem contra **MAGDALEENE, ANDRIES** dochtere, geboren tot Maestricht, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaar, A.A.B. Deel 9, blz. 3.
 Idem contra **AECHTKEN, ADRIAEN JORIS** dochter, geboren tot Zierickzee, &c.
 Op de bladrand: Executio.
 Bron: zie Magdaleene

11 oktober 1559.

De Schoutet contra **MAEYKEN SPRINCEN**, geboren van Maestricht, overmidts dat de verweerderesse herdoopt is &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 3 en 4.

MAEYKEN SPRINCEN, van Maestricht, &c. opten Steen verdroncken is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 9.

Idem contra **MARGRIETE VAN HALLE**, geboren hier tAntwerpen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Zie boven.

MARGRIETE VAN HALLE, weduwe **WILLEM EGGERTINGS**, &c. bekent heeft gehadt herdoopt te syne, alhier opten Steen den XIen Octobris 1559 verdroncken is geweest, &c.

Bron: Zie boven.

Idem contra **MAEYKEN DE CORTE**, geboren tot Ghendt, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Zie boven en Registerboeck der geexendeerde vonnissen, 1484-1582, fol. 205vo.

MAEYKEN DE CORTE, van Ghendt, &c. herdoopt / verdroncken, &c.

8 november 1559.

De Schoutteth contra **MATTHEUS DE SMIDT**, &c. hadde over 3 oft vier jaeren by **GILLIS VAN AKEN** herdoopt geweest te syne, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 5.

MATTHEUS DE SMET, van Gent, &c. opten IVen Novembris anno 1559 opten Steen met andere naervolgende geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van de Markgraaf, jaar 1558-60, A.A.B. Deel 9, blz. 10.

Idem contra **ANDRIES LANGEDULLE**, geboren tot Yperen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Zie boven.

ANDRIES LANGEDULLE, &c. geexecuteert, &c.

Bron: Zie boven.

ANDRIES LANGHEDUL, van Ieper, wever, reeds te Gent verdacht van herdoperij, verdroncken op het Steen. Vermoedelijk was **ANDRIES** verwant met **JANNEKEN LANGHEDUL**, echtgenote van **THOMAS WILLEMS**, tegen wie de inquisiteur in 1556 een geding inspande. Sinds 1559 woonde ook **CHRISTIAAN LANGHEDUL** in Antwerpen; als koopman voerde hij lakens uit naar Dantzig en importeerde graan uit de laatste stad. Hij onderhield contacten met Vlaamse dopers, onder meer met **MAYKEN DE CORTE** te Gent. Hij werd op 13 september 1567 verbrand te Antwerpen.

Bron: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen I, p. 507, 508, II, p. 134, 135, J. Decavele.*

Idem contra **LAUREYS VANDER LEYEN, PIETERSz**, geboren tot Gendt, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Zie boven.

LAUREYS VERLEYEN van Ghendt, die metten voorseyden Mattheus ende Andries opten Steen, geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Zie boven.

10 november 1559.

WILLEM DE SCHILDERE, schoenmaker, uit Dranouter, werd in 1559 te Antwerpen door de markgraaf wegens ketterij ingerekend. Hij ontsnapte op deze dag uit de gevangenis, begaf zich naar Londen en werd er op 22 juni 1561 tot diaken aangesteld. Op 4 mei 1562 werd hij te Dranouter bij verstek verbannen verklaard.

OLIVIER MOENIS, lakenscheerder, uit Dranouter ontsnapte ook mede uit de gevangenis, sinds 1560 was hij in Londen, waar hij trouwde met **JACOMYNKEN VAN DER MEESEN**. Op 4 mei 1562 werd hij verbannen verklaard en werden zijn goederen verbeurd verklaard. In augustus 1565 werd zijn zaak opnieuw behandeld door de inquisiteur, vermoedelijk omdat hij een verzoek had ingediend om zich weer in het land te mogen vestigen.

Bron: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen, Deel I, p. 401, 426, J. Decavele.*

23 juli 1561.

De Schoutet contra **ADAM HENRICX alias KISTMAKERS**, geboren tot Deventer, &c. herdoopt is ende pertinacelyk inde ketterye vande Herdoopers is persisterende, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 123, 124.

ADAM HENRICX alias KISTMAECKERS, geboren tot Deventer, &c. opten Steene metten watere geexecuteert is, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1560-61, A.A.B. Deel 9, blz. 133.

Idem contra **FRANSCHOYS DE CORTTE**, geboren tot Brugge, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven.

FRANCHOYS DE CORTE, cleermaeckere, van Brugge, &c. hem heeft laten herdoopen, ende dairomme tsamen metten voirs. **ADAM**, verdroncken is geweest.

Bron: Rekeningen, zie boven.

MICHEL SEYN, spaensche stoelmakere, oick eenen **ADAM HENRICX**, goutsmit, ende eenen **BASTIANE DE POTTERE**, van Ghent, die ter zelve saecken gevangen was, ende nochtans noch nyet herdoopt, diewelcke daernaec gracie verworven heeft, die al tsamen by malcanderen in een huys woonden, &c. zie ook 26 juni 1562.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1560-61, A.A.B. Deel 9, blz. 137.

G. Brandt, de bekende geschiedschrijver in zijn *Historie der Reformatie*, (Amsterdam 1671) schrijft:

"De derde van augustus 1561, toen Antwerpen vol vreugde was door de schouwspelen der rederijckers daar het volk van alle kanten naar toeliep, verzamelden zich degenen die 't Pausdom schuwden in een bos bij Marksem daar hen den Drossaard beliep. Hier liet zich de vergadering, die omtrent vier- of vijfhonderd mensen sterk was, in getal van 5 of 6 vervolgers verstoren. De preekant ontkwam, anderen werden gevangen. Drie raakten met behendigheid los; de vierde werd vrijgekocht; de vijfde onthalt." Wie die vijfde was vermeldt Brandt niet. Misschien is het Jan van Lyere geweest.

5 september 1561.

De Schoutet contra **JAN VAETZ**, geboren van Sittaert, &c. hem laten onlanx herdoopen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 124.*

JANNE VAETS, geboren van Zittaert, &c. den Vlen Septembris XVcLXI, opten Steen geexecuteert is geweest metten watere, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1560-61, A.A.B. Deel 9, blz. 133.*

Idem contra **JAN VAN LYERE**, geboren tot Brussel, &c. onder de Herdoopers gedient heeft als dyaecken, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven.

JANNE VAN LYERE, legwerckere, geboren van Bruessel, &c. metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1560-61, A.A.B. Deel 9, blz. 133, 161.*

7 maart 1562.

Verbod op heimelijke vergaderingen, betreffende de volgende personen:

ADRIANE VAN HAMSTEDE of HAMSBEKE.

LENAERDE BOUWENSSONE.

JOACHIM VERMEEREN.

Ene OZIAS en Meester JORIS, leeraers ende ministers vande Sacramentarissen.

Meester JOOS, die hem vuytgh heeft voir Bisscop vande Herdoopers.

Bron: *Gebodboeck vol. B, blz. 300 v°.*

3 april 1562.

De schoutet contra NICOLAES DE PENTY, geboren tot Douay, &c. maer hem anderwerff heeft laten doopen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 131, 132.*

NICOLAES DU PENTIE, geboren van Douay, &c. opden vierden Aprillis anno XV tweentzestich, metten watere geexecuteert is geweest, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1561-62. A.A.B. Deel 9, blz. 140, 161.*

De Schoutet contra HEYNDRICK VAN DALE, &c. anderwerff gedoopt is by JOACHIM, de suikerbacker, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, als boven.*

HENRICK VAN DALE, jongheselle, &c. metten watere geexecuteert is geweest, &c. Bron: *Rekeningen, als boven.*

16 oktober 1562.

De Schouttet contra JACOP VAN GERSHOVEN, geboren tot Tongeren, &c. hem heeft laten wederdoopen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 142.*

JACOB VAN GERSHOVEN, suyckerbackere, geboren tot Tongeren ende woonachtich was te Breda, &c. 17 Octobris 1562 opten Steen metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1561-62, A.A.B. Deel 9, blz. 149.*

Idem contra **AERT VAN GERSHOVEN**, geboren van Tongeren, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, zie boven.*

AERT VAN GERSHOVEN, des voors. **JACOBS** broedere, &c. ook metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekeningen, zie boven.*

30 oktober 1562.

De Schoutet contra **MARINUS VAN DALE**, geboren tot Daepsele (=Dadizele), in Vlaenderen, linnenwever, &c. hem heeft laten wederdoopen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 142.*

MARINUS VAN DALE, geboren van Dayseele, &c. metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1561-62, A.A.B. Deel 9, blz. 150.*

13 november 1562.

De Schouteth contra LINKEN VAN DALE, echtgenote van JANS VAN LIERE, legwerckere, &c. anderwerff gedoept te syne, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 143.*

LYNTKEN VAN DALE, huysvrouwe was van **JAN VAN LYERE**, &c. metten watere geexecuteert is geweest, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1561-62, A.A.B. Deel 9, blz. 150.*

Idem contra BETKEN LAUREYS, van Brugge, &c. bekendt heeft herdoopt te syne, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: *Hooger Vierschaer, zie boven.*

BETKEN LAUREYS, geboren van Brugge, &c. metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekeningen, zie boven.*

Martelaar Wouter Oom (Wouter Wrage)

30 juli 1563.

De Schouteth teghens WOUTER WRAGE, geboren hier tAntwerpen, &c. by hem verweerder bevonden zyn diverssche verboden boecken, &c. nyettegenstaende men hem jaer ende dach gevanghen heeft gehouden ende diverssche geleerde aen hem verweerder gesonden, &c. Op de bladrand: Executio

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 152.*

WOUTER WRAGE, metsere, &c. opten Steen verdroncken, &c.

Bron: *Rekeningen van den Markgraaf, jaar 1562-63, blz. 158, 159.*

Bovenstaande excecucie is ongetwijfeld dezelfde die in het Martelaarsboek van A. van Haamstede voorkomt.

Wouter Oom

JAAR 1563.

Onder de vele deugdelijke en standvastige christenen, die in de rijke en vermaarde stad Antwerpen de waarheid van het Evangelie standvastig voorgestaan, en met hun bloed hebben bezegeld, is ongetwijfeld ook te tellen Wouter Oom, een vriendelijk jonkman, oud omtrent zesentwintig jaren, geboren te Antwerpen, die door de Heere met bijzondere gaven en wetenschap was begiftigd. Van beroep was hij een slachter, waarmee hij, naar Gods bevel, zijn brood op eerlijke wijze won, en de behoefte naar zijn vermogen meedeelde.

Nadat het de barmhartige God behaagd had, hem uit de duisternis der zonden tot het licht van Zijn waarheid te roepen, liet hij de ijdelheden der wereld, waarmee de jeugd zich het meest bemoeit, varen, en gaf zich, als een waar dienaar en kind Gods, aan alle gerechtigheid, matigheid en Godzaligheid over. En, daar hij zag dat de gemeenschap met de wereldse jongelingen, die hij eerst zocht, hem op de weg der zaligheid schadelijk was, want kwade samensprekingen bederven goede zeden, maakte hij zich daarvan los, en voegde zich bij de christelijke broeders der gemeente van Christus, door wie hij verlangde dikwerf onderwezen en vermaand te worden. Toen nu vele christelijke broeders zijn grote vlijtigheid, standvastigheid en godzaligheid zagen, namen zij hem, na afgelegde geloofsbelijdenis, in de gemeenschap der gelovigen op, bij wie hij zo stichtelijk en vriendelijk wandelde, dat ieder zich genoopt voelde de Heere in grote maten te prijzen en te danken, wegens de grote genade die Hij aan deze broeder had bewezen. In de heilige Schrift was hij zo grondig ervaren, en bovendien met zulk een welsprekendheid begaafd, dat vele godzalige lieden, ja ook de bedienaren des Woords, ofschoon hij slechts een ongeleerd man was, dikwerf met hem zochten te spreken.

Toen echter vele gelovigen uit de Nederlanden, wegens de zware vervolging, naar Engeland vertrokken, ging ook Wouter Oom daarheen, en kwam te Londen, waar hij enige tijd woonde. Ook daar bevond zich een Nederduitse [Noord-Nederlandse] christelijke gemeente, waar het heilige Evangelie en de goddelijke dienst door de Godzaligen en geleerden Petrus Delenus verkondigd werd. Hij sloot zich daar bij de gemeente aan. Evenals te Antwerpen, wandelde hij ook te Londen in alle stichting en

minzaamheid, zodat hij bij alle vrome christenen zeer gezien was. Letten wij toch op de wonderbare voorzienigheid en beschikking van God, waardoor Hij de Zijnen, die Hij van het begin tot getuigen van Zijn waarheid verkoren heeft, tot het kruis roept en leidt. Toen hij nu enige tijd in Engeland gewoond had, gaf God het hem in de geest om weer naar Antwerpen terug te keren. Toen hij daar echter een tijdlang gewoond had, werd hij 's nachts, in de nieuwe stad ten huize van een burger gevangen genomen, wat plaats had in de maand Augustus 1562.

Men verhaalt voor waar, dat hij door een persoon, die hem in Engeland gezien en gekend had, aan de markgraaf van Antwerpen verraden werd. Maar over de waarheid hiervan laten wij de Heere, Die alles weet en vergeldt, oordelen.

Nadat deze vrome christen alzo gevangen gezet was, bezochten hem niet lang daarna de markgraaf en enige andere beambten, die hem omtrent verscheidene zaken, maar vooral aangaande de bedienaren van het Woord en de christelijke samenkomsten, ijverig ondervroegen, waarop de gevangene voortdurend wijs en vrijmoedig antwoordde, zodat de markgraaf zijn voornemen niet kon volvoeren. Hierna bezochten hem de heren van de stad Antwerpen nog dikwerf, en deden hun uiterste best, om hem tot de schoot der roomse kerk terug te voeren. Daar hij namelijk een zeer goed en aangenaam jonkman was, stonden zij niet naar zijn leven, maar wel, dat hij schuld zou belijden en zijn geloof laten varen. Doch Wouter, gesterkt door Gods Geest, verklaarde hun steeds, dat hij aan hun verlangen, daar dit tegen zijn geweten streed, niet kon voldoen, maar veel meer, dat hij bereid was de waarheid met zijn bloed te bezegelen. Ofschoon zij ook wel met mooie woorden als met bedreigingen hun uiterste best ertoe deden, konden zij echter geen ander antwoord van hem verkrijgen. Alles was tevergeefs, want de gevangene had zijn geloof als een wijs bouwer op een vaste grond gevestigd, waartegen vlooden noch stormwinden macht hadden.

Behalve deze bezochten hem zeer dikwerf enige priesters en monniken, en bovenal mr. Adriaan van Vossenhole, een bovenmate eergierig vrijdenker, die hem van zijn geloof zochten af te trekken, en door hun bedrieglijke redenen te overwinnen. Doch de gevangene weerstond hun aanvechtingen en twistredenen buiten de Schrift op echt vrome wijze, en bewees niet de heilige Schrift, dat zijn geloof rustte op de waren grond der Profeten en Apostelen, wat reeds zovele duizenden vrome martelaren met hun bloed hadden bevestigd. Bovendien bewees hij hun uit het Woord van God, dat hun geloof en de kerk geen ander fundament had dan de paus en zijn duivelse instellingen, wat daarom spoedig moest vergaan, ofschoon zij het met brandstapels en moordschavotten zochten staande te houden. Daarenboven stelde hij hun geveinsdheid, bedrog en schande hun zo naakt voor ogen, dat zij niet wisten, wat zij antwoorden zouden.

Toen de geestelijke leraars aldus waren beschaamd gemaakt en zij vreesden, dat daardoor hun dwalingen en goddeloosheid aan de dag zouden gebracht worden, deden zij hun uiterste best, zo bij de Markgraaf als bij de bestuurders der stad Antwerpen, om de ketter, van wie geen bekering te hopen was, uit de wereld te helpen. Doch de heren, die de bloeddorstige aard der geestelijkheid wel kenden, waren niet terstond genegen om de gevangene te doden, en hoopten hem door langdurige gevangenschap te overwinnen, en alzo tot hun gevoelen over te halen, ofschoon zij vergeefse arbeid deden, want de gevangene werd dagelijks meer en meer in de Heere versterkt, en begeerde niet anders dan de naam van zijn Heere en God. niet alleen met de mond, maar ook met de dood groot te maken.

Terwijl hij in de gevangenis vertoefde, schreef hij vele schone en voortreffelijke brieven aan enige gelovige lieden, waaruit men gemakkelijk zijn goed ontwikkeld verstand en moedig hart bespeuren kan. Doch, wanneer wij die alle wilden neerschrijven, zouden wij te veel ruimte nodig hebben, daarom zullen wij slechts een paar brieven meedelen. Aldus schreef hij:

Genade en vrede van God de Vader, door Zijn Zoon Jezus Christus, wens ik u, mijn lieve broeder en zuster in de Heere, Amen.

Beminde broeder en uitverkoren zuster in de Heere, die ik liefheb om der waarheid wil en om uw geloof in Christus. Ulieden gelieven te weten, dat ik naar het lichaam welvarend ben en vooral welgemoed naar de geest. De Heere zij lof voor Zijn genade, Die ook machtig, is om ons te sterken met Zijn Heilige Geest tot het einde toe.

Mijn zeer geliefden, allen die deze goddeloze wereld verzaken, en navolgers van Christus willen zijn, moeten veel lijden en verdrukkingen verwachten. Want Christus heeft voorspeld, dat wij door de wereld om Zijns naams wil gehaat, vervolgd en verjaagd zullen worden. "Dit zullen zij u doen," zegt Hij, "omdat zij Mij noch de vader gekend hebben, maar vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen." Dit betuigt ook Paulus: "Allen, die godzalig willen leven in Christus Jezus, zullen vervolging lijden." En elders: "Ons is gegeven, niet alleen in Christus te geloven, maar ook voor Zijn naam te lijden." Jezus Christus zegt "Zalig bent gij, als u de mensen vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken, om Mijns naams wil. Verheugt u, want uw loon is groot in de hemelen."

Mijn zeer geliefden, wij zijn geroepen om aan onze Heere en Meester gelijkvormig te worden. Want Christus heeft voor onze zonden geleden, en ons een voorbeeld nagelaten, opdat wij Zijn voetstappen zouden drukken, Die voor de vreugde, Die Hem was voorgesteld, het kruis heeft verdragen en schande veracht. Hij is arm geworden voor ons, opdat Hij ons zou rijk maken. "Door Wie wij ook de toeleiding hebben door het geloof tot deze genade, waarin wij slaan, en verheugen ons in de verdrukkingen, wetende, dat de verdrukking lijdzaamheid werkt."

Daarom, mijn lieve broeder en zuster, wees naarstig om uw roeping en verkiezing vast te maken, en u zal rijkelijk toegevoegd worden de ingang in het eeuwig koninkrijk van onze Heere en Zaligmaker Christus. "

Daarom zullen wij ook niet vrezen al kastijdt de Heere ons een weinig. Want, waar is een vader, die zijn zoon liefheeft en niet kastijdt? Alzo kastijdt ook de Heere, die Hij liefheeft. Maar, als wij zonder kastijding zijn, die de christenen deelachtig worden, zo zijn wij bastaarden en geen kinderen. Daarom zegt de wijze man: "Mijn zoon, verwerp de lucht des Heeren niet, en wees niet verdrietig over zijn kastijding." Laat ons niet vrezen de voetstappen van Christus te drukken, want wij zijn Zijn leden en Hij is ons Hoofd. Zoals dan ons Hoofd Zijn heerlijkheid en blijdschap door lijden en smart is deelachtig geworden, zo ook moeten wij, naar Zijn voorbeeld door lijden in de stad, het nieuwe Jeruzalem, zoeken te komen. Daarom moeten wij met Paulus zeggen: "Want het leven is mij Christus en het sterven mij gewin." Laat ons met hem uitroepen: "Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezès doods?" Let er op, dat de gelovigen steeds een verlangen hebben gehad, om bij Christus, hun Brudegom en Hoofd, te Zijn. Want met Abraham hebben zij gezien op de schone stad, die fundamenten heeft, welker kunstenaar en bouwmeester God is."

Aldus, mijn zeer geliefden, laat ons de Heere met het gehele hart navolgen, en in lijdzaamheid onze zielen bezitten, want God zegt door de Profeet, dat het een goede zaak is lijdzaam te zijn, en te hopen op de hulp des Heeren. O, hoe goed is het "voor een man, dat hij hel juk in zijn jeugd draagt," die een weinig, bedrukt is, als hem wat

tegen loopt, want de Heere zal hem eindelijk troosten, en ware vrolijkheid van het hart doen genieten.

Lieve broeder en zuster, dit is een goede troost voor ons, zeg ik, die de Heere vrezen, en op Zijn genade hopen. Want de zaligheid der rechtvaardigen is in de Heere, en de Heere is hun een beschermer in de tijd der verdrukking. Daarom, mijn lieve broeder en zuster, laten wij ons benaarstigen, en tonen te bezitten deugd in ons geloof, en in de deugd wetenschap, in wetenschap matigheid, in matigheid lijdzaamheid en in lijdzaamheid godsvrucht, en in godsvrucht broederlijke toegenegenheid, en in broederlijke toegenegenheid liefde. Want, als wij deze dingen bezitten, en daarin overvloedig zijn, zullen zij ons niet leeg noch onvruchtbaar doen zijn in de kennis van onze Heere Jezus Christus. Dit schenke ons God, de Vader door Christus, Amen.

Uit mijn verdrukking, de 11e December 1562.

Bij mij, Wouter Oom, gevangene om der waarheid."

EEN ANDERE BRIEF

"Genade en vrede zij van God, de Vader en onze Heere, Jezus Christus, Die u geve, naar Zijn heerlijke rijkdom, met kracht versterkt te worden door Zijn Geest naar de inwendige mens opdat Jezus Christus door het geloof in uw hart wone, en gij in de liefde geworteld en gegrond mag begrijpen met alle uitverkorenen, welke de breedte en lengte, diepte en hoogte zij, en bekennen de uitnemende liefde der kennis van Christus, opdat gij vervuld wordt met alle wijsheid Gods. Dit zij mijn lieve zuster in de Heere, wensende mijn vriendelijke groet. Amen.

Mijn hartgrondige, lieve en zeer beminde zuster, die ik hartelijk liefheb met oprechte liefde door de gemeenschap des Heilige Geestes, ik bid, dat de weg der goddelozen u niet mag behagen, en gij niet wandelen mag op hun wegen, maar een welbehagen hebt in de wet des Heeren, en begerig bent naar de redelijke en onvervalste melk, als pasgeboren kinderen, en dat gij naarstig tracht naar het rijk valt God en zijn gerechtigheid, want de rechtvaardigen zullen in eeuwigheid leven, en hun zielen zijn in de handen van God. Daarom, opdat wij de genade Gods niet te vergeefs ontvangen hebben, laat ons tot de volmaaktheid voortvaren, en niet weer de grond van berouw leggen van dode werken. Het licht toch heeft geen gemeenschap met de duisternis, noch de gerechtigheid met de ongerechtigheid.

Daarom, mijn beminde zuster, ontvlied toch de lust der ongerechtigheid en alle ijdelheid, en sta naar de gerechtigheid, naar de liefde en de vrede met allen, die de Heere aanroepen met een rein hart. En, indien gij om wijsheid bidt en dat van Boven begeert, en gij die zoekt als zilver, zo zult gij de vrees des Heeren verstaan, en de kennis van God vinden, die alle kostbare schatten te boven gaat, want het is, zoals Salomo zegt: "Wijsheid is beter dan rijkdom, en de vrees des Heeren is het beginsel der wijsheid, en het kwade te haten verstand." Doch de onrechtvaardigen en dwazen verachten de wijsheid en het onderwijs. Wandel dan niet op hun paden, want hun weg is ijdel en niets dan ongeval. Zij kennen de weg der gerechtigheid en des vredes niet en er is geen gerechtigheid in hun gangen, want hun wegen zijn ijdelheid. Wie daarop wandelt, die weet van de vrede niet. Daarom klaagt ook de Profeet, dat de gerechtigheid is geweken en de waarheid gestruikeld op de straten, en, wat rein en klaar is, niet tevoorschijn kan komen. Ja, de waarheid wordt gevangen genomen, en wie zich van de bozen afwendt, zal ieders roof zijn. Wie Godzalig wil leven in Christus Jezus moet vervolging lijden. Daarom vermaande Christus ons aldus: *Die mij volgen wil, verloochene zichzelf, neme zijn kruis op en volge mij.* Alle christenen

moeten zich dan betonen als gehoorzame kinderen van de hemelse Vader, als uitverkoren en geroepen heiligen Gods, als dienaars van het Evangelie, ijverig in goede werken, als kinderen des lichts, die niet meer in de duisternis, maar in het licht wandelen in allen ootmoed en zachtmoedigheid. Laat ons dan wandelen overeenkomstig onze roeping opdat wij niet langer kinderen zijn, die bewogen worden door allerlei wind der leer in ongestadigheid der mensen. Laat ons staan naar de waarheid, en met liefde alleszins opwassen in Hem, Die het Hoofd is, namelijk Christus. "Hiertoe is de zaligmakende genade allen mensen verschenen, en onderwijst ons, dat wij de goddeloosheid en wereldse begeerlijkheden zouden verzaken. Want, indien iemand de wereld liefheeft, de liefde des Vaders is niet in hem; want, al wat in de wereld is, is begeerlijkheid des vlees, begeerlijkheid der ogen en grootsheid des levens."

Daarom, mijn zeer geliefde, maak u aan de wereld niet gelijkvormig, want de wereld gaat voorbij en al haar begeerlijkheid, maar die de wil van God doet, die blijft tot in eeuwigheid. Wees daarom niet onvoorzichtig, maar versta, wat de wil van God zij, en word veranderd door de vernieuwing van uw gemoed, opdat gij mag beproeven, welke de goede en welbehaaglijke en volmaakte wil van God zij. Dit is de wil van God, dat wij Zijn geboden bewaren. Want, indien gij Mijn geboden bewaart, zegt Christus, zo zult gij in Mijn liefde blijven, gelijk ook Ik de geboden Mijns Vaders bewaard heb, en blijf in Zijn liefde. Laat ons daarom steeds vasthouden aan de waarheid, zoals Christus zegt: "Blijft in Mij, en ik in u, gelijkewijs de rank geen vrucht kan dragen van zichzelf, zo zij niet in de wijnstok blijft. Ik ben de wijnstok en gij de ranken; die in Mij blijft, en Ik in hem, die draagt veel vrucht, want zonder Mij kunt gij niets doen. Zo iemand in Mij niet blijft, die is buiten geworpen, gelijkewijs de rank, en is verdord; en men vergadert dezelve, en men werpt ze in het vuur, en Zij worden verbrand. Indien gij in Mij blijft, en Mijn woorden in u blijven, zo wat gij wilt, zult gij begeren, en het zal u geschieden."

Ik bid u dan, ik, die gevangen ben, dat gij wandelt overeenkomstig uw roeping, opdat de God onzes Heeren Jezus Christus, de Vader der heerlijkheid u geve de geest der wijsheid en der openbaring in Zijn kennis, en Hij verlichte u de ogen van uw verstand, opdat gij zien mag, hoedanig de hoop is, waartoe Hij ons geroepen heeft. Want wij zijn Gods maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, die God tevoren bereid heeft, opdat wij daarin zouden wandelen, opdat wij heilig en onstraffelijk voor Hem zouden zijn in de liefde al de dagen onzes levens. Gelijk ons Zijn goddelijke macht alle dingen, die tot het leven en de godzaligheid nodig zijn, gegeven heeft, door de kennis van Hem, Die ons geroepen heeft tot heerlijkheid en deugd, waartoe ons zeer grote en heerlijke beloften gegeven zijn, opdat wij also der goddelijke natuur zouden deelachtig worden, en het verderf, dat in de wereld is, ontvlieden.

Daarom, zeer geliefde, wend toch allen ijver aan, en toon te bezitten deugd in uw geloof, in de deugd wetenschap, enz. Want, als gij dit alles bezit en daarin overvloedig bent, zullen zij u niet ledig noch onvruchtbaar laten in de kennis van onze Heere Jezus Christus. Die echter dit niet bezit, is blind, en tast met de hand naar de weg, en heeft de reiniging zijner oude zonden vergeten, en zijn hart niet gezuiverd van zijn vorige zonden.

Daarom, mijn zeer geliefde, wees liever naarstig om uw roeping en verkiezing vast te maken, want, als gij dat doet, zult gij nimmermeer struikelen. Omdat wij dan deze schone beloften bezitten, laat ons onszelf reinigen van alle besmetting des vlees en des geestes, en onze heiligmaking voleindigen in de vreze Gods.

Laat toch in alles uw begeerten door bidden en smeken met dankzegging bekend worden bij God. En, indien gij Hem tot een Vader aanroept, Die zonder aanzien des

persoons oordeelt naar eens iegelijks werks, wandel met vrees de tijd uwer inwoning; wetende, dat gij niet doorvergankelijke dingen, zilver en goud verlost bent uit uw ijdele wandeling, maar door het dierbaar bloed van Christus, als van een onstraffelijk en onbevlekt Lam. Omdat wij dan deze vrijheid hebben tot de ingang in het heiligdom door het bloed van Christus door de nieuwe weg, die tot het leven leidt, die Hij ons bereid heeft door het voorhangsel, dat is door Zijn vlees laat ons dan toegaan met een waarachtig hart en vrijmoedigheid des geloofs, met een gereinigt hart van het kwade geweten en gewassen aan het lichaam met zuiver water, opdat wij rein worden. De Heere zegt: "Want Ik zal u uit de heidenen halen, en zal u uit al de landen vergaderen; en Ik zal u in uw land brengen. Dan zal Ik rein water op u sprengen, en gij zult rein worden; van al uw onreinigheden en van al uw drekgoden zal Ik u reinigen. En Ik zal u een nieuw hart geven, en zal een nieuwe geest geven in het binnenste van u; en Ik zal het stenen hart uit uw vlees wegnemen, en zal u een vlezend hart geven. En Ik zal mijn Geest geven in het binnenste van u, en Ik zal maken dat gij in mijn inzettingen zult wandelen, en mijn rechten zult bewaren en doen." Want de Heere heeft een welbehagen aan degenen, die Hem vrezen, en op Zijn wegen wandelen. Laat ons dan steeds goede moed hebben tot de waarheid, en de weg der gerechtigheid aankleven, op welke weg wij een goede leidsman hebben, Jezus Christus, Die het handschrift heeft weggenomen en de scheidsmuur afgebroken, opdat Hij ons met God verzoenen zou door Hem, door Wien wij vrije toegang hebben door het geloof tot deze genade, die God ons bereid heeft door Christus Jezus, Zijn lieven Zoon, Die ons lief gehad en een eeuwige troost en hoop geschonken heeft, Die ons gemaakt heeft tot koningen en priesters, Gode, Zijn Vader. De Koning der eeuwen, de onverderfelijke, de onzienlijke en alleen wijzen God, zij ere en heerlijkheid, in alle eeuwigheid. Amen."

Geschreven uit mijn gevangenis, de 15^e December 1562.

Intussen leverden de geestelijken, die nimmer verzadigd zijn van het bloed der christenen, over de gevangenen zware klachten in bij het koninklijke hof te Brussel, en verlangden, dat zij bevelen zouden deze ketter, die dagelijks grote schade deed aan hun heilig geloof, te doden. Zo werd dan ook eindelijk de heren bij het hof te Antwerpen gelast, om de gevangene zonder langer uitstel ter dood te veroordelen. Nadat nu Wouter Oom omtrent een jaar gevangen gezeten had, werd hij, die in de waarheid volhardde, ter dood veroordeeld, en in de gevangenis verdrinken, in het begin van de maand Augustus 1563.

24 september 1563.

De Schouteth teghens AERT DE HANE (HAEN), verdacht van herdoperij, de Schout eist levenslang op de galeijen, uitkomst deze zaak niet gevonden, Red.

Bron: *Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 152.*

Deselve teghens JAN DE WOLF, van Oudenaarde, suspect van quader religien &c. op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A. A. B. Deel 9, blz. 153.

JANNE WOLFF, &c. metten watere geexecuteert, &c.

Bron: *Rekening van den Markgraaf, jaar 1562-63, A.A.B. Deel 9, blz. 159.*

5. Uittreksel uit het Martelaarsboek:

Jan de Wolf

Jaar 1563

Terwijl de bovengenoemde vrome getuige van Christus, **Wouter Oom**, in de kerker gevangen zat, werd er ook een ander godzalig man, Jan de Wolf genaamd, gevankelijk naar Oudenaarde gebracht. Hij volhardde ook in de belijdenis der waarheid, en ontving hetzelfde loon van de goddeloze tirannen. Op welke wijze deze man gevangen genomen werd, willen wij hier beknopt verhalen. Toen hij te Oudenaarde woonde, en duidelijk zag, dat hij daar zonder levensgevaar of zonder bezwaar van zijn geweten niet blijven kon, vatte hij het voornemen op, naar Antwerpen te vertrekken.

Daarenboven moest zijn vrouw, met wie hij onlangs getrouwd was, bevallen, waarom hij vooral gedrongen werd om vandaar te vertrekken, teneinde hij zijn kind, naar de instelling Gods, in de christelijke gemeente zou kunnen laten dopen. Zo reisde hij dan met zijn vrouw, die toen nog zwak en onervaren in het geloof was, naar Antwerpen, teneinde daar vrijer te kunnen wonen. En let nu op de wonderbare voorzienigheid en de beschikking van God, waardoor Hij Zijn eeuwige raad volbrengt en openbaart aan allen, die Hij voor de grondlegging der wereld tot het kruis verkoren heeft.

Toen hij enige tijd te Antwerpen gewoond had, en boven het gevaar meende verheven te zijn, overviel hem het eerst het gevaar des doods als een haastige storm. De markgraaf namelijk, van hem gehoord hebbende, nam hem gevangen en liet hem in de kerker brengen. Door dit en meer andere voorbeelden behoren wij alle ijdele en vleselijke wijsheid en voorzichtigheid, waarmee wij Gods wil willen vooruitlopen, en onszelf vaak bezwaren, van ons te verwijderen, en met lichaam en ziel ons aan de Heere aan te bevelen. Want wij weten, en zien duidelijk, dat God Zijn onveranderlijke wil, hoe wij ook daartegen worstelen, over ons zal volvoeren, zonder dat iemand de grenzen die de Heere hem gesteld heeft, zal kunnen overschrijden. Laat ons daarom altijd vrijmoedig en onwankelbaar bij de waarheid blijven, en ontwijfelbaar geloven, dat er niets niet ons gebeuren zal, dan wat God van eeuwigheid heeft bepaald.

Deze de Wolf was in handen van de Markgraaf gekomen door tussenkomst van een zijner burens, die hem, uit haat en nijd tegen de goddelijke waarheid, aanbracht en verried. Gedurende zijn gevangenschap ondervroeg de markgraaf hem op verschillende tijden aangaande vele en velerlei zaken. Vooral verlangde hij te weten, waar, door wie en in wiens tegenwoordigheid zijn kind gedoopt was. Hierop antwoordde Jan, dat zijn kind in de christelijke gemeente, naar de instelling van God, door een christelijke dienaar was gedoopt. De markgraaf was met dit antwoord niet tevreden, en deed hem daarom bij herhaling grote moeilijkheden aan, en bedreigde hem bij herhaling op de pijnbank te zullen werpen. Doch de gevangene liet zich door deze bedreigingen niet verschrikken, en bleef bij zijn eerste antwoord, zodat niemand door zijn belijdenis in enige druk, verdriet of gevaar kwam.

Voorts kwamen hem ook bij herhaling in de gevangenis bezoeken vele goddeloze priesters en monniken, die hem met lang en dwaze twistgesprekken kwelden, en van het ware geloof zochten af te trekken. Doch boven alle andere vijanden der waarheid,

werd hij zeer lastig gevallen door een zeer hoogmoedig en opgeblazen vrijdenker, Adriaan van Vossenhole genaamd, die zijn uiterste best deed, om de gevangene onder de schone schijn van waarheid tot verloochening van zijn geloof te brengen. Doch al zijn moeite was tevergeefs, want de gevangene weerstond, door de genade des Heeren, alle aanvallen, en bleef volharden in de waarheid.

Boven al de aanvallen en kwellingen van zijn vijanden, had hij de grootste strijd met zijn vlees, waardoor hij zulk een zwakheid en beroering gevoelde, dat hij gaarne de dood ontlopen wilde. De voornaamste oorzaak van deze strijd was de grote liefde en genegenheid tot zijn kind en zijn vrouw, welke een schone, vriendelijke vrouw was. Wie zou de grote angst, het verdriet en de smart kunnen meedelen, welke hij omwille van haar in zijn hart leed? Aan de ene zijde zocht hij de naam Gods, door een standvastige belijdenis groot te maken, en aan de andere kant verlangde hij bij zijn vrouw en zijn kind te blijven. In één woord, de satan benauwde de gevangene derwijze, en werkte zodanig op zijn geest, dat vele christelijke broeders niet anders verwachtten, dan dat Hij onder deze, aanvechting zou bezwijken.

In deze zware strijd, waarin hij bijna overwonnen was, bad en riep hij, onder overvloedige tranen en met vele smekingen, de Heere aan, om hem naar Zijn barmhartigheid in zijn zwakheid te hulp te komen. Doch de Heere, die hen nimmer verlaat, die op Hem hopen, verhoorde op Zijn tijd Zijn dienstknecht, en schonk hem, ofschoon hij naar mensenoordeel overwonnen scheen te zijn, zulk een vroomheid en standvastigheid, dat duivel noch hel, veel minder enig menselijk schepsel hem van de liefde Gods, die in Christus Jezus is, kon scheiden. Zoals dan Christus Jezus Zijn dienstknecht door de satan liet verzoeken, heeft Hij ook hem onder de verzoeking staande doen blijven en de overwinning gegeven.

Hieruit kunnen wij zien, dat niemand Gods uitverkorenen, die Hij tot zaligheid beschikt heeft, uit Zijn hand zal kunnen rukken. Zoals ook Christus zegt: "Niemand zal de schapen, die de Vader Mij gegeven heeft, uit Mijn hand rukken." In deze nood en aanvechting schreven hem enige christenen, en bovenal de bovengenoemde Wouter Oom, troostrijke brieven, waardoor hij niet weinig werd versterkt.

Aldus bleef de gevangene door de genade des Heeren in de ware belijdenis van zijn geloof volharden, waarin hij begeerde voor de getuigenis van het Evangelie zijn leven op te offeren.

Eindelijk werd hij, daar hij volhardde in de waarheid, voor de vierschaar gebracht, waar hij zijn doodsvonnissen ontving. Toen hij ter dood veroordeeld was, kwam zijn vrouw des namiddags bij hem in de gevangenis, met wie hij geruime tijd sprak. En, toen de tijd om te scheiden aanbrak, namen zij vriendelijk afscheid van elkaar, doch onder het storten van zulk een tranenvloed, dat ook een stenen hart daardoor zou bewogen zijn geworden. Bij het afscheid bad hij zijn vrouw de weg der waarheid toch te bewandelen, en het kind in de vrees van de Allerhoogste op te voeden.

Spoedig daarna werd hij in de gevangenis verdrinken, en ontsliep alzo in de Heere, in het jaar 1563.

Het lijk werd de volgende dag op het galgenveld tentoon gesteld en aan de vogelen ten spijs gegeven.

6. Martelaarschap van CHRISTOFFEL DE SMET alias FABRITIUS

De roomse kerk werd hiërarchisch bestuurd, dat is van boven af. De "leek" had niets te zeggen. De kerken der Reformatie - vooral de calvinistische - erkenden geen leken. Het kerkbestuur, de Consistories, werden op democratische wijze door de kerkleden gekozen en afgevaardigd. Zij begonnen al vroeg synoden bijeen te roepen. Daar werden niet alleen geloofszaken besproken, maar ook plannen beraamd om tot vrijheid van godsdienst te komen. Daar versterkte men elkaar in het geloof, maar zocht men ook wegen om aan de afschuwelijke godsdienstvervolgung te ontkomen. De historie leert dat de sommige Consistories niet afkerig waren van openlijk verzet, desnoods met het zwaard in de vuist.

De Consistories van de Hervormde kerken – waaronder we ook de Wederdopers rekenen - vertegenwoordigden meer de gewone burgerij. Het ging het de Consistories van al de verzetsgroepen het meest om de *godsdienstvrijheid*. En juist op het terrein van de godsdienst toonde Filips II zich niet het minst om de in de historie verworven rechten van de Nederlanders te bekommeren. Wat was de barbaarse inquisitie anders dan een vreemde rechtbank, waarvoor eigenlijk geen Nederlander mocht worden gedaagd?

De gemeente van Christus te Antwerpen trad al vroeg op als gastvrouw van de synodes. Te beginnen op 15 oktober 1563 werden er jaarlijks synodevergaderingen van de calvinistische kerken gehouden. Misschien omdat Prins Willem van Oranje Burggraaf van de onafhankelijke stad was? In zijn gebieden werden immers de plakaten niet zo streng toegepast.

Volgens Prins Willem was de tijd niet rijp voor openlijk verzet. Nog moest het doel langs politieke wegen worden bereikt. Al in 1562 was op de synode de vraag ter sprake gekomen of het geoorloofd zou zijn de gevangenissen open te breken en de gevangenen om des geloofs wil te bevrijden. De leuze: *men moet Gode meer gehoorzamen dan de mensen*, was er één van de eerste orde. Een tiental jaren later zal deze stad goeddeels calvinistisch zijn en zal hier worden opgericht een "Christelijke Republiek." Dat zal gebeuren drie jaar voordat in Dordrecht Filips II wordt afgezworen.

Door enkele voorvallen van beestachtige vervolging in Antwerpen, dachten zij, dat het ongehoord was nog langer te wachten met het vormen van een leger om heel de troep, met de Landvoogdes er bij, het land uit te jagen. Geen vreemdeling mocht langer de mogelijkheid hebben de wetten van het vrije land met voeten te treden en de meest onmenselijke wreedheden te bedrijven. In 1564 was het Antwerpse volk uit de band gesprongen. Dat was toen één hunner geliefde evangeliepredikers Christoffel de Smit van Brugge (in 't Latijn: Fabricius; in 't Frans: Marechai) verraden werd door een mutsenmaakster, *Lange Griet*. Deze was, om de prijs te verdienen, op het hoofd van de predikant gezet, in schijn tot de gemeente toegetreden. Zodra ze de schuilplaats van de prediker kende, verried zij deze aan de ketterjagers, die hem op de meest wrede manier naar de gerichtplaats voerden. Een grote schare volgde de beminde martelaar. Een ernstig dreigende stoet. Iemand zette in en allen stemden in met de 130^e Psalm,

die weergalmde tussen de huizen. Machtig en dreigend. Op het moment van de terechtstelling knielde de prediker om zijn gebed te doen. Het werd tastbaar stil. Doch toen het volk zag, dat de beul zijn slachtoffer op ruwe wijze omhoog trok en hem aan de paal bond, kende de woede van het volk geen grenzen. In een ommezien regende het straatstenen op de soldaten, de beul en de overheden, die zich slechts even verweerden, doch toen voor het woedende volk op de vlucht sloegen. De martelaar was niet meer te redden. De beul had hem, nog juist voor hij vluchtte, met een zware ijzeren hamer de schedel verbrijzeld en met een dolk het hart doorboord. Zie A. van Haamstede: *Martelaarsboek*.

Het boek *Hooger Vierschaer te Antwerpen*, vermeldt deze gebeurtenis als volgt:

1 juli 1564.

Over de vervolgingen tegen **CHRISTOFFEL DE SMET alias FABRITIUS** of **MARISSAEL**:

FABRITIUS werd op 1 juli 1564 aangehouden, door een aanklacht van een vrouw genaamd: *Lange Margriet*, een, te Antwerpen, bekende mutsenmaakster. Hij was vergezeld door OLIVERIUS DE BOCK of BOCKIUS, geboren van Aalst, leraar aan de Universiteit van Heidelberg en die, op aandringen van de Paltsgraaf, t.g.v. een brief van Margareta van Parma, losgelaten en verbannen werd.

De dag dat Fabritius veroordeeld werd, hadden er, 's avonds, voor de gevangenis van het STEEN, samscholingen plaats; verscheidene personen werden er van beschuldigd ketterse psalmen gezongen te hebben. Op de dag der terechtstelling, gebeurde er, op de Grote Markt, een opstand welke nieuwe vervolgingen en de ter dood veroordeling (19 dec. 1564) van een Waal, ROBRECHT DU BRIEL, opleverde. Ook de verraadster, LANGE MAGRIET, werd door een woedende menigte met stenen bekogeld zodat zij moest vluchten.

4 oktober 1564.

CHRISTIANUM, alias CHRISTOFORUM FABRITIUM, alias DE SMET, vuytgelopen moninck, &c. ende daeromme al levende op een schavot verbrant is geweest, &c.

Item van dat hy tverbrant lichaem vanden zelve CHRISTOFORUS, &c. om tselve int water te werpen, overmidtz den rumoer twelck doens opte Merct gebuerde, &c. Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaren 1563-65, A.A.B. Deel 9, blz.283, 284. "den 4 Octobris, wirt t'Antwerpen op de Meerct, voor het Nieu Stadthuys eerst gejusticeert, ende verbrant eenen vuytgelopen Vrouwenbroeder, die van het Heylich Sacrament niet en hiel, ende als men de justitie doen soude, quamp daer soo grooten ramor ende men wirper soo met steenen, dat den Marcgrave, Schoutet ende Dienaers ontloopen moesten. Ende op den selven dach wirt te Antwerpen tot haren verantwoorde geroepen, al deese woopers, ende niet comparende op den hals gebannen."

Antwerpsch Chronykje.

Hooger Vierschaer: 5 oktober 1564.

Getuigen opgeroepen na de ongeregeldheden bij de berechting van **FABRITIUS**:

HENRICK DAEMS, Deken van het Schermersgilde.

JAN MICHIELSSENS, gildebroeder.

JERONIMUS DE LA CROIX, gildebroeder.

ADRIAEN HAGENS, gildebroeder.
CORNELIS VAN WINDERBEKE, gildebroeder.
PEETER MAES, gildebroeder.
GHYSBRECHT VAN DELFT, gildebroeder.
RYCK VAN CALCKEREN, gildebroeder.
CORNELIS VAN WOELPUTTE, gildebroeder.
GUILLAUME COCX, gildebroeder.
JERONIMUS VAN EECKE, gildebroeder.
JAN VAN HAESDONCK.

Dat het volk hiertegen in verzet kwam is goed te begrijpen. Maar dat Oranje in het voorjaar van 1565 Antwerpen wilde matigen, is ook begrijpelijk. We kunnen er zeker van zijn, dat Marnix van St. Aldegonde zijn inzichten deelde. In ieder geval heeft hij er op aangedrongen om de tijd uit te kopen en af te wachten wat de andere verzetsgroepen zouden gaan ondernemen. Sterk drong hij er bij de synode op aan dat de Consistories zich bij het Verbond der Kooplieden zouden aansluiten. Ook zal hij er mededelingen hebben gedaan van de plannen van de adel, waarvan hij door Brederode en graaf Lodewijk op de hoogte was.

Er was heel wat gaande, dat de synodeleden te Antwerpen slechts bij gerucht konden weten. De Prins was van alles op de hoogte. Hij koos nog steeds niet voor de kant van de vervolgde gemeente. Hij zal Aldegonde wel voldoende materiaal hebben meegegeven om de felle Antwerpse "kettters" met Moded aan het hoofd tot matiging en afwachten over te halen. Zelfs al stond Marnix nog niet rechtstreeks in dienst van "zijne excellentie", dan was hij toch van harte de ideeën van Oranje toegedaan. Hij kon de Antwerpenaren Oranjes houding, beter dan wie ook, verklaren. Maar zijn woorden kwamen bij de Antwerpenaren als uit een andere wereld. Maar de meningen van de Consistories, zowel als die van het Verbond der Kooplieden, stonden lijnrecht tegenover die van Oranje. Het vrije volk kon de wandaden van de gehate Inquisitie niet langer dulden. Men hoorde Marnix welwillend aan als hij er op wees hoe moedig de Prins, als lid van de Raad van State, in die Raad was opgetreden en scherp geëist had dat "dit ganse stelsel van plakkaten en schavotten, geloofsonderzoekers en aanklagers, nieuwe bisschoppen en oude scherprechters eens en voor altijd behoorde te worden afgeschaft." Men had natuurlijk in Antwerpen van het moedig optreden van de Prins gehoord. Maar welk resultaat was bereikt? Schamper kon iemand naar waarheid opmerken, dat de president van de Raad van State, de verklaarde vijand van het calvinisme, trouwens van heel het vrije volk der Nederlanden, Viglius, zich zo opgewonden had over 's Prinsens moedige woorden, dat hij een beroerte had gekregen en zijn presidentschap tijdelijk moest opgeven. Marnix kon, zij het in vertrouwen, mededelen dat verschillende edelen al meermalen in Breda bijeengekomen waren om een *landelijk* Verbond op te richten. Maar van werkelijke resultaten was nog geen sprake.

De Antwerpse kooplieden, de rijkste ter wereld, bovendien burgers van een vrije stad, duldden het niet langer. Ze eisten een leger met de Graaf van Egmont of Oranje aan het hoofd om de belagers van de ware godsdienst, tevens de vernietigers der Nederlandse vrijheid, het land uit te jagen.

Zowel Egmont als Oranje bleven bij hun mening, dat militair geweld zinloos was. Egmont zou zich weldra geheel terugtrekken. Dat was na zijn reis naar Spanje om de

grieven van de Nederlanders persoonlijk bij de koning bekend te maken en zijn vorst in diens eigen belang te adviseren een eind te maken aan de kettervervolging. Maar de dappere militair, de kundige legeroverste was er de man niet naar om iets bij Filips te bereiken. Als een blinde liep hij in de val. De Spaanse grandes waren, al voor hij in Madrid arriveerde, op de hoogte van het doel van zijn zending. En op meesterlijke wijze hebben zij de ijdele soldaat zoet gehouden. Toen hij zijn eerste opwachting maakte aan het paleis snelde Filips hem tegemoet, viel hem om de hals en omarmde hem. Overall waar hij kwam werd hij vereerd als de grote held van St. Quentin en Grevelingen. Granvelle had de koning deze truc aangeraden. Op deze manier, schreef hij, moet de "vriend van ijdelheid en rook" gemakkelijk te winnen zijn. Ook werden hem vorstelijke geschenken overhandigd. In geld uitgedrukt beliepen zijn "presenten" gezamenlijk een som van honderdduizend kronen.

Opgetogen keerde hij in april in Brussel terug, waarschijnlijk menende hier ook als de grote man, die zoveel voor de Nederlanden bereikt had, te worden geëerd. Dat is hem bitter tegengevallen. Nog voor hij in de Nederlanden terug was, waren er de brieven van de sluwe, onbetrouwbare Filips. Egmont zelf had ook brieven van Zijne Majesteit. Brieven met schoon-klinkende beloften. Maar de brieven, die de Landvoogdes van haar broer ontving, waren daar zodanig mee in tegenspraak, dat in plaats van verzachting der plakaten op strenge handhaving daarvan werd aangedrongen.

Egmont was misleid. Oranje verweet hem, dat hij in Spanje vergeten had de belangen van het land voor te staan, maar zijn eigen persoonlijke belangen maar al te goed had behartigd.

De Prins was op de hoogte van het streven *der edelen om een Verbond* op te richten. Aanvankelijk lag de doelstelling van dat verbond geheel in de lijn van het directe militair verzet. Hetzelfde, dat zich ook bij de Consistories openbaarde en bij het Verbond der Kooplieden, al was de organisatie daarvan nog in overweging. Oranje bleef vooralsnog tegen geweld. Vooral omdat hij onder de edelen geen bekwame leider kon ontdekken. In Marnix van St. Aldegonde – die sinds 1561 weer in de omgeving van Antwerpen woonde - stelde hij vertrouwen. In zijn eigen broer, graaf Lodewijk, ook. Via hen wilde hij invloed op de edelen uitoefenen. Het is vooral Marnix geweest, die hem begreep en in zijn geest handelde. Hij was overtuigd voorstander van de politiek van Oranje. Maar Brederode integendeel en graaf Lodewijk in mindere mate, al stond deze sterk onder de invloed en het overwicht, dat zijn geniale broer op hem had.

De laatste maanden van 1565 heeft Marnix de Nederlanden doorreisd van kasteel tot kasteel om de ridders te bewerken. Niet alleen de hervormingsgezinden, ook de rooms-katholieken. Er moest overleg gepleegd worden. Er moest een Verbond komen.

7. Het Verbond en het smeekschrift der edelen

11 november 1565 vond de bruiloft plaats van Alexander, de zoon van Landvoogdes Margaretha, die later als Alexander Farnese, hertog van Parma, de bekwaamste landvoogd van Filips II in de Nederlanden zal zijn en de meest geniale tegenstander van Willem van Oranje. Hij huwde op genoemde datum - tegen zijn zin - met Maria, dochter van de koning van Portugal.

Voor zijn moeder, de Landvoogdes Margaretha van Parma was dit gebeuren één van de grootste triomfen in haar leven. Door dit vorstelijk huwelijk werd de laatste smet van bastaardij van haar en haar geslacht afgenomen. Dat één en ander ten koste kon gaan van het levensgeluk van haar edele, dappere en geliefde zoon, besepte noch geloofde zij. Zij wist wat het huwelijkslot van hooggeboren vorstenkinderen was. Zelf was zij om politieke redenen op haar achtste jaar verloofd en voor haar tiende gehuwd met een halfbloed uit het geslacht der Medici, Alexander, een bastaard van paus Clemens VII, die hij verwekt had bij één van zijn Nubische slavinnen. Uit politieke oogmerken werden de beide bastaardkinderen aan elkaar gehuwd, waardoor Clemens VII zich gevrijwaard wist van het bijeenroepen van een kerkelijk concilie, dat hem ter verantwoording wilde roepen in verband met zijn zedeloos leven en zijn grove veronachtzamen van de kerkelijke plichten, en keizer Karel V zijn gang kon gaan in Italië. Daarbij vergeleken was het politieke huwelijk van haar zoon een oase.

Haar eerste echtgenoot werd vermoord. De bekende Granvelle adviseerde als eerste minister zijn keizer bij het zoeken van een geschikte echtgenoot voor de jonge weduwe, die opgegroeid was tot een volwassen en aantrekkelijke jonge vrouw. Ditmaal werd ze in het huwelijk verbonden met een onnozele knaap van dertien jaar, neef van de nieuwe paus Paulus III, en genaamd Ottavio Farnese, die later aanspraak kon maken op de titel Hertog van Parma.

Uit dit huwelijk is de bruidegom van 11 november 1565 geboren.

Maria van Portugal was tenminste nog maar vijftientig en haar man negentien. Ze wist niet, dat de vrolijke, ridderlijke, pracht- en vreugdelievende Alexander al te veel van zijn bruid gehoord had. Tegenover Granvelle, die nu eindelijk de Nederlanden verlaten had, uitgewuifd door de baldadige Brederode, die er vroeg voor was opgestaan om niets van zijn kwajongenstriomf te missen, had de jonge prins zich duidelijk genoeg uitgelaten. Van Maria van Portugal ging het gerucht, dat zij preutser was dan een oude non en een zo ingetogen leven leidde, dat er geen lachje op over kon schieten. Trouwens, de zeereis, die de bruid in gezelschap van Egmont vanuit Portugal naar de Nederlanden maakte, leverde een zonneklaar bewijs van haar vermeende heiligheid. Er brak brand uit in haar paviljoen. Eén der zeeofficieren wilde haar redden, maar ze wees hem trots af. Liever stierf ze in de vlammen dan dat een man zijn armen om haar heen sloeg. Ze is niet verbrand, maar na een lange, stormachtige reis veilig in Arnemuiden geland en vandaar naar Brussel vervoerd. De jonge bruidegom zal zich bij het eerste aanschouwen van zijn hooghartige, overkuise bruid getroost hebben met de woorden van één der Franse koningen, *dat een vorst in het huwelijk treedt om zijn doorluchtig geslacht te doen voortbestaan, maar bij andere vrouwen zijn liefdesgeluk zoekt.*

Het huwelijk van Prins Alexander en Donna Maria is in alle pracht en praal in de Hofkapel te Brussel voltrokken door de bisschop van Kamerijk. Er werd in de Nederlanden, speciaal te Brussel, uitbundig feest gevierd. Onbegrijpelijk, gezien de treurige toestanden, die er heersten. Maar de bruidegom was een kleinzoon van de geliefde en nog steeds zeer betreurde heer, Karel V.

Van de gelegenheid, dat Brussel overstroomd werd door edellieden, maakten Lodewijk van Nassau en Brederode gebruik om in het huis van de graaf van Culemborg een groot gezelschap ridders bijeen te brengen.

Ook Oranje en Egmont waren in de stad, doch niet als gasten van de graaf van Culemborg. Zij behoorden immers tot de Grand Seigneurs, de allerhoogsten. Trouwens, ze hadden ieder hun eigen paleis. Bovendien vertoefden zij vaak aan het hof van Margaretha. Ze hadden daar vrij entree als zeer gewaardeerde gasten.

Brussel is verdeeld in de boven- en de benedenstad. De meeste paleizen van de adel vond men in de bovenstad. Margaretha resideerde op de Coudenberg, niet ver ten zuiden van de Sint Gudele, de machtige Brusselse kathedraal. Oranjes paleis stond daar niet ver vandaan in oostelijke richting, terwijl meer naar het westen het paleis stond van Culemborg aan, wat men noemt, *de Kleine Zavel*. Toen heette het *Paardeveld*.

Margaretha had te midden van de feestvreugde een brief van haar broer, Filips de II ontvangen, waarin deze bevel gaf met vernieuwde hevigheid de vervolging tegen de ketters in te zetten. Haar hart was bezwaard. Ze wist, dat dit bevel het einde van haar Landvoogdesschap betekende, maar ook van de haar zo geliefde Nederlanden. De Nederlanders zouden een verheving van de kettervervolging niet dulden. Integendeel!

Het was haar bekend, dat zelfs de Groten, die aan haar feestdis zaten, op het beëindigen of in ieder geval op het matigen van de vervolging aandrongen, en zo dat niet geschiedde, een volksopstand verwachtten. Zij trachtte haar zorg en ergernis gedurende de bombastische feestelijkheden te vergeten, maar haar hovelingen zagen wel hoe ontsteld ze was.

Terwijl de hoogsten in het land, spelend en vermomd als amazones en baardige wildemannen, elkaar in Madames balzaal te lijf gingen, spraken de gebroeders Marnix en hun vrienden af, dat zij de uitvoering van 's Konings bevelen zouden verhinderen. Het Compromis der edelen ontstond.

Tijdens het bacchanaal op de Coudenberg vergaderde de Lagere adel, slechts enkele honderden meters verder westelijk, om één der belangrijkste besluiten in onze geschiedenis te nemen. De waarde van het Compromis wordt niet hoog aangeslagen. Het heeft ook niet zo veel directe gevolgend opgeleverd. Maar deze daad der edelen gaf het volk de moed om hagepreken te gaan houden. Deze hebben meegewerkt aan de Beeldenstorm.

Deze storm bracht Filips II tot de conclusie dat al de Nederlanders des doods schuldig waren: Zij, die de beelden gebroken hadden om die daad zelf, maar zij, die het niet verhinderd hadden, om hun nalatigheid. Hij zond Alva en de Tachtigjarige Oorlog begon!

Merkwaardig, dat het verzet tegen inquisitie, plakkatens en vervolging bij de adel begint, door de burgerij wordt overgenomen om door het geringe volk in de Beeldenstorm tot een uitbarsting komt.

Marnix van St. Aldegonde en zijn broer Jan van Toulouse hebben bij de oprichting van het Compromis een belangrijke rol gespeeld. Waarschijnlijk heeft

Marnix de bijeenkomst ten huize van de graaf van Culemborg bewerkstelligd. Als Nederlands edelman en gast aan het hof te Breda had hij met Brederode, Hoogstraten, graaf Lodewijk en andere ontevreden en uit de ridderstand reeds meerdere malen over de noodzaak van een nauwere aaneensluiting gesproken. Ook kende hij de heftige geest van verzet bij de predikers en hun calvinistische gemeenten. Er moest wat gebeuren, en het gastvrije huis van Floris I van Palland, graaf van Culemborg, was een geschikte plaats van samenkomst.

Nog steeds blijft hij min of meer op de achtergrond, maar reeds is hij de grote plannenmaker en tevens de man, die met de tweede plaats genoegen neemt. Later zal blijken welk een groot redenaar hij is. Toch denkt hij er niet over zelf de bij Culemborg vergaderde edelen toe te spreken. Hij bracht daartoe één van zijn beste kennissen mee, namelijk **Franciscus Junius**, de bekende Antwerpse predikant, die meerdere malen bij hem in Breda was geweest en die hij ook van de synodevergaderingen kende. Junius stond als een vastberaden en moedig man bekend. Hij ging in Antwerpen voor bij een bijeenkomst van de calvinisten in een woning, zo kort bij de brandstapel gelegen, dat de vlammen tot in de kamer waar de hervormden bijeen waren hun lichtschijnsel gaven. Zij toespraak werd door de verzamelde edelen in Culemborgs huis met aandacht beluisterd. De namen van de edelen, die daar vergaderd waren, zijn niet alle bekend. Maar Brederode, Lodewijk van Nassau en de beide Marnixen waren onder de circa twintig mannen van adel present.

Waren de eerste oprichters van het Compromis - want deze bijeenkomst geldt als de oprichting van het Verbond - allen protestant? Dat is moeilijk te zeggen. De graaf van Culemborg was door zijn vrouw tot de "nijleer" bekeerd. De Marnixen en graaf Lodewijk waren uit volle overtuiging de Hervorming toegegaan. Brederodes houding op godsdienstig gebied is moeilijk te bepalen. Hij is te Emden, enkele jaren later, als gelovig protestant gestorven. Men zegt ook, dat hij als heer van Vianen uit de Maria Hemelvaart-kerk de beelden heeft laten verwijderen. Maar hij, de vrolijke drinker en dappere vechter, is nooit een voorbeeld van een ernstig protestants-christelijk levend edelman geweest. Wel was hij de ziel van het Compromis. Om "de tirannie te verdrijven" stond hij op zijn post.

In ieder geval blijkt uit het feit, dat de bekende calvinist Franciscus Junius de dienst leidde, wel duidelijk, dat het begin van het Compromis bij de protestantse edelen te zoeken is. Bij hen toch lag het accent op het doen beëindigen van de vervolging. Natuurlijk spraken ook staatkundige factoren mee, maar het voornaamste doel was, zoals het op de bijeenkomst bij Culemborg letterlijk werd vastgesteld: "het Verbond wordt aangegaan tegen de barbaarse en woeste Inquisitie, waartoe men zich onderling tot dit grote doel, zowel binnen als buiten de Nederlanden zal verenigen."

Het Verbond moest uitgebreid worden en georganiseerd. Er moest een program worden opgesteld. Daartoe waren de beide Marnixen de aangewezen personen. Filips Marnix was in ieder geval bedachtzamer van aard dan Jan Marnix, de heer van Toulouse. Ze zullen ongetwijfeld in Spa tegenwoordig zijn geweest, waar Lodewijk van Nassau met meerdere edelen bijeenkwam. Dat was dan in het begin van 1566. Er werd een geschrift opgesteld, dat men ter tekening zou voorleggen aan andere edelen.

Dat de Groten ooit zouden toetreden, werd terecht betwijfeld. Oranje stond van de aanvang af argwanend tegenover het Verbond. Hij had zijn grote bezwaren ook ten aanzien van sommigen, die tot het Verbond toetraden. Geen wonder. Zo goed stonden velen van de Lagere adel niet aangeschreven. Het was ook de stand, die bij de snelle wisseling der tijden het meest in de knel was geraakt. Als Barleymont een paar

maanden later zal zeggen: *het zijn maar schooiers*, dan was dat voor velen van hen de volle waarheid. De burgerij had een tijd van welvaart beleefd tijdens de regering van Karel V. De steden waren in macht en aanzien toegenomen. Maar de kleinere kasteelheren waren verarmd. In het algemeen kan men zeggen, dat de edelen, die tot het verbond toetraden, in drie groepen uiteen vielen. Een grote groep werd gevormd door de roomse edelen, die voor de staatkundige vrijheden opkwamen. Verder was er de kleine groep van hervormingsgezinden, terwijl een niet onbeduidend tal bestond uit avonturiers. Verder achtte Oranje Hendrik van Brederode, die duidelijk de leider van het Verbond werd, ten enenmale ongeschikt om hem de belangen van het vaderland toe te vertrouwen. Diens bijna middeleeuwse deugden van rondborstigheid, moed en trouw werden overschaduwd door zijn zorgeloosheid en zijn hevige drankzucht. Toch overlegde Oranje met Egmont, Hoorne en Hoogstraten en andere leden van de Hoge adel om zich met de gang van zaken te bemoeien.

Men besloot onder het mom van een feestelijke bijeenkomst met de leiders van het Verbond te vergaderen. Oranje zou de gastheer zijn, het hof te Breda het trefpunt. Een uitgelezen gezelschap kwam daar bijeen. Allen Vliesridders, leden van de Raad van State of stadhouder van één der gewesten. Van het Verbond waren Brederode, de beide Marnixen, graaf Lodewijk en nog enkele andere leden aanwezig. Het zal er feestelijk zijn toegegaan, maar er zijn heel wat bitse woorden gevallen. Wat de Prins gehoopt had, is hem niet gelukt. Zijn doel is ongetwijfeld geweest de Hoge en de Lagere adel te verenigen tot het gemeenschappelijk najagen van het grote doel: langs diplomatieke weg recht en vrijheid voor de Nederlanden te verwerven en de inquisitie op te heffen. Hij kon daarbij rekenen op de instemming van al de aanwezigen. Want allen, zelfs de meest aan de roomse kerk verknochte edelen, wensten de staatkundige vrijheid en haatten de inquisitie. Maar in verband met de te volgen methode liepen de gedachten ver uiteen. De Verbondenen wilden maar direct een leger huren en er op los slaan.

De loop der historie heeft Brederode en de zijnen in het gelijk gesteld. Het is gebleken, dat het de enig juiste methode was. Maar de Groten, met Oranje aan het hoofd, wilden bemiddeling. De disputen moeten hevig geweest zijn. Eén der Groten dreigde, dat hij bereid was iedere opstandeling het hoofd voor de voeten te werpen, als de koning slechts gelden beschikbaar stelde om zijn plannen uit te voeren. Oranje kalmeerde hem wel, maar van samenwerking is niets gekomen. Men is met het hele gezelschap naar Hoogstraten vertrokken om daar in het kasteel van Lalaing, graaf van Hoogstraten, zich weer nader te beraden, maar het liep alles op niets uit. Had Oranje gehoopt de krachten van de Hoge adel en het onstuimig élan van de Verbondenen tot één grote macht te bundelen, dan is dat een illusie gebleven. Steeds meer zullen in het vervolg de Groten zich van het verzet distantiëren. Hun posities leken hun te stevig onder het regiem van de heerser te Madrid.

Toch liet Oranje de verbondenen niet los. Hij vond het zijn plicht remmend te werken. Van Hoogstraten gingen Brederode en de zijnen terug naar Breda, waar besloten werd om in alle eerbied, maar uiterst demonstratief aan de Landvoogdes een smeekschrift aan te bieden. Van Toorenenbergen, de grote Marnixkenner uit de vorige eeuw, acht het zeker, dat Marnix het smeekschrift heeft opgesteld, en dat is zeer goed mogelijk, want hij zal onder de verbonden edelen de man zijn geweest, die het meeste begrip voor Oranjes bedoelingen had, tevens met het streven van de edelen instemde, en — wat van veel belang was — over de best versneden pen beschikte.

Door het ijverige propageren van mannen als Marnix, die de wintermaanden goed gebruikt hadden om het rekest te laten tekenen, telde het Verbond weldra ver over de duizend leden. In Breda werd besloten om binnen een maand de tocht naar Brussel te ondernemen. In die maand moest Marnix nog een belangrijke opdracht vervullen. Hij had Henegouwen en Vlaanderen, voor zover het de adel betrof, met veel succes bewerkt. Het rekest moest evenwel ook getekend worden door burgers en kooplieden, waar tenminste geld te vinden was, dat de adel ontbrak. Daartoe moest hij zich vooral wenden tot de calvinistische predikers, in zijn opdracht genoemd: "les ministres d' Anvers." In de machtige handelsstad verwachtte men de meeste weerklank te zullen vinden. En dat bleek ook iiderdaad het geval te zijn. Motley schrijft: "Schoon het Compromis alleen van verbonden edelen sprak, ging het stuk ook ter tekening rond bij anderen, burgers en kooplieden, van welke menigeen, zoals een katholiek schrijver opmerkt, wellicht de begeerte niet zal hebben kunnen weerstaan om zijn naam te schrijven in zulk voornaam gezelschap; een ijdelheid, waarvoor sommigen later op het schavot duur zouden boeten." Mede door de invloed welke Oranje middels zijn broer en Marnix op de gang van zaken had, was het verzoekschrift in milde toon gesteld. Het staat vast, dat de beide Marnixen als de opstellers van het uiteindelijk aanvaarde smeekschrift moeten worden beschouwd, en het is niet te veel gezegd, dat onze St. Aldegonde het meest voor de gematigde toon aansprakelijk is. Met Oranje was hij van mening, dat ook de rooms-katholieken onder adel en burgerij, die hun vaderland liefhadden, het stuk met een vrij geweten konden tekenen. Het richtte zich in ronde woorden tegen de vele vreemdelingen in het landsbestuur, die noch de belangen van het volk dienden, noch die van de koning, maar alleen op eigen voordeel uit waren. Het kwam op tegen de inquisitie als een "vreemde" rechtbank, terwijl de Nederlanders vanouds het recht hadden om niet voor een vreemde rechtbank te worden gedaagd. Het veroordeelde de plakkat en in bewogen woorden de geloofsvervolgingen als in strijd met goddelijke en menselijke rechten, verre te boven gaande de grootste barbarij, waaraan ooit enig tiran zich had schuldig gemaakt, tot oneer van God en ondergang van het land.

Toch wel krasse woorden voor die tijd, maar velen niet kras genoeg. Brederode en Jan van Toulouse behoorden tot hen, die maar direct de wapenen wilden grijpen. Maar vooralsnog volgden zij het beleid van Oranje. Marnix is overtuigd aanhanger van het overleg. Het was hem immers zo volkomen duidelijk, dat het gelijk aan de zijde van het verzet was, dat hij, als scherp denker, zich niet voor kon stellen dat de koning en de regering niet te overtuigen zouden zijn.

Marnix was een aller lofwaardigst Edelman, wiens ongemene verdiensten aan het land en aan de Hervormde Kerken bekend zijn. ... Van het Compromis en de Rekwesten der verbonden Nederlandse Edelen, waarvan hij de opsteller en de voornaamste aandrijver was.

(Tweede eeuwgetijde van de Geloofsbelijdenis van de Gereformeerde Kerken, door Willem te Water, predikant te Axel. Uitgave Middelburg, 1762; blz. 55)

Het merendeel der edelen was het met Oranje en Marnix niet eens. Hun tegenspelers in het Verbond waren mannen als b.v. **Nicolaas de Hammes**, met wie Marnix telkens in aanraking kwam omdat zij beiden in de Raad van het Verbond zaten. Marnix als schatbewaarder en De Hammes als een soort archivaris, want hij bewaarde o.a. de lijsten der ondertekenaars en was ijverig propagandist. Overal waar het maar even mogelijk was stond hij de zaak der vernieuwing voor. Men noemde hem "Het Gulden

Vlies", omdat hij op de bijeenkomsten van de hervormingsgezinden de ordeteken van deze allerhoogste ridderorde droeg. Hij had daartoe het recht niet, want hij was van deze broederschap der aller voornaamsten geen lid, maar slechts bezoldigd ambtenaar. Volgens zijn latere rechters heeft hij het gewone volk misleid met deze ordeteken. Dat is ook wel zo, want als immers vliesridders voorgingen, kon het volk wel volgen.

Lodewijk van Nassau moet eens een brief van Nicolaas de Hamnes gekregen hebben, waarin deze scherpe kritiek oefende tegen de politiek van Oranje en allen, die langs wegen van overleg tot een oplossing wilden komen. Hij was zelfs tegen het aanbieden van het smeekschrift, maar legde er zich bij neer. "Men wenst, dat we deze hongerige wolven verzoekschriften aanbieden en vriendelijke woorden geven, terwijl zij ons verbranden en slachten. Het zij zo! Laat ons de pen opnemen, terwijl zij naar het zwaard grijpen. Wij zullen wenen; zij zullen lachen. De Heere zij geloofd in alles, doch ik kan dit niet zonder tranen neerschrijven."

Taal, die weerklank vond bij de meeste leden van de Lagere adel. En zeer zeker bij de burgerij, om van het volk uit de achterstraten niet te spreken, Ons volk was nog als een dreigend stille zee voor het losbarsten van de orkaan.

Brederode hunkerde er naar om zijn stad Vianen te versterken, troepen aan te werven en er op los te slaan. Jan van Toulouse zou zich graag onder zijn vanen scharen, graaf Lodewijk maakte zelfs al afspraken met sommige Lutherse vorsten en met de strijdvaardige Hugenoten, waarvan Gaspard de Coligny het hoofd was.

Alva met zijn geweldig leger was nog ver buiten de Nederlandse grenzen. De tijd heeft geleerd, dat de bevrijding van de Spaanse tirannie door het zwaard en niet door het overleg is verkregen. Zo ogenschijnlijk had de vrijheidsstrijd beter toen kunnen beginnen.

Oranje was van alles op de hoogte. Het is bekend, dat hij de kansen van een militair verzet overwogen heeft. Hij zou er ook toe over zijn gegaan indien er van een hechte eenheid in de Nederlanden sprake was geweest en indien zijn vriend Egmont de leiding op zich had genomen. Nu kon hij alleen instemmen met het indienen van het smeekschrift.

Natuurlijk gingen omtrent het oprichten van het Verbond geruchten door het land. Ieder merkte, dat er wat bijzonders gebeuren ging, maar niemand wist het rechte. Ook de Landvoogdes hoorde van het streven der edelen en maakte zich hevig ongerust. Niet lang na de bijeenkomst te Hoogstraten was zij in conferentie met Egmont en Oranje toen de graaf van Meghem, - dat was die man, die iedere opstandeling het hoofd voor de voeten zou werpen, zoals hij te Hoogstraten gedreigd had - binnenstootte. Opgewonden deelt hij mee, dat er een grote samenzwering ontdekt was tegen de koning en zijn regering. Kettters en scheurmakers hadden al een leger van vijfendertigduizend man, voetvolk en ruiters, op de been gebracht. Ze waren voornemens het hele land te verwoesten als niet ogenblikkelijk vrijheid van godsdienst werd gegeven.

De Landvoogdes keek verslagen naar Egmont, die bedenkelijk knikte en zei, dat het hem ook bekend was. Behalve hetgeen Meghem mededeelde, wist hij bovendien, dat de opstandelingen zelfs de soevereiniteit over de Nederlanden al aan een buitenlands vorst hadden aangeboden.

Oranje weersprak deze geruchten en wees op een brief, die hij de Landvoogdes had doen toekomen. Toen bleek, dat deze nog tot de ongeopende stukken van haar bureau behoorde, gaf hij een overzicht van de juiste gang van zaken. Het ging alleen om een

smeekschrift, en het aanbieden daarvan behoorde tot de aloude rechten van het volk der Nederlanden.

De Landvoogdes was geheel van streek. Zo zelfs, dat ze aan haar broer schreef: de tijd om een belangrijke beslissing te nemen is aangebroken. We moeten óf toegeven, óf geweld gebruiken. Aremborg, Meghem en Barleymont stelden voor om in geen geval een deputatie van de edelen te ontvangen. "We moeten", zo vond één van hen, "de deur voor hen gesloten houden en weigeren enig verzoekschrift te aanvaarden."

"Of", vulde Barleymont aan: "de hoofden van het Verbond met hun smeekschrift binnen laten en hen dan zonder pardon neersabelen."

Oranje verwierp deze bloeddorstige plannen met verontwaardiging. "De verbondenen", zei hij, "hebben het recht om met eerbied behandeld te worden. Bedenkt, dat er voorname edelen onder hen gevonden worden en zij hebben minstens hetzelfde recht van de gewone burger."

Zo staat Oranje tussen de partijen. Moedig en vastberaden. Egmont valt hem bij, de weifelaar, die het zoëven nog eens was met Meghem.

Vijf april 1566 houden ruim driehonderd (over het aantal lopen de meningen uiteen) edelen van het Verbond hun demonstratieve tocht door Brussel. Dat Hendrik van Brederode daar voorrijdt en de grote leider is, dat hij de gloriëdag van zijn leven beleeft, is de moeite van een nader overwegen waard.

Vijf eeuwen vóór Hendrik van Brederode de ridders van het Verbond voorreed naar het paleis van Margaretha op de Coudenberg kreeg een wettig geboren kleinzoon in mannelijke linie van Arnold van Holland de naam Brederode. En Hendrik, de Grote Geus, die daar fraai uitgedost de edelen aanvoert bij hun demonstratie, is de rechtstreekse afstammeling van de soevereinen van Holland. Vijf eeuwen ging onafgebroken het bloed van de Hollandse heren van vader op zoon over. Hun nazaat, de blonde reus, die eerbiedig buigt voor Margaretha, de bastaarddochter van Karel V, had in het oog van menig edelman en burger meer recht op de titel, graaf van Holland, dan de tegenwoordige Spanjaard, Filips II, die haar droeg omdat via allerlei twisten en oorlogen het mannelijk oir van Hollands doorlucht gravenhuis van de soevereiniteit was uitgesloten.

De optocht der edelen naar de Coudenberg begon bij het paleis van de graaf van Culemborg. Het moet een schitterend gezicht zijn geweest. Al die fraai uitgedoste ridders te paard en aangevoerd door Brederode. Pieter Christiaansz. Bor, een Utrechenaar, die in 37 boeken onze geschiedenis vanaf de troonsafstand van Karel V tot de dood van Oranje heeft beschreven, heeft beschikt over veel persoonlijke mededelingen van hen, die de gebeurtenissen hebben meegemaakt en de personen, die in de toenmalige historie op de voorgrond traden, hebben gezien. Hij was in het wonderjaar 1566 een knaap van zeven jaar. Brederode beschrijft hij als "een man van lange stature, rosachtig van aangezicht, met blond krullend haar, welgemaekt van lijf en leden, onvertsaeght en kloek ter wapenen."

De burgerij en het achterstraats volk van Brussel was te hoop gelopen. Voor Brederode zijn paard bestijgt, roept hij met verheffing van stem: "Ze hebben uitgestrooid, dat ik niet te Brussel durfde komen. Welnu, hier ben ik en wellicht zal ik op andere wijze weer vertrekken." Daarna rijdt hij zijn volgelingen voor naar het paleis van Margaretha.

Wat is daar nu precies in de raadszaal gebeurd?

Men zegt dat Brederode een diepe buiging maakte voor de Landvoogdes. Hij zei, dat de edelen alleen gekomen waren om een verzoekschrift aan te bieden, weersprak ten stelligste de geruchten als zouden zij een opstand op het oog hebben. Hij noemde deze geruchten vuile lastertaal en verzocht de Landvoogdes de namen te noemen van hen, die de Nederlandse edelen, die toch zulke getrouwe onderdanen van de koning waren, aldus hadden geblameerd. Ja, hij eiste, dat de Landvoogdes de lasteraars streng zou straffen.

Men schrijft ook: "Van een papier, dat trilde in zijn vingers, las Brederode met onzekere stem een toespraak voor."

De Landvoogdes trachtte zich goed te houden, maar het werd haar vreemd te moede toen zij onder de afgezanten van het Verbond zovele dragers van oude namen herkende en hen vertrouwelijke groeten zag wisselen met de stadhouders en de vliesridders om haar heen.

Brederode verzocht Hare Hoogheid, "hem de namen te noemen van de onverlaten, die achtenswaardige mannen, stuk voor stuk bekend om hun vaderlandsliefde en goede trouw, om hen zo'n schurken streek durfden aanwrijven."

Margaretha trok zich terstond na afloop van het defilé voor haar troon, met haar raadsleden terugtrok. De heren schijnen ondanks zichzelf toch wel onder de indruk gekomen te zijn van het optreden der edelen. Het is merkwaardig zoals ze ieder naar hun eigen aard tot de Landvoogdes gesproken hebben. Oranje heeft getracht haar tot bedaren te brengen. Hij zei, dat de edelen geen muiters waren. Integendeel. Ze behoorden door geboorte en door huwelijk tot de eerste huizen van het land, waren eerlijk en rechtschapen in hun bedoelingen.

Meghem moet woeste soldatentaal hebben geuit en voorgesteld de edelen met schande de stad uit te jagen.

Barleymont maakte het het ergste. Nadat hij zijn beroemde woorden: "Mevrouw, het zijn maar bedelaars", gesproken had, riep hij in grote drift uit: "Als mijn raad werd opgevolgd, ze zouden op hun verzoekschrift stokslagen tot apostillen krijgen, we zouden hen de trappen van het paleis veel sneller doen afgaan dan dat ze er opgeklommen zijn."

En nu Egmont. De man tussen de twee vuren. Hij haalde, volgens de geschiedschrijvers van die dagen, zijn schouders op en deelde mede, dat hij het hof moest verlaten om naar de baden in Aken te gaan, ter genezing van zijn ontstoken been. Waarschijnlijk wist hij, toen hij dit moedeloze besluit nam, al van de brief van de koning, die Margaretha tijdens de bruiloftsfeesten van haar zoon zo ontsteld had. Die brief vernietigde ten volle zijn reputatie als afgezant. Oranje had hem al verweten, dat hij in Spanje meer zijn eigen belangen dan die van zijn land gediend had. Nu kwam daar nog bij, dat de koning hem bedrogen had en hem de vernederende rol deed spelen van de goedgelovige dwaas, naïef genoeg om 's konings vleierij en vriendelijke beloften van verzachting der plakkatens te geloven.

Het aanbieden van het Smeekschrift en de demonstratieve optocht van de edelen door Brussel is het enige, dat het Verbond der edelen heeft gepresteerd. Ja, er zijn nog enkele samenkomsten geweest. **Te Spa en te St. Truijen.**

We horen later nog van een tweede afvaardiging naar de Landvoogdes, maar in feite is het Verbond der edelen in wijn en bier vermoord. De eerste van deze braspartijen heeft althans iets uitgewerkt. We bedoelen die, waarop Brederode de scheldnaam *Geus* verhief tot de wapenkreet, die tot op heden zijn robuuste klank heeft behouden. Overigens bleek ten duidelijkste, dat het Verbond te heterogeen van samenstelling

was, terwijl het in Brederode een te onbezonnen en voor zijn taak ongeschikte leider had. Zo wordt gezegd. Maar Egmont? Oranje? Wat deden zij?

Brederode, van afkomst voornamer dan de Dillenburgse gravenzoon, zou met diens hulp op dat moment veel hebben bereikt. Zijn Verbond verloopt. Weldra zullen verschillende edelen zich terugtrekken en zal er een kleine groep overblijven, die evenwel ook niet in staat zal blijken te zijn om iets wezenlijks te verrichten. Marnix en vooral zijn broer, Jan van Toulouse, blijven trouwe leden van het Verbond. Marnix steeds als de thesaurier, die de penningen beheert. Brederode spoort telkens de zijnen tot daden aan, maar wordt door de wijze groten onbekwaam geacht, terwijl de geschiedenis zal leren, dat onze vrijheid moest bevochten door mannen als hij en Jan van Toulouse.

Op 6 april 1566 is Brederode met verschillende andere leden weer naar het paleis gegaan om antwoord op hun petitionnement te verzoeken.

De Landvoogdes had al een antwoord klaar liggen, dat zij met behulp van haar raadsheren had opgesteld. Het behelsde de belofte van verzachting der plakkatens, maar daar het niet in haar macht stond de inquisitie op te heffen zonder toestemming van de koning, zou zij een buitengewoon gezantschap naar Madrid zenden om de toestemming van de koning te verkrijgen. Ze zou tevens de inquisiteurs bevel geven "gematigd en bescheiden" te werk te gaan.

De edelen bespraken dat antwoord, en 8 april verscheen Brederode ten derden male voor de Landvoogdes. Hij dankte haar namens de verbondenen voor haar gematigde beschikkingen, doch sprak de wens uit, dat de geloofsvervolging geheel zou worden gestaakt tot antwoord van de koning gekomen was, en eveneens, dat de koning niet zou beslissen buiten de Staten-Generaal om, die tot dat doel bijeengeroepen diende te worden.

Dat was het groot verlangen van de Nederlanden, het bijeenroepen van de Staten-Generaal. En dat juist wilde de koning niet. De Staten-Generaal was de bijeenkomst van afgevaardigden van al de gewesten. Met haar moest de koning in overleg treden voor het nemen van belangrijke beslissingen. ***De Staten-Generaal was meer dan een symbool van eenheid. Het was ook het fundament der Nederlanden.*** Met hen stond of viel het beginsel van het Nederlandse bestuur, dat de wetgevende macht niet alleen de landheer toekende, al was hij dan door het verloop der historie ook koning van een ander gebied geworden.

Opmerkelijk is nog, dat één der edelen bij het afscheid aan de Landvoogdes verzocht te verklaren, dat de edelen met hun Verbond niet hadden gehandeld in strijd met hun plicht en eerbied ten aanzien van Zijne Majesteit de koning. Dat nederig verzoek legde getuigenis af van zekere vrees. Zou de koning hen straffen? We kunnen ons deze vraag niet voorstellen in de mond van Brederode, want zij was in strijd met de aloude opvattingen van onze landen inzake het recht om verzoekschriften aan te bieden. Het gaf de Landvoogdes de gelegenheid om fierder en zelfbewuster dan zij het tot nu toe had gedaan op koele toon te antwoorden, *dat zij daaromtrent geen belofte kon doen.* Integendeel, het zou uit het toekomstig gedrag van de verbondenen maar moeten blijken hoe hun gezindheid ten aanzien van de wettige regering was. Met dit trotse antwoord moesten de edelen genoegen nemen.

8. Doorbraak in het kerkelijk leven

Tot nu toe hadden de predikers der Hervorming hun arbeid in het geheim verricht. Nu traden zij in het openbaar. Vanaf juli - september 1566 was de vrijheid van godsdienst binnen Antwerpen een feit.

In deze tijd vond *de eerste Synode plaats te Antwerpen; mei 1566*. Één maand nadat de Edelen hun rekwist hadden ingediend. **De Geloofsbelijdenis van Guido de Bres** werd gelezen en overzien.

Deze Geloofsbelijdenis was al bekend in de gemeente vanaf 1562. De hoogleraar J. A., van der Linden verzekert *dat omtrent het jaar 1562 meest door de pogingen en raad van de Antwerpse predikanten de Belijdenis des Geloofs beschreven is; vervat in 37 artikelen naar het voorbeeld der Franse kerken. En dat dezelve langs een heimelijke weg ter hand is gesteld aan de Raad der stad met een smeekbrief aan hen en aan Koning Filips.*

F. Junius schrijft in zijn levensbeschrijving, als scriba van de Synode: *Op welke tijd ik de Geloofsbelijdenis der Nederlandse kerken nadat volgens het gevoelen van de Synode welke in 't begin van Mei gehouden is was overzien, aan de broederen te Geneve gezonden heb, opdat zij die, van hen goedgekeurd zijnde zouden laten drukken zo het nuttig scheen en onze arbeid met gebeden aanbevelen.*

De Belijdenis is te Geneve gedrukt in 1566 bij Jan Crispijn.

Adriaan Saravia was een van de voortreffelijkste opbouwers van de Hervormde Kerk te Antwerpen. Hij schrijft:

"Ik was in die tijd (1562) dienaar der Franse gemeente te Antwerpen en heb de afdruksels van die Belijdenis overgeeven aan de Prins van Oranje en aan de Graaf van Egmont. De broeder van mijn vrouw was kamerdienaar van Graaf Lodewijk (van Nassau) die mij bij zijn heer bracht opdat ik aan hem bekend zou worden en aan hem overleveren de afdruksels van de nu onlangs gedrukte Geloofsbelijdenis om dezelve verder aan de voorname Heren uit te delen. Ik heb eerst mijn gemeente vergaderd te Brussel door de hulp van de heer van Toulouse, broeder van de heer van Aldegonde bestaande uit enige hovelingen en uit enige weinige burgers der Franse taal. ... Ik beken dat ik een der eerste opstellers van deze Belijdenis geweest ben gelijk ook Herman Moded; of er nog meer in leven zijn weet ik niet. Dezelve is eerst beschreven in 't Frans door Christus getrouwe dienstknecht Guy de Bres. Maar eer die werd uitgegeven heeft hij deze meegedeeld aan Gods knechten zoveel als hij er kon vinden en voorgesteld om er bij- of af te doen zo er iets mishaaagde; zodat het voor geen werk van één leraar moet gehouden worden."

Saravia werd na de val van Antwerpen in 1585 Waals predikant te Leiden en daarna Hoogleraar aan de Academie. Vervolgens hoogleraar te Kantelberg in Engeland, waar hij in 1612 stierf.

(Tweede eeuwgetijde van de Geloofsbelijdenis van de Gereformeerde Kerken, door Willem te Water, predikant te Axel. Uitgave Middelburg, 1762; blz. 9, 24, 53)

Een ander predikant in die tijd was Georgius Sylvanus. Deze heeft ook meegewerkt aan de overziening van de Geloofsbelijdenis. Tijdens de vrijheid van Godsdienst in 1566 preekte hij en bediende het Heilig Avondmaal aan vrouwen en jonge dochters.

Zijn ambtgenoot Ysebrant Balk bediende de tafel aan de mannen, met twaalf man tegelijk aan één tafel, van 's morgens tot 's avonds.

De Roomse schrijver van Antwerps Kroniek vertelt van Georgius: Dat Mr. Joris, de Calvinistische priester gezegd heeft in zijn sermoen: Gemeente ziet wel toe en zijt op uw hoede, want wij zijn verkocht; waren wij geleverd. (Antwerps Kroniek, blz. 103-105)

Hij kreeg gelijk. Want met het innemen van krijgstroepen binnen Antwerpen namen al de predikanten afscheid van de Magistraat op 10 april 1567 en vertrokken uit het land.

89 De Hagepreken

De grootste betekenis als historisch gebeuren van het Verbond is geweest, dat de burgerij moed greep. Vooral toen het woord *moderatie* de ronde deed, waaronder men naar Margaretha's belofte verzachting der vervolging diende te verstaan, herademde het volk en ging het over tot het houden van de massale bijeenkomsten, die als *hagepreken* of als *graspreden* in onze geschiedenis bekend zijn geworden.

Er was alom een begeerte naar de zuivere verkondiging van het Woord Gods. Maar er was eveneens een bijkans ontembare drang naar het herstel van de vrijheden, die van oudtijds het recht van de Nederlanden waren. Deze twee drijfveren, die tot het grote verzet hebben geleid.

Aangemoedigd door de edelen en de rijke kooplieden en voorname burgers uit de **Vlaamse en Brabantse steden**, begonnen daar de enorme bijeenkomsten. Zij, die de roomse kerk trouw bleven, waren verontwaardigd en met toorn vervuld als zij hoorden, dat overgelopen monniken tijdens de hagepreken voor de hervormden het Woord Gods verkondigden. Met verachting zagen ze neer op gewone, ongeletterde handwerkslieden, die ook voor de saamgestroomde menigten optraden en hun "sermoenen" hielden.

Dat waren immers naar Roomskatholieke opvattingen leken. Behalve dat zij ongeletterd waren, waren zij ook niet gewijd. Tot nu toe had de kerk een scherp onderscheid gemaakt tussen de clericus, de gewijde, de priester, die gerechtigd was de sacramenten te bedienen en het Woord te verkondigen, en de leek, de ongewijde, die dergelijke rechten niet had. En nu traden overal leken op om te preken. Want de Reformatie leerde het algemene priesterschap der gelovigen. De Reformatie ontkende het wezenlijk verschil tussen leek en priester, waarvan de roomse kerk uitging, als van het fundament van haar organisatie en het beginsel van haar Woord- en sacramentsbediening.

In het begin van de Reformatie, toen de kerk van Christus zich vrijmaakte van alle banden, waarmee de traditie haar gebonden hield, vroeg men niet of iemand "geleerd" en "gewijd" was. Trouwens, welke organisatie zou de enkeling wijden tot het verrichten van de heilige handelingen? Mandenmakers, leerlooiers, wevers en noem maar op, lazen Gods Woord en predikten het, gedreven en bekrachtigd door de Heilige Geest Zelf.

Een bekend hagepreker was Datheen, die met zijn geweldige stem te Poperingen aan vijftienduizend mensen het vrije Evangelie der genade bracht en de saamgestroomden zijn psalmen leerde zingen.

Algemeen neemt men aan, **dat de kerkenraad van Antwerpen** het eerst tot het houden van een "graspreek" besloot. Toch is de eerste gras- of hagepreek in

Vlaanderen gehouden te Oudenaarde, de geboorteplaats van de Landvoogdes, en geleid door Modet. Op verrassend snelle wijze verspreidde zich het verschijnsel hagepreek door een groot deel der Nederlanden, en wel van Doornik en Henegouwen tot bij Blokker in Noord-Holland, en vandaar tot in Groningen toe. Zo'n hagepreek was niet alleen een kerkdienst in de open lucht. Het was tevens een protestactie tegen de dwingelandij.

Op 28 juni 1566, 's nachts om half elf, vindt een 'hagepreek' plaats door Ambrosius Wille. Hij bestijgt zijn 'preekstoel', de brug over de Schelde, nabij de stad Doornik. Er zijn daar circa zesduizend mannen en vrouwen bijeen om de leerling van Calvijn te horen. Fakkellicht onthult de opgeheven gezichten, vonkt vanaf de snede van dolk en hellebaard, weerspiegelt in het donkere water van de rivier, die naar het noorden stroomt. De gouverneur der stad laat de volgende dag bekend maken, dat, hoewel de Landvoogdes *de moderatie* heeft afgekondigd, een ieder, die de hagepreken bezoekt, met de dood gestraft zal worden.

Wat is dan een goede week later het antwoord van de hervormingsgezinden? Zondag 7 juli staan op dezelfde plaats open en bloot in het zonlicht tienduizend mensen om dezelfde Ambrosius Wille geschaard. En van de drie aanwezigen zijn er twee met vuurroer, pistool of piek gewapend. Zo is het volk van de hagepreken.

Doornik ligt in Henegouwen. Vandaar sloeg de beweging over naar Vlaanderen en vandaar naar de noordelijke gewesten. Dat is zo snel gegaan, dat er haast van geen verschil in data sprake is.

Eind juli preekt **Pieter Gabriël** te Overveen bij Haarlem. Zo zijn er ook buiten Alkmaar, Utrecht, Amsterdam, en verder op vele plaatsen in Zeeland, Friesland tot in het Groningerland toe zulke machtige bijeenkomsten gehouden. En de predikers waren voor een groot deel ongeletterde mannen uit het volk.

De adel heeft zich min of meer afzijdig gehouden en ongetwijfeld heeft Oranje de zo fantastisch snel om zich heen grijpende volksbeweging met zorg beschouwd.

Margaretha en de Groten zijn ontsteld geweest en zullen zich op herstel van gezag bezonnen hebben. Lodewijk van Nassau zag het niet rooskleurig in. Hij schreef. "We zullen weldra een harde noot te kraken hebben De Koning zal het preken nooit toestaan en het volk zal het nooit opgeven, al is de hals ermee gemoeid. Er zal eerlang een zware storm over het land losbreken.

Antwerpen, waar het sein tot de Hagepreken begonnen was bleef de meest 'gevaarlijke' stad. Zij was in de ogen van de Landvoogdes het grootste broeinest van ketterijen. Bovendien was de Prins Burggraaf van de stad. We moeten steeds bedenken, dat kerk en staat een volledige twee-eenheid waren. Beide waren op eigen terrein oppermachtig en duldden geen inmenging van de gewone man. Bij het sluiten van het huwelijk van prins Alexander van Parma, tijdens de pompeuze bruiloft, was er vooral in Antwerpen al grote ontevredenheid ontstaan onder de burgerij. Door de oorlog met Frankrijk en door allerlei manipulaties van de regering, tevens door misoogsten en strenge winters, was er onder het volk armoede ontstaan. De gezeten burger en zeker de rijke koopman van 's werelds voornaamste handelsstad konden zich nog best redden, maar het gewone volk leed honger, voor zover het niet bedeed werd. Schril stak daartegen de weelde, bij de feestelijkheden vertoond, af.

Vanouds boog men eerbiedig het hoofd voor de overdadig opgesmukte heiligenbeelden, gekleed in zijde en fluweel, ook al had men zelf geen hemd om aan

te trekken. Eerbiedig knielde men voor de hostie in de gouden *cibori* (hostiekelk, met deksel), al was men ook te arm om brood te kopen. Maar nu waren Lutherse, Doopsgezinde en sinds enkele jaren ook Calvinistische predikers gekomen, die ieder op zijn wijze Gods Woord bij het volk brachten. Vooral de Wederdopers en de Calvinisten openden de ogen van het volk. Niets van al die pracht was heilig. Niet het kerkgebouw, hoe kostbaar en kunstzinnig versierd, was heilig, maar de gemeente des Heeren, de vergadering der gelovigen met hun zaad. De armste man, de geringste vrouw in welke achterstraat ook, behoorden, als zij in Jezus Christus als de Zoon van God en hun Borg en Middelaar geloofden, tot de *"heiligen, die te Antwerpen zijn"* of waar ook ter wereld. En voor wat de beelden betreft, gold zelfs het gebod: "gij zult u voor die niet buigen of hen dienen, want Ik ben de Heere uw God! "

Tot voor kort onderwierp zowel Lutheraan als Wederdoper zich aan het gericht van de kerkelijke rechtbank, de inquisitie. Zij waren de "stille slachtschaapkens Christi" en bestegen weerloos brandstapel of schavot. Maar de Calvinisten wapenden zich in Gods Naam en gingen ter hagepreek. De eerbied voor de "heilige gebouwen", de "hostie" en het beeld van "Moeder Maria", voor "paap en monnik" sloeg om in verachting en spot.

Velen zagen in het verbrijzelen der beelden een Gode welgevallig werk. Al kunnen wij de mentaliteit, die tot de Beeldenstorm leidde, niet meer zo heel goed begrijpen, meer moeite zal zelfs de meest verstokte veroordelaar van de Beeldenstorm hebben om te geloven, dat de kettermoordenaren hun taak ook in "heilig licht" zagen, zoals zij beweerden.

10. De beeldenstorm

Sommige geschiedenisschrijvers zien de hagepreken als een gevolg van het Verbond der Edelen en de beeldenstorm als een gevolg van de hagepreken. De beeldenstorm was het werk van het gewone volk, meest arbeiders, jonge mannen en zelfs kinderen. Het is niet zo dat de Calvinistische leiders het volk ertoe hebben opgezwiept. Althans de meerderheid niet. Een bewijs hiervoor is dat de Beeldenstorm op 10 augustus begonnen is terwijl de Consistories van plan waren om op 12 augustus de Landoogdes een verzoekschrift aan te bieden om voor de Hervormden openbare gebouwen beschikbaar te stellen voor de eredienst.

In Antwerpen woedde de Beeldenstorm op het hevigst. De prachtige Onze Lieve Vrouwekerk werd doelwit. De rijkste en de schoonste van geheel de Nederlanden. Tot haar beroemdste kunstschaten behoorde een zeer groot beeld van de heilige Maagd. Ieder jaar op 15 augustus werd het in plechtige ommegang rond de stad gedragen. Vanouds knielde het volk aan de zijde der straten, waar de processie passeerde, eerbiedig neer. Maar ditmaal toonde het volk geen eerbied. Integendeel. Op z'n Vlaams schold het volk: *"Maaike, Maaike, je uur is gekomen. 't Is je laatste wandeling. De stad heeft genoeg van je! "*

Toch liep het nog zonder oproer af. Angstig bergden de priesters, na de omgang, het beeld, dat altijd midden in de kerk stond, achter een stevig ijzeren hek op het koor weg. Het volk drong de volgende dag de kerk in en spotte: *"Maar Maaike, wat ben je gauw uit het veld geslagen. Denk je het gevaar te ontkomen?"*

En ineens schalde door de kerk uit honderden kelen: *"Vivent les Gueux!"* Nog "stormde" het volk niet. Nog één dag bleef de kerk gespaard.

Betrekkelijk een onbeduidende gebeurtenis was op 20 augustus de oorzaak, dat de prachtigste kerk der Nederlanden inwendig verwoest werd. Een oud vrouwtje stalde al jaren aaneen op haar kraampje bij de hoofdingang der kerk haar waskaarsen en ouwels uit. Een stelletje opgeschoten jongens bespotten haar en haar "afgodische" handel. Een vechtpartij ontstond tussen de "geuzen" en de "roomsen", en het gevolg was, dat bij het vallen van de avond ieder beeld vernietigd, ieder schilderij vertrappt, het orgel verwoest en de kerk een ruïne geworden was.

G. Brandt in zijn *Historie der Reformatie* schrijft:

"Herman Modet, een van de vurigste predikanten betuigt in zijn 'Verantwoording' kort daarna uitgegeven: dat hij, noch de gehele consistorie, van deze beeldenstorming toen die een aanvang nam niet meer wetenschap heeft gehad als van de uur zijns doods. En dat de Hertogin, het gehele Hof, en de Wethouders van Antwerpen wel wisten, wat te dier tijd het voornemen van de gemeenten was. Hoe zich uit al de steden enige der voornaamsten naar Brussel zouden vervoegen om *een gemeen verzoekschrift ter oorzake van de religie* over te geven. En dat te dien einde niet alleen enigen uit Vlaanderen, maar ook niet veel minder als twaalf of veertienhonderd uit al de kerken der Nederlanden tot dit werk gemachtigd, alreeds tot dit werk te Antwerpen waren aangekomen. Dat de dag van deze bijeenkomst der magistraat niet onbekend was geweest, want de Pensionaris Wezenbeek was er twee dagen tevoren door hem en zijn mededienaar Georgius Sylvanus van verwittigd. Wijders, dat ze die dag, de 20^e augustus, zoals zij den anderen daags naar het Hof meenden te reizen, van 's morgens tot 's avonds tot zes uur bijeen waren geweest handelende van de reis en 't verzoek dat men doen zou. Dat er besloten zijnde uit Antwerpen twee kerkendienaren, de een uit de naam van de Nederduitse, de ander vanwege de Waalse gemeente, derwaarts te zenden; hij daartoe gelast werd vanwege de Duitse (=Nederlandse). Maar 's avonds naar zijn woonplaats gaande kwam hem in de Huiverterstraat eerst te horen dat de kerk vol volks wasen nauwelijks in huis gekomen, dat men de beelden begon af te werpen. Hij was, werd er gezegd, in de kerk geweest, terwijl men in 't afbreken was. 't Was waar, maar 't geschiedde ter begeerte der Wethouders, én met lijfsgevaar, om 't grauw te stillen. Dan, als hij hier geen gehoor had gevonden was hij van den stoel getrokken en uit den tempel gedrongen." Etc.

De Landvoogdes kreeg het door de Beeldenstorm benauwd. Zij wilde vluchten naar de sterke vesting Bergen, omdat zij de beeldstormers ook te Brussel verwachtte en, overtuigd door de geweldige gebeurtenissen, geloof sloeg aan het gerucht, dat door de Nederlanden snelde, waarin bedreigd werd, dat de geuzen met duizenden gelijk op weg waren naar Brussel. Ze zouden alle kerken en regeringsgebouwen verwoesten en alle roomse geestelijken doden en een vrij en onafhankelijk Nederland stichten.

Natuurlijk waren deze geruchten overdreven, al zouden mannen als Brederode en Jan van Toulouse er - op het doden van alle roomsen na - misschien niet voor hebben teruggedeinsd. En met hen vele, vele anderen. De Groten, als Oranje en Egmont, bleven zich met beslistheid van het geweld afwenden. De lagere adel aarzelde. Niemand kwam tot een besluit behalve dan de velen, die te vergelijken zijn met het zaad, dat op steenachtige plaatsen viel. Zij zagen een grote verdrukking nader komen en keerden terug in de schoot der kerk.

Eigenlijk wisten alleen de Consistories van de Calvinistische kerken wat ze wilden. Die wilden aanpakken. Vóórdat Filips' troepen, die de grenzen naderden, in ons land

een voet aan de grond kregen, moest het volk gewapend en gesteund door Lodewijks Duitse huurtroepen klaar staan. Desnoods openlijk in oorlog met de moordenaar te Madrid. Want wel was de vervolging hier en daar enigszins gematigd, maar men wist te goed, dat dit slechts tijdelijk was en zij met hernieuwde woede op zou vlammen, zodra de regering weer de macht in handen had. Want dat had de regering tijdens en vlak na de Beeldenstorm beslist niet.

Oranje wachtte op de goede kans, en die is er, volgens hem, niet gekomen. Hij wist, dat de meest volstrekte eenheid der Nederlanders onderling nodig was om die kans te grijpen. Ook was hulp van het buitenland nodig en van Lodewijk, die namens hem met de Duitse vorsten onderhandelde, kwamen weinig hoopvolle berichten. Maar bovenal, de eenheid der Zeventien Gewesten en de eenheid der verschillende gelovigen was volkomen zoek.

Om te beginnen waren de katholieken, die voorheen het Compromis steunden en als de Nederlanders met de edelen in het verzet waren getreden, afgeschrikt door de Beeldenstorm. Ze waren in hun diepste godsdienstige overtuigingen gekwetst. Voor hen was de Beeldenstorm een vervloekte goddeloosheid. Met de beeldenstormers en met hen, die er verantwoordelijk voor waren, konden zij "om Gods wil" geen gemeenschap meer hebben. Dan waren er de Calvinisten en de Luthersen, die fel tegenover elkaar stonden. Ook de Luthersen verfoeiden de beeldbrekers, en de Calvinisten wilden met hen, die ze smalend "Martinisten" noemden, weinig te maken hebben. Kon Oranje enig heil verwachten van een zo verdeeld volk? Trouwens, de protestanten vielen in zoveel groepen uiteen, dat een voornaam rooms-katholiek geestelijke sarkastisch opmerkte, *dat de Nederlanden veertien godsdiensten hadden*.

Toch heeft Oranje nog een serieuze poging gewaagd. En wel te Dendermonde op 3 oktober. Hij wilde naar zijn stadhouderschap in Holland en Zeeland terug. Daar zou uitvoering worden gegeven aan een overeenkomst, met de Landvoogdes getroffen. Ze was haar met geweld afgedwongen, maar zelfs Egmont had daar aan meegewerkt. De geloofsvervolging zou worden gestaakt, hagepreken toegestaan op die plaatsen waar ze voorheen ook werden gehouden. De enige tegeneis van de volkomen overblufte Landvoogdes was dat het Compromis der edelen zou worden ontbonden. Die eis werd ingewilligd. Het Compromis werd opgeheven en de stadhouders konden in hun gewesten nu de *moderatie* afkondigen. Voordat Oranje het zuiden verliet, wenste hij een bijeenkomst te Dendermonde. Zijn doel was katholiek en protestants Nederland als één man op te stellen tegen Spanje. Niet nog tegen de koning. De mogelijkheid was er. Antwerpens kooplieden waren bereid geld te verstrekken. Troepen waren te verkrijgen bij de Duitse vorsten: Wel tegen betaling, maar dat kon geregeld.

Het staat wel vast, dat Oranje op 3 oktober bereid was de kans te wagen. Te Dendermonde waren aanwezig: Oranje, Hoorne, de graaf van Hoogstraten en Lodewijk van Nassau. Het onderhoud leidde tot niets. In Dendermonde vervloog Lodewijk van Nassaus illusie, die zijn broeder, de Prins van Oranje, met hem deelde, zij het aarzelend, dat het mogelijk zou zijn een nationaal, katholiek en hervormd verzet tegen Spanje in het leven te roepen. De graaf van Egmont sloot zich in de volgende maanden steeds enger bij de regeringspartij aan. Hoorne trok zich op zijn bezittingen terug.

Van dit ogenblik af stonden de Marnixen, Brederode en Lodewijk van Nassau alleen met de Calvinisten. Toen begon het afschuwelijke drama. Want, terwijl de Landvoogdes in Brussel sidderde voor de geuzen, terwijl Egmont, Oranje en Hoorne

prettige brieven ontvingen van "de Koning van Hispanje", zat deze met de vermaarde ijzeren hertog, Don Alvares de Toledo, hertog van Alva, tegenover een notaris en passeerde de akte, *waarin het gehele volk der Nederlanden des doods schuldig werd verklaard. Filips herriep in deze akte ieder pardon, dat namens hem aan de opstandige Groten was verstrekt, als door overmacht afgedwongen.* En Alva, die van dat moment af niet meer vermaard, maar berucht de geschiedenis inging, kreeg opdracht met een koninklijk leger naar de Nederlanden te gaan om daar op de meest bloedige wijze de ketterij uit te roeien en de schuldigen, aan welke vorm van opstand ook, met de dood te straffen.

Het wonderjaar 1566 spoedde ten einde. En in de Nederlanden keerden de kansen. Landvoogdes Margaretha schepte moed. Oranje zag de toekomst donker in. Nog handelde de Prins in alle voorzichtigheid. Nog steeds bleef hij "de koning van Hispanje eren." Nog steeds behoorde hij tot het verbond (of de Ligue) der Groten, die voor alles langs diplomatieke weg het doel wilden bereiken.

Intussen is de geloofsvervolgung in de Nederlanden en te Antwerpen in hevigheid losgebarsten.

Uittreksel uit diverse oude documenten. (Zie Fonds Plaisier; Internet)
20 augustus 1566.

OP DEZE DAG, VOND TE ANTWERPEN, DE BEKENDE BEELDENSTORM PLAATS.

JEHAN LEMAISTRE huurde de brekers tegen 3 en 7 stuivers en bij PASQUIER FLEURQUIN, in de onmiddellijke nabijheid der kerk, werden de hamers gemaakt. Er waren 12 kapiteinen waaronder de gebroeders JEHAN en LUCAS HAILLY, boven hen stond als commandant PIERRE DE SAINT-VAAST.

De voornaamste aanstoker was HERMAN of HARMAN MODED, afgefallen priester van Zwolle.

HERMAN MODED, geb. Zwolle ca. 1535, zoon van ene STRYCKER, trouwt 1e met GEERTRUID VAN KESSELE, weduwe van wijlen HERMAN VAN DER MEEREN,

trouwt 2e Middelburg 1595 met SUSANNA GODDAERTS, van Antwerpen, weduwe van wijlen Mr. FRANCOIS WARNEYS, schoolmeester.

Bron: *Antwerpiensia, Deel 18, blz. 55-61.*

28 augustus 1566.

De Schouteth teghens **GUILLIAME CONNESTABLE**, Ingelsman, &c. hem heeft vervoordert de kercken ende cloosters binnen deser stadt te helpen geweldichlycken openbreken, destrueren, spolieren ende berooven, &c. Op de bladrand: Eexecutio. Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 327.

GUILLAUME CONNESTABLE, Engelsman, &c. opten XXIXen Augusti 1566, metter coorden geexecuteert is, &c. Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaren 1565-67, A.A.B. Deel 9, blz. 360.

Deselve teghens **JACQUES DU BOYS**, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven. Eenen genaempt JACQUES DU BOYS, de Langeli au pays de Liége, &c. de beelden ende andere dingen inde kercken in stucken te slaen ende te breken, &c. gehangen is geweest, &c.

Bron: *Rekeningen, zie boven.*

Deselve teghens **JAN GOYERSSONE**, alias SWERTKEN, van Bergheyk, overmidts de verweerdere tot diversche plaetsen in Zeelant huysen helpen beroven, &c. de kercken ende cloosters alhier heeft helpen fortseren, destrueren, spolieren ende berooven, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven.

JAN GOEYAERTSEN, inde wandeling genaempt ZWERTKEN, geboren van Bercheyck, spelmakere van zynen ambachte, &c. gehangen is geweest, &c.

Bron: *Rekeningen, zie boven.*

28 augustus 1566.

EGBERT WILLEMSSENS, geboren van Aerden, &c. onlancx inde kercken ende cloosters seer onhuesselicken te wandelen, &c.

JAN BLATEAU, geboren van Poictu, &c. in Onsser Vrouwenkercke te vinden met steenen in zyn handt, &c. *Gebannen voor 6 jaar.*

ANDRIES VANDE VELDE, geboren van Rouwaen, &c. in dese troublen lestleden seer onheusschelicken te wandelen, &c. *Gebannen voor 2 jaar.* Bron: *Correctieboeck, 1513-68, fol. 180v° en A.A.B. Deel 9, blz. 327, 328.*

11 september 1566.

Gebannen maar vroegtijdig teruggekomen: **BALTEN VANDEN VELDE**, van Yperen. *Gegeeselt ende anderwerven gebannen vyer jaeren, opt brantteecken.*

JAN DE LA CARSSSE, van Bosseu. *Anderwerff gebannen zess jaeren, opte gheesseling.* Bron: *Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 350.*

20 september 1566.

Onhuesscelyck gewandelt hebbende ende suspect van dieveryen: **PIERRE DE GERS**, van Parys. Gegheesselt aen eenen styl vander galghen, met eenen strop om den hals, ende daerenboven noch gebannen, op pene vander galghe.

Gebannen maar vroegtijdig teruggekomen: **HANSKEN VANDE WEEGHE**, schoenmakere, van Duckebossche.

Gegheesselt ende anderwerf gebannen dry jaeren, opt brantteecken. **JAN LE GRAND**, **ODDAERTSSONE**, van Saint-Omer.

Ghegeesselt anderwerff gebannen zess jaeren, opt brantteecken.

Bron: *Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 349, 350.*

9 oktober 1566.

Gebannen voor 6 jaar: **JAN MOL(L)YNS**, boeckdruckere, &c. binnen deser stadt te printen ende laten vuytghaen sekere schandalycke ende seer schandaleus boecxken, &c.

Bron: *Correctieboeck, 1513-68, fol. 184. A.A.B. Deel 9, blz. 331, 363.*

Onhuesscelyck gewandelt hebbende ende suspect van dieveryen: **NEEL MARTENS**, schoemakere, van deser stadt. *Gebannen zess jaeren, op pene zess jaeren gestelt te worden opte galey.*

Bron: *Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 349.*

14 oktober 1566.

Onhuesscelyck gewandelt hebbende ende suspect van dievryen: JAN SOYE, van Rougie. Gebannen vyer jaeren, op pene vander gheesselinghe.

Gebannen maar voortijdig teruggekomen: MATTHEEUS VAN DORT.

Anderwerff gebannen vyer jaeren, opte gheeselinghe.

Bon: Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 349, 351.

18 oktober 1566.

De Schouteth teghens **JAN DE BOUBERT alias PERGAMONT**, edelman, &c. grooten oproer ende fortse met synen rappiere, bloot wesende, inden hooghen choor met smyten, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 333.

JAN PERGAMONT, &c. metter coorden geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaren 1565-67, A.A.B. Deel 9, blz. 361.

“... al dat haer eenen Joncker genaemt Perckemont, hadde gehuert om de Kercke op te loopen, desen is den selven nacht van syn bedde gehaelt, om dat sy leden, dat hy syn selven (droncken synde) in dese furie Captyn gemackt hadde, maer was met properheyt vuyt de Kerck gecomen”.

Antwerpsch Chronykje.

Uit het testament van **JAN DE LANTMETER** blijkt dat deze de dochter (of de weduwe), **ELISABETH DE BOUBERT alias PERGAMONT**, financieel steunde, waarschijnlijk op verzoek van **ANNA VAN SAKSEN**, prinses van **ORANJE**.

Bron: *Antwerpiensia, Deel 16, blz. 19.*

Deselve teghens **TOUSSAYN OUBLY**, passamentier, &c. binnen der kercken van Onser Liever Vrouwen heeft laten vinden ende seer oproerichlycken ende fortselycken gedraghen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 333, 334. **TOUSSAIN OUBLY**, passamentwercker, vuyt Walslant, &c. metter coorden geexecuteert is geweest, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaren 1565-67, A.A.B. Deel 9, blz. 361.

Deselve teghens **TOUSSAYN PLUMEUR**, geboren tot Nieustadt, in Gelre, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Verschaer, zie boven.

TOUSSAINT PLUMEUR, passamentier, &c. metter coorden geexecuteert, &c.

Bron: Rekeningen, zie boven.

Deselve teghens **AERT VANDER VUEREN**, alhier geboren, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 9, blz. 334.

AERT VANDER VUEREN, jonxken, geboren van Antwerpen, &c. ook voor beeldstormerij metter coorden geexecuteert, &c.

Bron: Rekeningen van den Markgraaf, jaren 1565-67, A.A.B. Deel 9, blz. 361.

Deselve teghens **PEETEREN DE VOS**, geboren alhier, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven.

PEETER DE VOS, jongman, geboren van Antwerpen, &c. ook voor beeldstormerij metter coorden geexecuteert, &c.

Bron: Rekeningen, zie boven.

Deselve teghens **AERT SIRAFFEN**, geboren tot Maestricht, boeckbinder, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Hooger Vierschaer, zie boven.

AERT FRANSSEN (sic.), geboren van Maestricht, die oock, overmidtz. dyen hy met de voirs. vyf persoonen in Onser Liever Vrouwekercke geweest hadde, ende metten zelve aldaer gevangen ende daernaer metter coorden ter justicien gebracht is geweest, &c.

Bron: *Rekeningen, zie boven.*

“Den 18 Octobris, op Sinte-Lucasdach, en was Vrydachs smorgens ten seven uren, doen werden de ses gevangenen op de Merckt gehanghen, door bevel van den Grave van Hoochstraten, waer van een was Heer Perckemont, die bynaer los was gecomen, want hy was gespronghen door de vensters op’t stathuys, maer de borgherswacht vonck hem weder ende wirt de leste gehanghen, die vier waren borgers, den sesde eenen Wael eenen parkementwerker, een degelyck out man, want hy oock van de natie Deecken geweest hadde”.

Antwerpsch Chronykje.

19 oktober 1566.

Quaetdoenders van insolentie, foortse ende overlast: GILLIS SURNOM, van by Doornick. Gebannen dry jaeren.

Bron: *Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 353.*

24 oktober 1566.

Quaetdoenders van insolentie, foortse ende overlast: **ANTHONIS DE BYE**, van deser stadt. Gebannen opde galeyen zess jaeren, op pene vanden hals.

Bron: *Correctieboeck, A.A.B. Deel 11, blz. 353.*

2 november 1566.

JERONIMUS MINGON, dienstknecht, zijn meester vergezeld bij de aanslag op de O.L.V. kerk en bij hem in dienst gebleven, sal worden gestelt opte galeyen, den tyt van sesse jaren, &c.

Zelfde dag.

WYNANT CUYPERS, geboren van Maestricht, out XV jaren, woonende ten huysen van Doctor dAyala.

HENRICK GHYS, out omtrent XXI jaren, woonende by **GIELIS BOGE**. **HANS RIDDERBEECK**, peltier, geboren van Gangelt, out omtrent XVIII jaren. Alle dry gevangen binnen der kercken 17 Octobris lestleden. Losgelaten onder eed van altoos bereid te zijn voor het gerecht te verschijnen.

Bron: *Correctieboeck, 1513-68, fol. 187. A.A.B. Deel 9, blz. 335, 336.*

12 november 1566.

HENRICK VANDEN WYER alias **VUYSTKEN**, heeft de lansknachten uitgescholden voor “Papenknechten, schelmen ende botters”, gebannen voor 1 jaar binnen de stadsdraaibomen.

Bron: *Correctieboeck, 1513-68, fol. 187.*

14 november 1566.

WILLEM VAN HOORENBEKE, sloetmakere, geboren van Pepinghen.

JACOP RAETS, geboren van Antwerpen.

PEETER VAN HAGENBEKE, geboren van Antwerpen. &c. hebben vervoordert opt hoff van wylen Heer GHEERAERDEN STERCK, gelegen tot Duerne, groote fortse, violentie ende geweld, &c. selen wordden gestelt op de galeyen heur leefdaghe lanck, &c.

PEETER MERTENS, spelmakere, geboren van Antwerpen, zelfde feiten, opde galeyen den tyt van acht jaren, &c.

Bron: Correctieboek, 1513-68, fol. 188. A.A.B. Deel 9, blz. 337.

15 november 1566.

LYSKEN WALVAERS of WALRAVENS, onlancx geleden huer kint gebaert hebbende, tselve heeft versmacht ende verstict ende daernaer inde ruye geworpen, &c. Op de bladrand: Executio.

Bron: Vierschaerboecken. A.A.B. Deel 9, blz. 339.

Item den scherprechter noch betaalt van dat hy in eenen sack vander kaeyen geworpen ende inde Schelt verdroncken heeft **LYSKEN WALRAVENS**, &c.

Bron: Rekeningen vanden Markgraaf, jaren 1565-67, A.A.B. Deel 9, blz. 365.

Het Antwerpsch Chronykje beschrijft bovenstaand feit toch iets anders: "den 15 der selver is t'Antwerpen snachts tusschen tien ende elff uren verdroncken op de Werff een Vrouwe die haer nieuw geboren Kint selver gedoopt hadde in 't Gasthuys beemde by de Vaert".

Na de godsdienstonlusten te Antwerpen circuleerde er in 1567 een geheime lijst van personen, samengesteld door verklikkers en spionnen, waaruit de godsdienstige houding van div. personen blijkt, wij geven deze lijst onverkort weer met inclusief de schrijf- en taalfouten:

Les catholicques d'Anvers:

Mons. DE HOCHSTRATEN, sa femme et sa soeur.

Les deulx Burgumestres, assavoir: Mons. DE BERCHEM et Mr. JACOB VANDER HEYDEN.

Le Marggrave JAN D' IMMERSSELLE.

Laman (=de Ambtman) GOVAERT STERCK.

Mons. SCHONHOVE et son beau-fils.

LANCELOT VAN USSELE et son fils dubiu = twijfelachtig.

SCHUERMAN.

VANDER MERRE.

GETTHEN (Waarschijnlijk HENDRIK VAN ETTEN, in 1568 Binnen-Burgemeester).

Le frère du Bourgme. BERCHEM.

JAN DE PAPE (Schepen en opperste Fourier).

Les Greffiers sont douteux. Les Secrétaires sont tous bons, exepté ung qui est fils de GRANPHEUS, nommé ALEXANDER (Bedoeld wordt hier de zoon van **CORNELIS GRAPHEUS**, de geleerde en stadsekretaris ALEXANDER).

ASSELIER.

MOYE.
M. JAN VAN HALLE.

Les chiefz des consistoires:

MARCUS PERES.
CORNELIS VAN BOMBERGUES.
HENDERICK VANDER MERE.
CHARLES VAN BOMBERGUES.
BETZ, advocatz de Malines, est pensionnaire des geulz et a faict de mal beaucop (JEAN of JOHAN BETZ, vertrouweling van ORANJE en LODEWIJK VAN NASSAU).

Les Predicants calvinistes:

Mr. TAPHIN, de Tournay, au temple rond (=JEAN TAFFIN).
Mr. CHARLES au Rond.
M. ISENBRANDT (=YSBRAND BALCK of TRABIUS) en flaman, in de Mollens pan (=Mollekensraem).
M. PIERE, envoy par le Palatin.
M. GEORGE en la nouvelle ville, au Marché de blé et fuent (font) en ce lieu la Cène.
PETRUS BOGAINUS (een schrijffout voor PETRUS DATHENUS, deze was monik geweest te Poperingen), apostat Carmélite.

Les Gueus qui favorisent aux sectairis de la ville d'Anvers:

Le Prince d'ORANGE.
LODEWICK son frère.
BREDERODE.
CULEMBURG (=FLORIS VAN PALLANDT, Graaf van Kuilenburg).
Le Conte VAN DEN BERGH (=ORANJES onstandvastige schoonbroeder WILLEM VAN DEN BERG, ovl. 1586).
Le Conte PALATIN.
Les enfans DE WIMBRES.
l' Amirall (=GASPAR DE COLIGNY, Heer de Chatillon, Admiraal van Frankrijk, bloedverwant van ORANJE).
Toison d'or, HAMMES (=NICOLAS DE HAMES).
Le Seignr. de Toulouse (=JAN VAN MARNIX, Heer van Tholouse, ALDEGONDES broeder, op 13 maart 1566 omgekomen te Austruweel).
Les CARDOS, DE LAMMOL, BURGUENS, frères.
Les deux barons DE FLESSY, Bourgoignons.
DE VILIERIS (=JAN VAN MONTIGNY, Heer van Villiers, werd op 25 april 1568 te Brussel onthalsd).
D'ANDELOT (= PIERRE D'ANDELOT, stierf op 1 juni te Brussel, met nog 15 andere Edelen, op het schavot).
DE BONNEVAL.
LONGASTRE.
CITE.
BACKERSELLE (=JAN VAN CASEMBROOT, Heer van Backerseel).
COQZ, gentilzhomme d'Egmont, que sliefdal sont gaigné à l'hérésie.

Et entre les Martinistes du consistoire:

HENDRICK BANELEN BROUCKE (=VAN DEN BROUCKE, gedaagd op 21 februari 1568, zie aldaar).

THOMAS VAN GHIERT (=THOMAS VAN GEERT, samen met zijn vrouw TANNEKE LYON, gedaagd op 21 februari 1568, zie aldaar).

GERET COCQ (=GEERAERD KOCK, uitgeweken naar Frankfort).

GILIS VANDER BANNERE (=GILLIS VAN DER BANDERYEN of BENDER), vendeur de raisuis (=RAISINS), près la prison.

HERMANNUS HAMELMANNUS, licentiat, is gelogirt in den Triser in die Corte yaesstrate (=Korte Nieuwstraat).

JOACHIMME (=JOACHIM HARTMANN) ist gelogiert tot JAN DE MERE, in 't hus van S. Bernhart.

ILLYRICUS (=MATHIAS FLACIUS ILLYRICUS) in die Vengstrate (=Venne- of Venusstraat) tot GERART COCQ.

CYRIACUS SPANGENBERGH, tot HIERONIMUS GUEMS.

ULSPAIGRE (=ULSPERGER), docteur sur HENRY VAN BROUCKE.

Les noms des calvinistes:

JAN AMBROISE DE SARDES (=AMBROSIUS DE CHARDIS, gedaagd 1 maart 1568), le premier et gaige.

MARCUS PEREZ, Spaignol, juif de race.

FERNANDO DE BENNY (=FERDINANDO BERNAIS, werd met zijn vrouw ANNA DE COTON, gedaagd op 21 februari 1568, zie aldaar), Spaignol, juif de race.

CORNELUS VAN BOMBERGE, filz DANIEL.

JAN CAULIER de Cambray, herto des deux Seignr. DE THOULOUZE.

DENIS DE M. à lange sur le Marché.

ADAM et JACQUES LE MAISTRE, frères, tous deux de Tournay, marchans de lanir (=lanières).

GILLIS HOFMAN et HENRY HOFMAN, frères, et les serviteurs de leur boutiques (Hij was Aalmoezenier in 1559 en overleed in 1581, en liet, vrij van alle partijgeest, de armen van de R.K godsdienst 25.000 dukaten, en evenveel voor de armen van de Gereformeerde Gemeente).

PIERE PERDINS compaignon et GILIS HOFMAN, et les servit.rs. GUILLAUME LUSE et l'autre JOANNES.

HENRICK VANDER MERE, fils de celluy qui a donné 200 L. de groz pour faire la maison des Orphelins du Consistoire.

GUILLAUME RUBIC de Armantiere.

GUILLAUME et JAN VAN SANTFORT, qui se tiennent tousjours du Consistorie.

JAN VAN HOCH.

JAN de beaux lieu, espieciers sur le marché; près de la Candelle.

SEBASTIEN VAN UTRECHT.

VAN DER NOT (=JASPAR VAN DER NOOT, Ridder, Heer van Carlo, op Pasen 1567 om de godsdienst uit Antwerpen geweken, gedaagd op 21 februari 1568, gesneuveld bij een poging tot ontzet van Haarlem),

11. Het begin van de 80 jarige oorlog; Moord op de Graven Egmond en Hoorne

Het gevolg van de Beeldenstorm was de komst van Alva en daarmee was in het jaar 1568 de Tachtig jarige Oorlog een feit. Het Prinselijk leger wordt te Heiligerlee en Jemmingen verslagen.

Op 5 juni 1568 vindt de moord op Egmont en Hoorne voor het stadhuis te Brussel plaats.

Lamoraal, graaf van Egmont, nazaat van een zeer oud adellijk geslacht, dat van vader op zoon getrouwe vazallen van de landheer had voortgebracht, die hun heer vooral op het slagveld dienden. Zijn grootvader was in de gravenstand verheven.

Zelf was hij een kundig en dapper legeraanvoerder en behaalde voor Karel V en later voor Filips II schitterende overwinningen op de Fransen. Karel V verleende hem om bewezen trouw de titel Prins van Gaveren. Voor Filips II versloeg hij de Fransen bij St. Quentin en Grevelingen, zodat een voordelige vrede kon worden gesloten. Overtuigd katholiek bleef hij de koning trouw, maar verzette zich met de andere Groten tegen Granvelle en tegen de strenge uitvoering der plakaten. Na de beeldenstorm trok hij zich terug uit het voorzichtige verzet, dat de Groten langs diplomatieke weg gevoerd hadden, legde opnieuw de eed van trouw aan Filips II af en werd op vierenveertigjarige leeftijd toch door Alva onthoofd op de Grote Markt te Brussel. Hij was, meer nog dan Oranje, de lieveling van het Nederlandse volk.

Oranje stelde hem zelfs zo hoog, dat hij immers slechts onder leiding van Egmont de openlijke strijd met de Spaanse tirannie had willen wagen.

De Graaf van Hoorne. Ook in 1568 te Brussel door Alva, op last van Filips II, op tweeënveertigjarige leeftijd onthoofd. Hij heette eigenlijk Filips van Montmorency, graaf van Nivelle. De naam ontleende hij aan zijn stiefvader, Jan van Horn, die het graafschap Horne en de heerlijkheden Altena en Weert aan hem naliet bij zijn dood in 1540. Zijn moeder, Anna van Egmont, heeft hem overleefd en als dochter van Gelres hertogelijke stam menige knieval gedaan ten behoeve van zijn leven, aan de voeten van de vreemde dwingeland, Alva. Hoorne is stadhouder van Gelderland geweest, heeft zich met Oranje en Egmont tegen Granvelle verzet en geweigerd de stad Doornik streng te straffen voor de beeldenstormerij, die hij daar wel beëindigd had. Dat hij toch door Alva ter dood veroordeeld werd en gelijk met Egmont is onthoofd, was alleen te wijten aan het feit, dat koning Filips nu eenmaal een lijst had opgesteld van voorname Nederlandse edelen, die onthoofd moesten worden. Oranje en nog enkele Groten hoorden daar ook bij, doch waren zo wijs tijdig het land te verlaten. Hoorne had dit ook willen doen, doch werd door Egmont overgehaald te blijven. Deze heeft zich dat, na hun gevangenneming, hevig verweten en zelfs gevraagd om vóór Hoorne gevonnist te worden, zodat hij zijn vriend niet zag onthoofden. Dit verzoek is hem toegestaan.

Hiermee is een schets gegeven van de politieke omstandigheden waarin de Calvinistische gemeenten in de Nederlanden verkeerden, tijdens de periode 1550-1570. Antwerpen als kerkelijk centraal punt en Brussel als het centrum van de politiek.

12. Kort overzicht van 6 voorgangers die de Calvinistische gemeente te Antwerpen gediend hebben in de periode 1550-1580

16 oktober 1551.

Den Schoutet contra JAN VAN OSTENDE of VANDEN OESTEYNDE gezegd "Tromken", legwerckere, geboren van Oudenaerden, besmet vande Lutheriansche secte, op de bladrand: Executio. Levend verbrand.

Bron: Hooger Vierschaer, A.A.B. Deel 8, blz. 392-99, 405, 414.

Uit het Martelaarsboek van Adriaan van Haamstede

Jan van Ostende, bijgenaamd Tromken

JAAR 1551

Jan van Ostende, Tromken bijgenaamd, uit het land van Vlaanderen, wist zich, in een grote vervolging van de christenen, die met wagens vol te Gent gevankelijk werden binnen gebracht, door de vlucht te redden. Later echter werd hij te Antwerpen gevangen genomen, waar hij de christelijke waarheid zeer vrijmoedig voorstond.

Terwijl hij in de gevangenis zat, schreef hij brieven aan de predikanten der Nederlandse gemeente te Londen, bovenal aan Martinus Micron, waarin hij hem en alle anderen vermaande, dat zij de vrede, die de almachtige God de gelovigen christenen in Engeland door Zijn grote genade gegeven had, niet moesten misbruiken, en de zegen des Heeren met dankbaarheid en vrees genieten. Hieruit blijkt, dat de goede martelaar al vooruit zag, dat Engeland, om de ondankbaarheid van het volk, een zware plaag boven het hoofd hing, wat wij, helaas, met onze ogen hebben aanschouwd.

In de gevangenis werd hij door verschillende personen ondervraagd, hetwelk hij zelf in vragen en antwoorden aldus heeft beschreven.

Vraag. Hoe lang is het wel geleden, dat gij gebiecht hebt?

Antwoord. Zeven jaar.

Vr. Hoe komt het, dat gij in zo lange tijd niet hebt gebiecht?

Antw. Omdat de biecht uit de mensen is en niet uit God.

Vr. Geloofst gij dan niet, dat gij door berouw, boete en vergeving van de priester van al uw zonden wordt gereinigd.

Antw. Het bloed van Jezus Christus maakt mij alleen rein van alle zonden.

Vr. In hoeveel tijd hebt gij het sacrament niet genoten?

Antw. In twee jaren niet.

Vr. Hoe kan het samengaan, dat gij, die een godvrezend man wilt zijn, en met recht daarvan alle maanden of om de zes weken gebruik behoort te maken, in zolang daar niet geweest zijt?

Antw. Omdat men het niet gebruikt naar de instelling en het bevel van Christus Jezus. Want Christus heeft wijn en brood verordend, en zij geven alleen brood.

Vr. Sommigen geven toch wijn, vooral de monniken.

Antw. Dat is waar; maar zij geven het alleen als wijn en niet als een deel van het sacrament.

Vr. Dat is waar. Wat dunkt u van het sacrament; gelooft gij, dat het brood Christus' lichaam is?

Antw. Neen; maar ik geloof, indien ik het ontvang naar de instelling van Christus, dat ik door het geloof het lichaam en bloed van Christus ontvang, namelijk, al de krachten en verdiensten, die mij door het verbreken van het lichaam en het uitstorten van het bloed van Jezus Christus ten goede komen.

Vr. Gelooft gij dan niet, dat door de vijf woorden, die de priester spreekt, Christus in de handen van de priester komt?

Antw. Neen; want Chrysostomus zegt, dat die de dis heiligde in het avondmaal, die heiligt hem nog, en dat uit zichzelf, uit loutere genade."

Vr. Wat dunkt u van de aanroeping der heiligen?

Antw. Ik houd mij aan het gebed, dat Christus mij geleerd heeft: "Onze Vader, die in de hemelen zijt," enz,

Vr. Hoe denkt gij over het vasten?

Antw. Ik vast in het geheel niet.

Vr. Christus heeft toch zelf gedaan, moet men dan Christus niet navolgen?

Antw. Ja, in alle mogelijke dingen; maar, dat is een wonderwerk, en een onmogelijke zaak, die niemand heeft verricht dan Mozes, Elia en Christus. Want, wanneer wij Christus daarin navolgen, dan moeten wij, zonder iets te eten of te drinken, vasten,

Vr. Houdt gij ook de quartertemperdagen?

Antw. In het geheel niet.

Vr. Moet men dan nimmer vasten?

Antw. Ja, wanneer de kerk in nood verkeert, en zij zich voor God verootmoedigt en Hem om genade, hulp en verlossing bidden wil.

Vr. Vast gij dan ook?

Antw. Ja,

Vr. Wanneer?

Antw. Als de nood dit eist.

Vr. Wat wil het zeggen: als de nood dit eist?

Antw. Dat is, wanneer ik mijn vlees kastijden, of iets bijzonders van God bidden wil, dat ik van hart verlang te ontvangen.

Vr. Wat noemt gij dan vastenpijs?

Antw. Zoals ik dit heb, hetzij vlees of vis, maar dat matig.

Wij spraken ook nog lang over de kinderdoop, over de rechtvaardigmaking en meer andere dingen, die te uitvoerig waren om te beschrijven; wij hebben ons alleen bij het bovenstaande bepaald.

Na deze samenspraak redetwistte hij nog eens met enige monniken, die de schout tot hem gezonden had, om hem te ondervragen en te onderzoeken, die hem ook vroegen, of de paus het hoofd der kerk was.

Toen hij antwoordde, dat dit Christus was, zeiden zij: "maar gelooft gij niet, dat ook de paus het hoofd is?" "Neen," zei hij, "want anders moest de kerk twee hoofden hebben, en zou ze een monster zijn. Christus is alleen het hoofd, en al de anderen zijn Zijn leden." Ja," zei de monnik, "dit zeggen al de ketters. Is St. Pieter dan niet het hoofd der Apostelen geweest, die Christus voor alle andere Apostelen altijd aansprak, daar Hij op hem zijn kerk grondvest; daar Hij hem beval de penning uit de vis te halen; en daar Hij hem tot driemaal toe beveelt zijn schapen te weiden? Jan antwoordde: "De Apostelen hebben gelijke macht en hetzelfde bevel van Christus

ontvangen, en in één onderwijst Hij hen gewoonlijk allen, die hetzelfde ambt en dezelfde bediening hebben. Daarom, wat Petrus bevolen is, is allen anderen Apostelen en pastoren bevolen. Want pastor betekent een herder, en een herder is een verzorger van schapen of schaaphoeder; dus gaat hun het bevel gezamenlijk aan: "Hoed mijn schapen."

Zij vroegen hem, waarom hij het Evangelie geloofde. Hij antwoordde: "Omdat het de kerk heeft aangenomen." "Waarom gelooft gij dan niet," zei zij, "al wat de kerk houdt, gebiedt en leert?" Hij antwoordde daarop: Omdat zij houdt, gebiedt en leert, wat tegen het Evangelie strijdt, wat zij goed heeft aangenomen, en waaraan zij zich behoort te houden."

Toen zeiden de monniken: "Zijn dan al onze ouders verdoemd?" Jan antwoordde: "Dat wil ik aan het oordeel van God overlaten. God zal de tijd der onwetendheid aanzien, en hun genadig zijn; maar het licht des Evangelies schijnt, dat geruime tijd verborgen was. Laat ieder voor zich toezien dat hij het waarneemt. Christus heeft nu Zich onzer ontfermd, en het Evangelie weer aan het licht gebracht, met kracht laten doordringen, en de gehele aarde er mee vervuld, hoewel de paus met al zijn aanhangers daartegen is.

Na nog vele woorden te hebben gesproken, zeiden de monniken eindelijk "Wij zijn hier niet gekomen om met u te redetwisten. Wij hebben al genoeg van u. Als men redetwisten wil, moet men het in de scholen doen."

Nadat deze vrome getuige der waarheid aldus de waarheid beleden, de vijanden der waarheid overwonnen en beschaamd had, werd hij door de raad van Antwerpen ter dood veroordeeld, en in de maand Oktober van het jaar onzes Heeren 1551 verbrand.

ADRIAAN VAN HAAMSTEDÉ

Haemstede, of Haemstedius, (Adriaan), ongeveer 1525 in Zeeland geboren, was zeer waarschijnlijk een kleinzoon van Witte van Haemstede. Aan 's vaders zijde stamde hij dus af van de graven uit het Hollandsche Huis en aan moeders zijde van de graven van Aerschot, dus van de aanzienlijkste geslachten. 't Is waar, voor enige jaren heeft plotseling deze mening een schok gekregen. Dr. L. A. van Langeraad maakte met deze afstamming korte metten, maar Dr. A. A. van Schelven handhaaft ze.

Van zijn jeugdvorming is ons niets met zekerheid bekend. We weten, dat hij te Leuven gestudeerd heeft (1552), een man van geletterde opvoeding is geweest en schrijver over *canoniek recht* is geworden. Hij schreef gemakkelijk Latijn en was in vele vreemde talen thuis.

Sommigen denken, dat hij met zijn ouders naar Engeland gevlucht is en dus ook aan Wouter Delenus en Marten Mikron een deel van zijn opvoeding heeft te danken gehad. In elk geval, tot de reformatie overgegaan, koos hij het predikambt.

In 1556 bevond hij zich als predikant in Oost-Friesland. Die van Embden, - altijd de kruisgemeenten op het hart dragende, - zonden hem echter naar Antwerpen, waar Ds Gaspar van der Heyden wenste ontslagen te worden. Van Haemstede heeft het vertrouwen van den Embdense kerkenraad niet beschaamd. Hoewel hij zich als prediker aanvankelijk een 'nieuweling' voelde, waren toch de uitkomsten al spoedig verrassend en verblijdend. De gemeente van Antwerpen nam 'verbazend sterk' toe, zodat het heimelijk prediken niet lang meer zou kunnen duren, doordat reeds de

huizen te klein werden. Iemand verzekert, dat hij bij de gemeente te Antwerpen de hoogste toejuiching vond en aldaar een paar duizend menschen gewonnen had. Haemstede had zich onderwijl (bij drukke dienst) vele ontberingen te getroosten. Hij, de aristocraat en de man van voorname levenshouding, moest klagen over de benepen opvatting van zijn kerkenraad omtrent woning en onderhoud. Hij ondervond al de bezwaren en ellende van armoede. Eens had hij geen geld om zijn haar te laten snijden. Hoe kwetste het zijn fijn-gevoeligheid, dat hij de kerkenraad elke stuiver moest afbedelen.

In deze tijd rezen er moeilijkheden tussen Haemstede en Antwerpen's kerkeraad. Velen, onder wie tal van aanzienlijken, nodigden hem tot bijzondere bijeenkomsten in hun woningen uit en voorzagen hem van al het nodige. Dit geschiedde zonder medeweten van de kerkenraad. Nu deed Haemstede dit allerminst voor zich zelf. Voor heimelijk prediken gevoelde hij zelf niet veel. Ook was hij moedig genoeg om ook in het openbaar zijn stem te doen horen. Vóór Augustus 1557 heeft hij ten minste eenmaal openlijk gepredikt. De Waalse kerk van Antwerpen, wier advies werd ingewonnen, koos tegen Haemstede in dezen partij. Maar de kerk te Embden, schijnbaar zetel van hoger beroep voor beide partijen (dus voor Haemstede en kerkenraad beide), ging met Haemstede akkoord. Zijn prediken van het Evangelie in particuliere woningen (op zogenaamde 'salon-meetings' volgens Dr. A. A. van Schelven) konden zij goedkeuren, omdat de rijken waarschijnlijk vreesden, dat zij door de verbeurdverklaring van hun goederen een dubbel-welkome prooi voor de Inquisitie zouden zijn. Wel stelden ze deze voorwaarde, dat Haemstede's gemeentewerk er geen schade onder lijden zou. Ook maande Embden tot vrede ten zeerste aan.

Ondertussen bleef Haemstede's positie te Antwerpen onzeker, want vast predikant was hij er niet. Hij verlangde dan ook naar Embden terug en wachtte met ongeduld op de terugkeer van Ds. Gaspar van der Heyden. Plotseling werd echter zijn gang naar Embden verhaast doordat zijn leven ernstig bedreigd werd (ná Juni 1557).

De 1ste December 1557 richtte Haemstede een prachtig schrijven aan koning Hendrik II van Frankrijk, waarin hij voor zijn vervolgte en verdrukte geloofsgenoten een ernstig pleit voert. Waarschijnlijk schreef hij deze brief uit Antwerpen, waarheen hij op dringend verzoek van den kerkenraad aldaar al spoedig was teruggekeerd. Helaas opnieuw kwamen de oude geschillen tussen de kerkenraad te Antwerpen en Haemstede naar voren. Maar ook nu kozen de Embdenaren de zijde van de predikant.

Gedurende het jaar 1558 bleef nu Antwerpen zijn arbeidsveld. Op 9 Juni 1558 predikte Haemstede in 't openbaar 'op de Maere'. Dit werd het sein voor nieuwe vervolgingen, waarom een groot aantal Vlaamse families het land verlieten. Ook Ds. Van der Heyden trok uit Antwerpen weg. De 26ste November 1558 schreef Haemstede een brief aan Calvijn over huwelijkszaken.

Ook bewerkte Haemstede in deze maanden zijn bekend Martelaarsboek.

Den 24ste December werd zijn vriend Gilles Verdicht te Brussel verbrand. De ketterjacht eiste veel slachtoffers, waarop Haemstede in een schrijven aan Frederik III van de Paltz zijn nood klaagt. Uit deze brief blijkt ook, dat Haemstede ondanks het verbod de prediking voortzette.

Als hij predikte, stroomde het volk van alle kanten toe (soms meer dan 2.000 gemeenteleden), maar weldra werden er prijzen ook op zijn hoofd gesteld (300

Carolus-guldens). Hoewel de brandstapels opvlamden, hield Haemstede nog enige tijd moedig stand, totdat hij op aandrang der broeders eindelijk is uitgeweken.

De 10de Februari 1559 is hij tenminste in Aken, waar hij weldra prediken gaat. Dan trekt hij naar Oost-Friesland, terwijl hij van den zomer 1559 tot het einde van 1560 in Engeland vertoeft, waar de Nederlanders hem tot hun predikant verkoren hadden. Blijvend kon hij zich hier echter niet vestigen.

Ten eerste kwam er aanmerking op zijn prediking, omdat hij de Wederdopers wakkere leden van Christus noemde. Zelfs hielden sommigen hem voor een Ariaan. Ook had hij zich tot Grindal, bisschop van Londen en superintendent van de vluchtelingengemeenten, gewend ten gunste van enige pas aangekomen Nederlanders, die in de reuk van Anabaptisme stonden. Dit wekte de argwaan van Grindal tegen hem op. Nu ging hij in zijn bescherming van de Wederdopers ook te ver. Hij liet zich in dezer voege uit: "Dat Christus uit een vrouw geboren is, is een bijkomende omstandigheid naast het fundamentele beginsel, dat Hij het fundament onzer zaligheid is. Onder Anabaptisten, zelfs onder Papisten en andere secten bevinden zich enkele zwakke ledematen van Christus' Gemeente." De 16e November 1560 werd Haemstede door Grindal plechtig geëxcommuniceerd.

Daarop verliet hij al spoedig Londen. Temidden van dit alles schonk zijn vrouw hem drielingen, van welke één stierf; de beide anderen hebben de betekenisvolle namen Emmanuël en Charitas ontvangen.

De 10e Februari 1561 schreef hij uit Emden. Kort daarna is hij rustig en vredig te Oldersum.

[Volgens het *Gebodboek van Antwerpen* werd hij op 7 maart 1562 aldaar het prediken verboden.

7 maart 1562.

Verbod op heimelijke vergaderingen, betreffende de volgende personen:

ADRIANE VAN HAMSTEDE of HAMSBEKE.

LENAERDE BOUWENSSONE.

JOACHIM VERMEEREN.

Ene OZIAS en Meester JORIS, leeraers ende ministers vande Sacramentarissen. Meester JOOS, die hem vuytghheet voir Bisscop vande Herdoopers. Bron: Gebodboeck vol. B, blz. 300 v°.]

Dan gaat hij naar Groningen, waar hij April 1562 nog vertoeft. Opnieuw is hij nu na bewilliging van den kerkenraad van Embden, naar Engeland gereisd, maar bisschop Grindal legde hem op 31 Juli een herroepingsformule voor. Dan wordt hij, omdat hij weigerde te tekenen, uit Engeland gebannen.

Zo moest de zwaarbeproeft man opnieuw de terugtocht aanvaarden. Geheel ontmoedigd was hij niet, want hij schreef in deze tijd: "Het is een arm voghel, die maer een nest en heeft. Het aardrijk behoort den Heere toe en ick weet dat hij my nog wel een plaetse versorgen sal, oft myn vianden wel leet is." Deze verwachting werd niet beschaamd, want in 1562 overleed hij.

Haemstede, de schrijver van het Martelaarsboek, de prediker van het Evangelie, de man, die met onverschrokken moed 'hagepreken' hield, zal als zodanig niet spoedig vergeten worden.

Ook is hij de opsteller geworden van een "confessie." In een vloeiende stijl en schone taal worden daarin de voornaamste leerstukken behandeld. Het beschouwende element treedt erin op de achtergrond. Van theologische kunsttermen wordt weinig gebruik

gemaakt. Het stuk draagt een specifiek Bijbels karakter. Bijna elke volzin eindigt met een aanhaling uit de Schrift. 't Is in allen dele oorspronkelijk werk. Bij hem is de kerk het centraalbegrip.

Toch blijkt, dat Haemstede bij het opstellen van zijn Belijdenis ook de "Institutio" van Calvijn op zijn schrijftafel had. Alles getuigt van grote bekwaamheid. De leermeesters van Haemstede waren ook nog de Martelaars.

Wat zijn **Martelaarsboek** betreft, dit werd in 1559 voor het eerst uitgegeven en beleefde minstens 18 drukken. Boeiend en levendig van stijl, geschreven in het vreselijk jaar 1558, terwijl hij nog de Martelaars van begin 1559 vermeldt, van een ontroerende kracht, heeft het door zijn opbeuring en aanwakkering des geloofs aan het Nederlands Protestantisme grote diensten bewezen. Het put uit vliegende blaadjes van ooggetuigen, brieven van martelaren, officiële stukken ter griffie en is volstrekt betrouwbaar.

Van Haemstede wordt nog gezegd, dat hij was "een lanckachtig man, mager, met eenen dunnen bruynachtigen baerde, ende hebbende veel sproeten in syn aensicht." (Christelijke Encyclopedie)

Thomas van Til

Thomas van Til (of: Van Thielt) was eerst pastoor in Oudenbosch en werd in 1564 aangesteld tot Abt van de beroemde Abdij van St. Bernard bij Antwerpen. Dit ambt bleef hij bekleden totdat hij – volgens zijn eigen getuigenis – *om der zuivere leer des Evangelies, waarom dat hij gehaat was en vervolgd werd, uit zijn prelaatschap is gescheiden*. Tot bittere spijt van de Rooms en omdat zo een hoogaanzienlijk man hun gemeenschap verliet.

Het schijnt dat Van Til al enkel jaren smaak gekregen had in de Evangelische leer die al vanaf 1544 in Antwerpen door verscheiden predikanten werd geleerd. Diverse schrijvers zeggen van hem, *niet alleen dat hij een ketter was, maar ook dat hij met de Edelen van het Land getekend had, in het jaar 1566 het zo beroemd Compromis, of Requesft, aan de Landvoogdes, hertogin van Parma overgeleverd heeft, tot afschaffing van de Inquisitie en verkrijging van enige vrijheid in de Godsdienst*. Hetwelk de Antwerpse Kronijkschrijver F.v.G. aldus vertelt:

Doorzaak (van zijn vertrek) zeide men dat was, dat hij met de Geuzen, en smalle Jonkers het Request tegen de oude Religie had ondertekend, waardoor Koning Philips geschreven had, als dat Madame al zulken te Brussel vangen zoude.

Gelijk hij in grote waarde was in zijn Abdij, zo was hij hooggeacht bij de vrijheidlievende Prins Willem van Oranje, die de 19^e Augustus 1566 's maandags 's morgens na de omgang, van Antwerpen naar Sint Bernaerts is getrokken, bij de Abt Heer Thomas Thielden, om te zien wat antwoord de Geuzen te Brussel op hun Request zouden krijgen, als men seide.

Nadat nu in het volgend jaar 1567 de Prins van Oranje reeds van Antwerpen naar Breda was vertrokken, de openbare Godsdienst aldaar was gestaakt, op de 13^e April, door de Gereformeerden, en krijgsvolk benevens de Landvoogdes in die stad was gekomen, volharde nog de Abt van Til in zijn Abdij de gezuiverde Leer te prediken, zodat – volgens het Antwerpse Kroniekje - *op de 2^e juli 1567 op onze Lieve Vrouwendag, 's morgens van Antwerpen naar Sint Bernaerts Abdij gereden zijn, wel veertig wagens*

met volk; en desgelijks ook te water met heven en andere schepen, ook te voet zingende onder weeg Duitse Salmen, om te horen prediken Heer Thomas van Thielt, Abt deszelfs klooster, want dat volk zeide dat hij preekte de oprechte Confesie van Augsburg.

Maar de komst van de Hertog van Alva, deed hem wijselijk besluiten om in te slaan het voetspoor van de Prins van Oranje, en van zovelen van de voortreffelijkste Edelen van Nederland, en der Aanzienlijksten te Antwerpen, om zich door de vlucht te redden. Want de 18 Augustus 1567, even drie jaar na zijn aanstelling tot Abt, heeft hij zijn Priesterschap verloochend en zijn Prelaatschap gekwiteerd, waarop de 8^e September zekere Commissarissen, gekomen zijn van Brussel om een andere Abt te eligeren.

Via Duitsland kwam Van Til te Haarlem, waar hij dienaars des woords werd in 1567. Daar maakte hij het beleg van Haarlem mee. In het jaar 1575 werd hij predikant te Delft. Daar werd hij Hofprediker van Willem van Oranje. In deze hoedanigheid reisde hij met de Prins naar Antwerpen, die op 29 augustus weer vrijheid van godsdienst gekregen hadden. Hij kwam daar 3 december aan. Op bevel van de Magistraat werd aldaar een vast- en bededag gehouden.

Toen THOMAS VAN TIL door Delft aan Antwerpen was uitgeleend en deze gemeente hem gaarne wilde behouden, schreef de Prins eveneens twee brieven naar Delft, een aan de kerkenraad en een aan de burgemeester, beiden daartoe strekkende, om het verzoek van Antwerpen te ondersteunen. Deze brieven zijn opgenomen in de Werken der Marnix:-Vereniging III, III. (Bescheiden aang. de Kerkherv. in Vlaanderen) bl. 11, vgg. VAN TIL was destijds hofprediker van de Prins.

De kerkenraad van Middelburg besloot, dat VAN DER HEYDEN voor goed naar Antwerpen zou vertrekken. De 2de October 1579 predikte hij zijn afscheid te Middelburg. In Juli 1579 had Antwerpen zich bij de Unie van Utrecht aangesloten, "hetwelk, een geduurzame vrijheid van Godsdienstoefeningen voor de Hervormden aldaar scheen te beloven."

Hoe zeer VAN DER HEYDEN zich verheugde in het vooruitzicht van te Antwerpen naast THOMAS VAN TIL te mogen arbeiden, blijkt uit een brief door hem nagelaten. Hij schrijft: *"Dominus TILIUS is t' Handwerpen wat sieckelyck, ick dencke van te vele arbeyts te doene, want daer nimmermeer gedaen werck is; de stadt ende gemeynte van Delft hebben een Christelyck werck gedaen, dien van Hantwerpen dien man vergonnende. De Heere wille hen laten behouden. Warensse al gelyck hy, de bouw souder noch meer voortganck gewinnen, ende ick, dieder toch oock eyndelijck sal moeten gaen, souder te lieuer comen."* J. W. te Water: Reform. van Zeeland, bl. 405.

De bloei der Gereformeerde gemeente nam dagelijks toe, wat bleek uit het aantal kerken, dat zij langzamerhand in gebruik ontvingen. Na de St. Andries, vroegen en verkregen zij de helft der St Jacobskerk, waarin IJSBRAND BALCK op Nieuwjaarsdag 1581 de eerste prediking hield, en reeds de 1ste Juli van dat zelfde jaar werd, bij decreet van de Breeden Raad, de Rooms-Katholieke eredienst in geheel Antwerpen verboden. Toen hadden de Gereformeerden, behalve bovengenoemde kerken, nog die der Predikheren, der Jezuiten, der Begarden en de Cathedraal, de prachtige *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, in bezit.

Zo getrouw was deze predikant dat hij Antwerpen niet wilde verlaten, toen de prins van Parma de stad belegerde. Maar door het Verdrag dat Parma maakte kregen de

predikanten vrijheid de stad te verlaten, na 17 augustus 1585.

Wegens de achting die men hem in Leiden toedroeg werd hij daar opnieuw predikant. Hij stierf aldaar getroost en zalig in den Heere op de 13^e januari 1590 en werd in de Grote kerk begraven.

(Historie van de Hervormde Kerk te Gent, door Willem te Water; Utrecht 1756.)

Franciscus Junius

Overgenomen uit de CHRISTELIJKE ENCYCLOPEDIË

Franciscus Junius werd als Francois du Jon op 1 mei 1545 te Bourges in Frankrijk uit een in 1507 in de adelstand verheven familie geboren. Zijn vader heette Dénys du Jon en zijn moeder Jacobine Hugald of Hugauld. Hij was hun tweede zoon en had nog twee zusters boven zich. Zijn vader leerde hem lezen en schrijven. Daarna werd hij op school gedaan en kreeg bovendien privaat-onderricht. Bourges had toen een beroemde hogeschool. Alciati en Melchior Wolmar, de leermeesters van Calvijn hadden hier les gegeven.

Op 13-jarige leeftijd begon Junius hier zijn rechtsgeleerde studiën, terwijl hij het praktische gedeelte van zijn onderricht van zijn vader kreeg. Onder de beoefening der rechten ontwaakte bij hem de voorliefde voor de klassieke talen en geschiedenis; de rechtsstudie kwam niet met zijn lust overeen. Eerst bestudeerde hij nu, dank zij bijzondere omstandigheden, onder een zekere Aneau te Lyon met grote ijver de klassieken. Lyon was in die dagen een zedeloze stad, maar Junius wist aan alle verzoeking weerstand te bieden. Wel werd hij hier door de lezing van een, werk van Cicero en door den omgang met een vriend, die met Epictetus dweept, volslagen atheïst. Een gesprek met een eenvoudig landman werd het middel om Junius enigszins tot het geloof terug te brengen.

Naar huis teruggekeerd, kwam hij tot oprechte bekering, vooral door lezing van de Heilige Schrift.

De 17de Maart 1562 kwam hij in Genève, om daar zijn studiën voort te zetten. Calvijn was in die dagen reeds lijdende en stierf de 27ste Mei 1564. Te Genève wijdde Junius zich, onder vele ontberingen, aan de theologie. Hier leerde hij de voornaamste Zwitserse Hervormers kennen en studeerde hij ijverig. In deze tijd werd zijn vader op verraderlijke wijze omgebracht.

In April 1565 kwam tot hem een dringende uitnodiging om de Waalse Gemeente onder het kruis te Antwerpen in het predikambt te dienen. In Mei 1565 kwam hij in gezelschap van de beroemde predikant Pérégrin de la Grange in de Scheldestad aan, door de Landvoogdes Margaretha van Parma *een broeinest der Hervorming* geheten. Spoedig wist hij zich door zijn kunde, welsprekendheid en moedige ijver een grote naam te maken. Tal van kleine geschriften (een soort pamfletten), die door het volk verslonden werden, verschenen hier van zijn hand en werden in alle stilte verspreid. Toen door onvoorzichtigheid zijn naam was ontdekt, werd bevel gegeven den schrijver dezer vlugschriften te vatten. Nauwelijks ontkwam hij, dank zij dikwijls Gods voorzienige leiding, aan dreigend levensgevaar. Soms preekte hij, terwijl de rosse

gloed der brandstapels het vertrek met zijn akelig schijnsel verlichtte en kleurde. In het begin van 1566 begon de hageprediking. De pogingen van Margaretha om deze tegen te gaan, bleven aanvankelijk zonder succes.

In deze tijd werd de Synode van Antwerpen (1566) gehouden, waar ook Junius tegenwoordig was. Ook vertoefde hij in het begin van Juni (1566) te Gent. De hagepreek werd in geheel Vlaanderen door de beeldenstorm op de voet gevolgd en hoewel Junius in de sterkste bewoordingen zijn afkeuring te kennen gaf, hield men inzonderheid hem voor de beeldbreking mede verantwoordelijk. Moeitvolle zwerftochten braken nu voor den moedige prediker aan. Opnieuw loerde men op hem, maar telkens ontkwam hij op wonderlijke wijze aan groot levensgevaar.

Ook bij Brugge werd door Junius gepredikt, eveneens in Limburg en in het Luikse gebied (1567), in weerwil dat een hoge prijs op zijn hoofd was gesteld. Natuurlijk ontbrak voor geregelde studie in deze dagen, zo woelig en vol gevaren, alle tijd.

In April 1567 verliet Junius de Nederlanden om ze met Heidelberg te verwisselen, waar hij door de keurvorst Frederik III van de Palts vriendelijk werd ontvangen. Hier kreeg hij een aanstelling als leraar te Schönau, bij Heidelberg gelegen. In deze tijd vertoefde hij zes weken bij zijn moeder te Bourges. Over Parijs, Sedan en Metz keerde hij in Oktober 1567 in Schönau terug. Op verzoek van den keurvorst maakte hij nu als legerpredikant den tocht van Oranje mede door Champagne en Lotharingen naar Straatsburg, een voor hem, den man des vredes, zeer droeve tijd. Hierop keerde hij naar zijn gemeente te Schönau terug, waar hij rustig bleef arbeiden tot het jaar 1573 aan de opbouw der kerk.

In 1573 kwam Junius te Heidelberg, om Immanuel Tremellius bij te staan in de vertaling van de Bijbel. Te Schönau had hij zijn geliefkoosde studiën kunnen voortzetten. Junius en Tremellius deden nu samen een uitnemend werk, hoewel door sommigen later gelaakt.

In November 1580 droeg de nieuwe keurvorst, Johan Kasimir, Junius op om de nieuwe gemeente te Otterburg te regelen en te bevestigen. Tot Mei 1582 was hij hier vruchtbaar werkzaam. Daarop trok hij naar Neustadt (de Calvinistische hogeschool was uit Heidelberg verdreven) om daar zijn academische colleges voort te zetten. Een benoeming tot *professor primarius* te Leiden werd door hem afgewezen.

De 30ste November 1584 werd hij nu tot vast hoogleraar aan de Heidelberger Hogeschool benoemd, waardoor zijn woelig leven aanvankelijk tot rust kwam. Met klimmende lof kweet hij zich van zijn taak. Zijn werkzaamheid was merendeels van filologische en uitlegkundige aard. Hij volgde in zijn verklaring meestal de analytische methode. Ook heeft hij hier een Hebreeuwse grammatica bewerkt. Verschillende boeken zagen van zijn hand het licht.

In 1592 werd Junius naar Parijs ontboden en aan Hendrik IV voorgesteld, waar hij met veel onderscheiding werd behandeld. Aanbiedingen werden hem door den koning gedaan. Reeds zou hij met zijn ganse gezin naar Frankrijk reizen, toen hij (op zijn doorreis door Leiden) opnieuw dringend werd uitgenodigd het professoraat aan de Leidse hogeschool op zich te nemen. Frankrijks koning ontsloeg hem van zijn verplichtingen en Leiden zag zijn vurige wens vervuld (J. Pannier, *Eglise Réformée de Paris sous Henri IV*, Paris, 1911, p. 492).

Van de jaren 1592 tot 1602 is Junius hoogleraar te Leiden geweest. Hij trad hier terstond als *professor primarius* op en gaf colleges over de inleiding en de exegese der

bijbelboeken en over de leerstellige Godgeleerdheid. In 1593 gaf hij een werkje uit: *Le paysible Chrestien*, waarin bij heel zijn ziel had gelegd. Zelf was hij een teer irenisch man. Beza verklaarde echter, dat Junius in één hoofdpunt van de Gereformeerde geleerden verschilde, namelijk op het punt der kerk. En een zekere Jacques Anjorant, een diplomaat, schreef in 1593 aan Beza, dat er in het boekje van Junius dingen voorkwamen, die een beetje twijfelachtig waren (H. de Vries de Heekelingen, *Genève pépinière du Calvinisme Hollandais*, La Haye, 1924, t. II, p. 352).

Ook is het merkwaardig, dat mannen als Hugo de Groot, Gerardus Vossius, en anderen hem zo prezen. Dit school niet alleen in zijn uiterst zachtmoedige aard, maar ook in zijn zeer liberale ideeën over andersdenkenden. H. de Vries noemt hem daarom: eerder Arminiaan dan Gomarist, beminnaar van de confessionele vrede (H. de Vries, *Genève pépinière du Calvinisme Hollandais*, Fribourg, 1918, t. 1, p. 73). Toch dacht men er in 1598 sterk aan om hem aan de academie van Genève te verbinden, als hij namelijk liever om gezondheidsredenen Leiden wilde verlaten (H. de Vries de Heekelingen, t. a. p., t. II, p. 249).

In 1596 had Junius een gesprek op een bruiloft (!) te Leiden met Arminius, dat later schriftelijk werd voortgezet en van niet geringe betekenis is (K. Dijk, *De strijd over Supra- en Infralapsarisme in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen, 1912, bl. 64-83).

Eigenaardig is dat Junius nog in 1602 Arminius als opvolger van professor Trelcatius Sr. aan de Leidse hogeschool wilde verbonden zien. Op zijn sterfbed, enige weken later, waarschuwde hij zijn zwager Gomarus ernstig voor Arminius. Ook kenmerkten Junius' vrienden en leerlingen zich later door een liberale, irenische denkwijze. En eigenaardig is zeker wel, dat zijn zoon en naamgenoot, predikant te Hilligersberg, slechts daardoor in 1609 aan het smadelijk vonnis van afzetting ontkomen kon, doordat hij zelf van te voren zijn ambt had neergelegd (Reitsma en Van Veen, *Acta*, dl III, bl. 357).

Nog kunnen we mededelen, dat Junius drie jaren lang zich beijverd heeft om de troebelen in de kerk van Utrecht te apaiseren. Ook dat hij betrokken werd in de zaak van Ds. Cornelis Wiggerts te Hoorn. Met de Brownisten kwam hij in dispuut en hij weerlegde hun gevoelens op krachtige wijze.

Den 13de Oktober 1602 overleed Junius te Leiden aan de pestziekte. Junius was geen genie, maar wel een vroom, Godzalig man en een zeer vredelievend man. Hij was voorts een ijverig theologant. De naam 'het orakel der theologie te Leiden' past hem niet. Zijn afwijking in de leer aangaande het wezen en de omvang der kerk moet louter verklaard worden uit zijn irenische natuur. Volgens professor H. G. Kleyn is Junius te rekenen tot de meest gestrengte Calvinisten, onverbiddelijk op het punt der voorbeschikking en der soevereine genade. Wel acht hij hem te zacht om rechtstreeks vruchtbaar in te grijpen (*Theologische Studiën*, Utrecht, 1891, bl. 276-285).

Junius voerde een uitgebreide correspondentie. Professor Scaliger, professor te Leiden, een verwaand geleerde, goot zijn gal over Junius uit, maar aan dit door haat ingegeven oordeel hechte men weinig waarde.

Junius is vier malen gehuwd geweest. Een volledige lijst van al zijn werken vindt men bij Fr. W. Cuno, *Franciscus Junius der Aeltere*, Amsterdam, 1891, S. 235-285.

Gaspar van der Heyden

Heyden (*Gaspar van der*), wordt opgegeven, als geb. te Mechelen in 1530. Zijn geschiedenis is evenmin als die van zijn vriend Haemstede, in 't kort te verhalen, zodat daarvoor een bron als de hieronder aangewezen, moet geraadpleegd worden. Hij omhelsde de hervorming, offerde daarvoor de voorrechten zijner welvarende familie op, werd te Antwerpen schoenmaker, en weldra voorganger in de kruisgemeente, later haar leraar. Als leraar was hij zeer bemind. In 1559 vluchtte hij naar de Palts; daarmede beginnen zijn omzwervingen. Na de overgang van Middelburg, vestigde hij zich in Middelburg, maar ging in 1579 naar die van Antwerpen terug, vertrok later naar Frankenthal, en overleed te Bacharach, 7 Mei 1586. Hij was minder verdraagzaam dan zijn beroemde vrienden Marnix, Crusius en Haemstede.

Zijn geschriften worden vermeld, als behorende tot onze toenmalige letterkunde. Daartoe behoren: Catechismus ofte onderwysinghe inde Christelycke Religie, welcke inden Ghereformeerden Euang. kercken ende scholen der Ned. gheleert ende gheoeffent wert, t' Hantwerpen 1580

Cort ende claer Bewys van den Heyligen Doop, wat hy eyghentlyck sy ende wien hy toecomt, ald. 1582. In onderstaande monographie komen verscheidene zijner brieven voor.

(Dr. M.F. van Lennep, G. v.d. Heyden, Amst. 1884; op deze site aanwezig)

Jeremias Bastinck

Jeremias Bastinck werd omstreeks 1551 geboren, in Ieperen, of in Calais. Vrij snel daarna week zijn vader, Willem Bastynck, via Calais uit naar Embden. F. L. Rutgers, die in 1891- 1893 een heruitgave van Bastingius' Catechismusverklaring verzorgde, meldt dat Jeremias Bastinck in 1554 te Calais geboren werd. Jeremias Bastingius bracht zijn jeugd jaren door in Embden. Zijn voorbereidende studie deed hij in Embden en Bremen. Hij studeerde vervolgens theologie in Heidelberg (1573), daarna in Genève (1574), waarna hij in 1575 weer terugkeerde in Heidelberg. In Heidelberg zal hij ook bij Ursinus en Olevianus colleges hebben gevolgd. Hij promoveerde te Heidelberg in 1576 bij Zanchius. Tijdens zijn studiejaren werd zijn naam verlatijnt tot Hieremias Bastingius.

Bastingius gold als een zeer veelbelovende jonge geleerde. In november 1577 werd hij in **Antwerpen** beroepen als predikant. In 1581 probeerde Brussel hem binnen de muren te krijgen, maar dat was tevergeefs.

Gaspar van der Heyden werkte in 1580 aan een herziene uitgave van de Catechismus. Daarbij heeft hij Bastingius geraadpleegd. Bastingius hield zich bezig met de verklaring van de Catechismus. Zijn preken daarover raakten bekend. De Nationale Synode van 1581, gehouden te Middelburg, besloot dat Bastingius, in samenwerking met de classis Walcheren, zou werken aan verklaringen van de catechismus. In 1588 verscheen te Dordrecht zijn werk, namelijk *In Catechesim religionis christianae, quae in ecclesiis et scholis, tum Belgii, tum Palatinatus traditur, exegemata, sive commentarii*. Dit werk verscheen in Dordrecht, omdat Bastingius in 1585 na de val van Antwerpen, augustus 1585, eerst uitgeweken was naar Zeeland en daarna predikant geworden was te Dordrecht. De verklaring had hij in 1585 al zo goed als gereed. Daarna heeft hij de verklaring nog bewerkt. In 1590 heeft Bastingius de verklaring voor een tweede uitgave nog eens bewerkt. In 1586 werd hij in Dordrecht ook benoemd tot curator van de Latijnse school. In brede kerkelijke kring had hij

groot aanzien. Hij vervulde een leidende rol. Hij werd regelmatig afgevaardigd naar de classis of de particuliere synode en maakte deel uit van een aantal deputaatschappen. Daarbij vielen zijn bescheidenheid, zelfstandigheid en vreedzaamheid op.

Verschillende keren viel de naam van Bastingius in verband met een hoogleraarschap te Leiden. Hij werd in 1593 benoemd tot regent van het Statencollege te Leiden, direct bij de oprichting ervan. Maar voor het toezicht op de studenten, dat bij die taak hoorde, was hij veel te vriendelijk. In 1594 buitten de studenten de situatie uit, door een oproer te veroorzaken. Bastingius vroeg eervol ontslag. Daarop werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar. Hij heeft de functie niet meer echt vervuld. Hij overleed in oktober 1595. F.L. Rutgers meldt dat hij overleed op 16 oktober 1598.

In zijn theologische werk probeerde hij zoveel mogelijk aan de samenhang van alle Bijbelteksten recht te doen. Hij was daarbij zo precies mogelijk.

Waarschijnlijk heeft Bastingius zelf ook al gewerkt aan een vertaling van zijn Catechismusverklaring in het Vlaams. De vertaling die later bekend werd, was daarentegen van de hand van Hendrik van den Corput, een Dordtse collega van Bastingius (Breda 26 mei 1536 - Dordrecht 22 augustus 1601). Van den Corput maakte een tamelijk vrije vertaling, met toestemming van Bastingius. Van den Corput hoefde geen woordelijke vertaling te geven, maar mocht waar nodig meer woorden gebruiken en zelfs een en ander toevoegen wat tot lering, weerlegging en bestraffing dienstig was. Het werk vond veel bewondering en werd vele malen herdrukt. Er zijn ook vertalingen van Bastingius' verklaring in het Duits en in het Engels. Velen hebben van deze eerste Catechismusverklaring ruim gebruik gemaakt.

D. Nauta, In: *Biografisch lexicon van de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, dl 2, Kampen 1983

F. L. Rutgers, *Voorrede op de uitgave van Bastingius' Catechismusverklaring*, Amsterdam 1893

*Onderstaand is een uittreksel uit prachtig boek over de Hervorming te Antwerpen beschreven door **Guido Marnef**. Dit boek voorziet werkelijk in een grote leemte. Verschenen in 1996 bij Uitgeverij Kritak, Antwerpen*

DEEL II

Antwerpen in de zestiende eeuw: een internationale handelsmetropool aan de Schelde

1. Vestiging en groei van ondergrondse gemeenten, 1550-1566

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw onderging de evangelische beweging in Antwerpen belangrijke wijzigingen. Vanaf de vroege jaren vijftig vinden we er sporen van een georganiseerde *gereformeerde gemeente*. Het slagvaardige calvinisme werd ten minste vanaf de jaren zestig de dominante stroming binnen het protestantisme en het ondernam zelfs pogingen om in Antwerpen de politieke macht te veroveren.

Vanaf ongeveer 1550 kende het door de Fries Menno Simons vormgegeven 'stille' doperdom eveneens een sterke opleving en groeide Antwerpen uit tot **een van de belangrijkste kernen van anabaptistisch** leven in de Nederlanden. Terwijl de protestantse ideeën tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw beleden werden door individuen en door informele groepjes die niet door een overkoepelende structuur werden samengehouden, was de gemeentevorming typerend voor de gereformeerden en doopsgezinden. De aanhangers van deze richtingen vormden goedgeorganiseerde ondergrondse tegenkerken, die het samenhoorigheidsgevoel en de slagkracht tegenover een hun vijandig gezinde overheid aanzienlijk versterkten. De toenemende organisatievorming ging tevens gepaard met een scherpere aflijning op het leerstellige vlak, zowel in de eigen geloofsgemeenschap als tegenover de andere christelijke kerken. Er voltrok zich met andere woorden binnen de brede protestantse beweging een proces van religieuze confessionalisering.¹

2. DE CALVINISTISCHE KERK

De uit Oudenaarde afkomstige tapijtwever **Jan van Ostende**, die op 16 oktober 1551 in Antwerpen werd terechtgesteld, wordt door een aantal auteurs voorgesteld als de eerste predikant van de Antwerpse gereformeerde gemeente onder het kruis. Hoewel Van Ostende in de schoutsrekeningen betiteld wordt als een aanhanger van de Lutheriansche secte, wijzen zijn contacten met de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, in het bijzonder met Maarten Micron, en zijn Avondmaalsopvatting eerder in de richting van het *gereformeerd* protestantisme.

In de vroege jaren vijftig ondergingen de Nederlandstalige gereformeerden immers niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de invloed van het Genève van Calvijn. De Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, die in die periode een sterke band onderhield met de gereformeerden in de Nederlanden, vertoonde duidelijk meer affiniteiten met het Zürich van Zwingli en Bullinger. Vandaar dat we beter kunnen

spreken over *een pluriform gereformeerd protestantisme dat steeds duidelijker in een calvinistische bedding zou gaan vloeien*. Er zijn geen gegevens beschikbaar die erop wijzen dat Jan van Ostende aan het hoofd stond van een georganiseerde gereformeerde gemeente. Niettemin oefende hij in Antwerpen een reële invloed uit. In 1552 zond de Antwerpse lutheraan Alexander Bruchsalius een door hem gemaakte Latijnse vertaling van twee geschriften – een van Maarten Micron en een van Jan van Ostende – naar Duitsland met de vraag dat de bekende lutherse theologen Joachim Westphal en Matthias Flacius Illyricus er een weerlegging zouden op schrijven. Bruchsalius meldde dat het nauwelijks te geloven was hoe 'secta haec sacramentarium' groeide in Antwerpen, Engeland en elders.'

De uit Mechelen afkomstige **Gaspar van der Heyden** kunnen we beschouwen als de eerste en voornaamste architect van de Nederlandstalige gereformeerde Kerk onder het kruis in Antwerpen. Van der Heyden had op zestien- à zeventienjarige leeftijd voor de nieuwe leer gekozen en zich in Antwerpen gevestigd, waar hij als schoenmakersknecht in zijn onderhoud voorzag. Na de martelaarsdood van Jan van Ostende werd hij eind 1551 predikant van de Antwerpse gereformeerden. Vier jaar later, in 1555, kon hij zich voltijds toeleggen op het predikambt. Alles wijst erop dat Gaspar van der Heyden tijdens de eerste jaren voorganger was van een dogmatisch nog niet scherp geprofileerde gereformeerde gemeenschap en dat pas in 1555 een gestructureerd kerkverband ontstond. Op 17 december 1555 kon hij aan de kerkenraad van Emden melden dat 'wy Christo den Heeren door den H. Geest beginnen te verzamelen een kleine tedere Bruydt of Gemeente'.

Uit dezelfde brief vernemen we dat Heydanus 'ordinantien', een soort kerk-orde, had opgesteld, die onder meer bepaalden dat de gemeenteleden elke zondagavond moesten samenkomen. De plaats van samenkomen werd dezelfde dag door daartoe gemandateerden meegedeeld. Hij had het tevens raadzaam gevonden 'te vorderen van eenen iegelyken zyns geloofs belydinge, op dat daardoor de conscientie versterket, alle valsche lere geweert, en uitgesloten, ende Schrift onderzocht werde'.

Gaspar van der Heyden stelde zich met andere woorden op een zeer strak standpunt en wenste iedereen uit te sluiten die nog 'gezelschappen metten genen, die de roomsche grouwelen en superstitionen zomtyden noch genieten', een exclusieve opstelling die duidelijk aan Calvinus herinnert.

De belangrijkste geloofspunten, zoals de tien geboden en de apostolische geloofsbelijdenis, werden in kleine groepjes onder leiding van een groepsleider uitvoerig besproken. Ruim twee jaar later vernemen we 'dat de Antwerpse gemeente bestond uit zestien of achttien secties, die elk acht tot twaalf personen groepeerden. Voor de predikaties werden twee tot drie secties verenigd.'

In 1556 kreeg Gaspar van der Heyden versterking van een tweede predikant, de uit Zeeland afkomstige **Adriaan van Haemstede**. Deze laatste had het echter moeilijk met de strikte afbakening van de gemeente die van der Heyden hanteerde. Van Haemstede wenste zich ook te richten tot die lieden die het uit principe of vanwege hun maatschappelijke positie nog niet tot een radicale breuk met de katholieke Kerk wilden laten komen. De kerkenraadsleden konden zich daarentegen moeilijk verzoenen met de vrijblijvende 'salonpredikaties' van Adriaan van Haemstede, die de veiligheid van hun ondergrondse gemeente in gevaar bracht. Bovendien wakkerde het eigengereide karakter van van Haemstede de tegenstellingen meermaals aan. Het conflict met Adriaan van Haemstede openbaart in elk geval een van de fundamentele karakteristieken van het vroege calvinisme, dat zich in moeilijke omstandigheden een

weg moest banen, met name het spanningsveld tussen de beperkte kern van gemeenteleden en de ruimere kring van belangstellenden die zich minder verregaand wensten te engageren. Gaspar van der Heyden en de Antwerpse kerkenraadsleden maakten in dat verband een duidelijk onderscheid *tussen de kinderen van God en de kinderen van de Wereld*, waarbij de eerste categorie bestond uit diegenen die belijdenis van hun geloof aflegden en zich onderwierpen aan de kerkelijke discipline.

Naast een Nederlandstalige gemeente ontstond in de jaren vijftig in Antwerpen ook een **Franstalige of Waalse gereformeerde gemeente**. De eerste sporen van gereformeerd leven waren er een uitvloeisel van het optreden van Pierre Brully in de Waalse gewesten. **Brully** was predikant van de Franse vluchtelingenkerk in Straatsburg en werd in september 1544 naar de Nederlanden gezonden om er gereformeerde gemeenten op te richten in Doornik, Rijsel, Valenciennes en de omliggende plaatsen. Hij werd echter eind 1544 in Doornik aangehouden en na zijn arrestatie volgde een strenge repressie.

Heel wat volgelingen van Brully vluchtten via Antwerpen naar Wezel in het Land van Kleef, waar zij een eigen gemeenschap vormden. Een aantal aanhangers uit Rijsel vestigden zich echter in Antwerpen, vanwaar zij in contact bleven met hun geloofsgenoten in Straatsburg. Pas in 1554 bleek er een georganiseerd kerkverband te bestaan. In dat jaar preekte **Jacques de Lo** enige tijd in Antwerpen, en eind 1553-begin 1554 hielden ook de predikanten Juan Morillo en Francois Perussel dict de la Rivière zich op in Antwerpen vooraleer ze doorreisden naar Wezel.

De Spanjaard **Morillo**, een leidinggevende figuur in de kringen van Spaanse protestanten, bereikte Antwerpen vanuit Parijs. **Perussel** was predikant van de Franse kerk in Londen (1550-1553), Wezel (1554-1557) en Frankfurt (1557-1561). Het belang van de Waalse Kerk van Antwerpen blijkt overigens uit haar aanzienlijk aandeel in de herinrichting van de Franstalige gemeente in Wezel. Morillo en Perussel waren beroepen 'publica et canonica electione Fratrum peregrinorum loci illius et Fratrum Antverpiensium, qui simul tanquam una erant Ecclesia'. De Franse Kerk van Wezel was met andere woorden een soort verlengstuk van die van Antwerpen. De eerste vaste predikant van de Waalse gemeente in Antwerpen was mr. **Evrard Erail**, die in mei 1557 op verzoek van de Antwerpse Kerk van Genève naar Antwerpen werd gezonden. Het is echter zeer waarschijnlijk dat reeds vóór 1557 van tijd tot tijd predikanten in Antwerpen actief waren, maar door het karige bronnenbestand zijn we daarover niet ingelicht.

Van bij de aanvang was de Franse Kerk in Antwerpen opgenomen in een netwerk van internationale contacten. Met de Franse Kerken van Wezel en Frankfurt bleven steeds nauwe banden bestaan en de broeders van Antwerpen bemiddelden wanneer er in deze vluchtelingengemeenschappen problemen of conflicten rezen. Bevoorrechte relaties waren er ook met de in 1554 opgerichte Franstalige vluchtelingenkerk van Emden. Na de dood van de Emdense predikant Pierre du Val stelde de Franse Kerk van Antwerpen zelfs voor om gezamenlijk twee predikanten te onderhouden, die samen met Evrard Erail om beurten in Antwerpen en in Emden zouden dienen. De invloed van Genève liet zich niet alleen gelden in de persoon van predikant Erail, ook Calvijn zelf toonde zich bezorgd om het lot van zijn Antwerpse broeders. Tenslotte moet worden beklemtoond dat de inrichting van gestructureerde gemeenten in 1554-1555 ongetwijfeld gestimuleerd werd door de terugkeer van gereformeerden die Londen ontvlucht waren na de katholieke restauratie onder Queen Mary in 1553. Dit was het geval voor ten minste drie ouderlingen van de Kerk van Antwerpen: Hendrik Moreels

en Louis Thierry van de Nederlandse en Nicolaas Wilpin van de Franse Kerk. Na de troonsbestijging van koningin Elizabeth I hadden zowel de Franse als de Nederlandse Kerk van Antwerpen veelvuldige contacten met de in 1559 opnieuw georganiseerde vluchtelingenkerken van Londen.

De uitbouw van een internationaal netwerk werd in de hand gewerkt door de mobiliteit die vervolgde geloofsgenoten noodgedwongen aan de dag legden. Bovendien werden de contacten vergemakkelijkt door de positie die Antwerpen als internationale handelsmetropool bekleedde. Het wijdvertakte economische netwerk dat Antwerpen met vele steden op het Europese continent verbond, bleek zich uitstekend te lenen voor een vlotte circulatie van ideeën en personen. Brieven van hervormers uit Zwitserland, het Duitse Rijk en Engeland werden vaak via Antwerpen ter bestemming gebracht. Verscheidene predikanten of theologen bereikten plaatsen in Engeland of het continent via Antwerpen, waar ze soms voor een kortere periode verbleven. De Franse Kerk van Antwerpen stond van bij de aanvang sterker onder de invloed van Calvijn dan de Nederlandse Kerk. Dit nam niet weg dat ook Straatsburg en Zi rich een impact hadden op het Franstalig gereformeerd calvinisme en dat het overwicht van Calvijns Genève zich slechts stapsgewijze zou doorzetten in de jaren vijftig.

De jonge gereformeerde gemeenten die zich ondergronds moesten organiseren, hadden in Antwerpen geen makkelijk bestaan. Het risico vervolgd te worden vanwege het geloof en de strikte regels die de kruiskerken aan hun leden oplegden, spoorden velen ongetwijfeld aan tot voorzichtigheid en terughoudendheid. De aanmoedigingen die Johannes Calvijn eind 1556 formuleerde aan het adres Van de Franse Kerk van Antwerpen, moeten we in dit licht zien. Hij spoorde de Antwerpse broeders krachtig aan niet af te wijken van de goede weg.

De Geneefse kerkhervormer haalde meermaals fel uit tegen de nicodemieten, die in navolging van Nicodemus, de Farizeeër, Jezus uit vrees 's nachts bezochten en hun geloof niet openlijk en puur durfden te belijden. Het nicodemisme bleef echter een constante factor in een gemeenschap die voortdurend bedreigd werd door de repressie. Vanuit dit perspectief bekeken is het allerminst toevallig dat Calvijns *Institutes* niet in het Nederlands vertaald werden vóór 1560, terwijl zijn *Excuse à messieurs les Nicodemites* reeds in 1554 een Nederlandse druk kende. De drukpersen die in Emden gerund werden door Nederlandse vluchtelingen, produceerden vanaf dat jaar een aanzienlijk aantal *antinicodemitische* werken, waaronder vertalingen van Calvijns traktaten.

De pogingen om aan de vervolgende overheid te ontsnappen, noopten de ondergrondse gemeenten tot een grote mobiliteit. Dit blijkt duidelijk uit de positie van de predikanten die geestelijke leiding gaven aan de gereformeerde gemeenten. Voor de periode 1550-1566 konden we met zekerheid 29 personen identificeren die in Antwerpen het predikambt vervulden. Van deze 29 predikanten waren er zeventien minder dan één jaar actief in Antwerpen. Zij behoorden tot de grote groep van mobiele predikanten die heen en weer trokken tussen de gemeenten onder het kruis in de Zuidelijke Nederlanden en de buitenlandse vluchtelingencentra. Vijf predikanten verbleven ongeveer een jaar in de Antwerpse metropool, terwijl zeven er voor minstens twee jaar een werkterrein vonden. In verband met deze laatsten moet worden opgemerkt dat geen van deze predikanten onafgebroken in Antwerpen diende. Af en

toe verlieten zij hun standplaats, hetzij om een nabijgelegen gemeente te assisteren, of om tijdelijk elders een veiliger onderkomen te vinden. Aan Nederlandstalige zijde valt het op dat acht predikanten voor of nadat zij in Antwerpen optraden, in Londen en/of Emden verbleven, terwijl zich bij de Franse Kerk vooral een vruchtbare wisselwerking voordeed met de calvinistische gemeenten van Doornik, Rijsel en Valenciennes.

Van 22 predikanten konden we hun vorige beroepsactiviteit achterhalen. De gewezen priesters waren met tien, onder wie vier seculieren en zes regulieren, veruit de sterkst vertegenwoordigde categorie. Daarmee bevestigt de Antwerpse situatie een patroon dat typerend was voor de lutheranen en gereformeerden van de eerste generatie.³⁰ Verder waren er drie schoolmeesters, één advocaat, twee kooplieden en zes ambachtslieden (twee schoenmakers, telkens één glasschilder, tapijtwever, passementwever en een niet nader gespecificeerde ambachtsman).

Ook het opleidingsniveau van de Antwerpse predikanten vormt een interessant gegeven. Hoewel voor slechts vijftien predikanten gegevens beschikbaar zijn, is het opvallend dat een academische vorming vaker voorkwam bij de predikanten verbonden aan de Franse Kerk dan bij hun collega's van de Nederlandse gemeente. De in 1559 geopende academie van Genève wierp al snel vruchten af voor het Antwerpse calvinisme. Zes predikanten van de Waalse gemeente hadden er een opleiding genoten, terwijl de oudere academie van Lausanne driemaal in onze lijst voorkomt, waarbij tweemaal in combinatie met Genève. Zes predikanten hadden aan meer dan één academie of universiteit gestudeerd. Naast de twee combinaties Lausanne-Genève komen voor: Bourges-Genève, Parijs-Wenen-Genève en Leuven-Genève-Orléans. Verder nog Dole en Parijs met telkens één vermelding. Nemen we de opleidingscentra als criterium, dan stond het Franstalig gereformeerd protestantisme zeker vanaf 1559 onder een sterke Zwitserse en meer bepaald Geneefse invloed, maar in de herkomst van de predikanten en de hogescholen die ze frequenteerden, komt eveneens het aandeel van Frankrijk tot uiting.

Aan Nederlandstalige zijde hadden slechts drie predikanten een academische opleiding genoten. Het geringere gewicht van de universitaire vorming blijkt ook uit het feit dat hier geen combinaties van verschillende academies of universiteiten voorkwamen. Twee predikanten hadden aan de universiteit van Leuven gestudeerd en één aan de universiteit van Keulen. Het ontbreken van eigen opleidingsinstituten liet zich bij de Nederlandstalige gereformeerden van de eerste generatie duidelijk gevoelen.

Ondanks de moeilijke beginjaren gingen de leiders van de plaatselijke kerken niet lichtzinnig te werk bij de selectie van de kandidaat-predikanten. Jasper Hermans, die in Antwerpen de roomse Kerk verlaten had, werd door de kerkenraad van de Nederlandse gemeente naar Emden gezonden in de hoop dat daar zijn kennis en geloof verder zouden groeien, zodat hij achteraf in Antwerpen als predikant zou kunnen fungeren. Toen achteraf bleek dat hij toch ongeschikt was voor de dienst in Antwerpen, waar men gezien de zware lasten 'een triffelijck campyoen' nodig had, adviseerden de Antwerpse kerkenraadsleden uit te kijken of hij in Emden of omgeving niet als predikant of schoolmeester ingezet kon worden. Zo niet diende men hem een ambacht aan te leren.

Naast de predikanten werd in de gereformeerde gemeenten eveneens een belangrijke plaats bekleed door de ouderlingen en de diakens. Calvijn had bij de opstelling van

zijn kerkorde een onderscheid gemaakt tussen vier kerkelijke ambten: predikant, doctor of leraar in de theologie, ouderling en diaken. De ouderlingen vormden samen met de predikanten de kerkenraad en zij moesten erop letten dat de kerkelijke discipline gehandhaafd bleef, zodat de gemeente in zuiverheid kon vergaderen rond het Avondmaal. De diakens waren belast met de ondersteuning van zieken en armen. Alles wijst er echter op dat in de kerken onder het kruis deze strikte functieafbakening niet altijd gehandhaafd kon worden. Zo bepaalde de synode die op 26 april 1563 in Antwerpen plaatsvond, dat ouderlingen en diakens in afwezigheid van de predikant 'pourront faire priere, ou lecture de la parole de Dieu, respondre briefvement aux questions proposées'.

Bovendien hadden de moeilijke omstandigheden waarin de ondergrondse gemeenten hun kerkelijke leven moesten organiseren, genoopt tot de instelling van een bijkomend ambt, met name dat van weetdoener. Deze weetdoeners – een soort geheime boodschappers – moesten de gemeenteleden aanduiden waar de kerkelijke vergaderingen zouden plaatsvinden. In totaal konden we zestig personen identificeren die vóór het Wonderjaar (1566) fungeerden als ouderling, diaken of weetdoener van de Nederlandse of Waalse gemeente. Dit is vanzelfsprekend een minimumaantal, aangezien we door het ontbreken van kerkenraadsacta aangewezen waren op toevallige vermeldingen in zeer verspreide bronnen. Van 35 onder hen konden we de beroepsactiviteit achterhalen. De handelaars (onder wie twee oud-kleerkopers) en de textielsector waren met respectievelijk negen en twaalf eenheden het sterkst vertegenwoordigd. 25 ouderlingen, diakens of weetdoeners vonden we vóór of na hun ambtstermijn in Antwerpen terug in een vluchtelingenkerk, van wie liefst achttien in Londen. De hoge score van Londen werd zeker voor een deel in de hand gewerkt door het rijke bronnenbestand dat de Londense gemeenten nalieten, maar hij onderstreept evenzeer de nauwe contacten die er tussen de kerken van Antwerpen en Londen, vooral vanaf 1559, bestonden. De negen Antwerpse gemeenteleiders die nadien in Londen het ambt van ouderling of diaken bekleedden, bevestigden die bevoorrechte relatie nog eens extra.

De vraag hoeveel aanhangers het jonge calvinisme in Antwerpen telde, valt moeilijk te beantwoorden. Bij de interpretatie van de schaarse cijfers die meegedeeld worden, moeten we een onderscheid maken tussen de gemeenteleden *stricto sensu* en de bredere kring van belangstellenden die af en toe de predikaties bijwoonden. Wanneer we vernemen dat de Nederlandse gemeente begin 1558 ingedeeld was in zestien of achttien secties die elk acht tot twaalf personen groepeerden, liep het aantal gemeenteleden minimaal tot 128 en maximaal tot 216 eenheden op. Het aantal leden van de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente samen mogen we rond die tijd wellicht op enkele honderden schatten. Alles wijst erop dat de aanhang van de calvinisten aanzienlijk werd uitgebreid door de predikaties die Adriaan van Haemstede buiten de gemeente hield, vooral toen hij eind 1558 in de openbaarheid preekte. Begin december hadden twee geheime predikaties respectievelijk ongeveer tweehonderd en vierhonderd toehoorders op de been gebracht en op 11 december trok een publieke samenkomst wel tweeduizend toehoorders, maar pensionaris Jan Gillis voegde eraan toe dat 'daeraf nochtans het vierendeel nauwelycs en was geweest vande secten des voors. Adrianus'.

De deken en de kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel schatten het aantal aanwezigen zelfs op drie à vierduizend personen, hoewel ook zij meenden dat de

meesten geen calvinisten waren. Het openbare optreden van Adriaan van Haemstede had op de stadsbestuurders, de Antwerpse clerus en de centrale overheid alleszins een diepe indruk gemaakt. Het deed hen de expansieve kracht van de calvinistische beweging ten volle beseffen. Hoe op het einde van de jaren vijftig de verhouding lag tussen de harde kern van gemeenteleden en de ruimere kring van sympathisanten, valt echter niet uit te maken. Dat de reikwijdte van Adriaan van Haemstedes activiteiten niet onderschat mag worden, blijkt nog uit een brief van Karel Utenhove, die op 16 mei 1561 liet weten dat van Haemstede in Antwerpen tweeduizend personen in het gereformeerde geloof had onderricht.

De Antwerpse calvinisten hebben zich bij de verspreiding van hun geloof niet beperkt tot de enge grenzen van hun stad. Van bij de aanvang fungeerde Antwerpen als een soort bruggenhoofd, van waaruit het gereformeerde gedachtegoed werd uitgedragen naar de omliggende steden en gewesten. Het spreekt vanzelf dat het intense netwerk van commerciële kanalen waarover Antwerpen als handelsmetropool beschikte, de centrale positie van het Antwerpse calvinisme bevordert heeft. Een aantal Brabantse steden, Mechelen inbegrepen, heeft bij de introductie van de gereformeerde religie beslissende stimuli ontvangen vanuit Antwerpen. Al begin 1558 waren Antwerpse predikanten van tijd tot tijd bedrijvig in Brussel, Turnhout en andere plaatsen.⁴³ In Brussel, waar de reformatorische beweging van bij het prille begin sterk op de Antwerpse metropool georiënteerd was, werden in 1558 en 1562 telkens vanuit Antwerpen een Nederlandstalige en een Franstalige gemeente opgericht. In 1560 verzochten drie Antwerpse ouderlingen van de Nederlandse Kerk de Emdense kerkenraad een bekwaam predikant te zenden die de omliggende steden, zoals Brussel, Mechelen, Breda en Turnhout, en Holland zou kunnen bedienen, omdat, voegden zij eraan toe, 'den oegst groet is ende die aerbeyders hier weynich sijn'.

De calvinisten van Breda kregen af en toe het bezoek van een Antwerpse predikant, maar zij ontvingen vanaf 1560 een nog krachtiger stimulans door de inwijking van Antwerpse en Waalse migranten.

Over het belang van Antwerpen voor de verbreiding van het gereformeerd protestantisme in het graafschap Vlaanderen zijn we goed ingelicht dankzij het *grondige onderzoek van Johan Decavele*. De nog kleine gereformeerde kern in Brugge ondervond een belangrijke steun van de uitgeweken Bruggelingen *Louis Thierry en Joos van Westhuysen*, die in 1557/1558 een belangrijke positie bekleedden in de Nederlandse Kerk in Antwerpen.

De predikant Pieter Gabriël, die in november 1564 uit Brugge gevlucht was en zich gevestigd had in Antwerpen, trok van daar uit nog om de veertien dagen naar zijn Brugse geloofsgenoten. Nauwe banden, mede in de hand gewerkt door het handelsverkeer, waren er ook met de Vier Ambachten, waaronder vooral Axel en Hulst, en met de streek rond Eeklo.

De exkarmeliet Lodewijk de Voghele hield zich in de vroege jaren zestig op in Antwerpen, waar hij het in de Nederlandse gemeente tot consistorielid bracht. Hij bezocht in die periode geregeld de gereformeerde gemeenschappen in zijn geboortestreek Eeklo en in het Land van Saaftinge.

Ook de in Eeklo geboren koopman Jan Claeysens had zich in 1562 uit vrees voor de vervolgingen in Antwerpen gevestigd, waar hij vermoedelijk tot predikant werd opgeleid. Tijdens de handelsreizen die hij vanuit Antwerpen ondernam, fungeerde hij

tevens als zielzorger voor de gereformeerden in de Vier Ambachten, het Land van Saafte en Eeklo.

Een belangrijk propagandist en verbindingsman tussen Antwerpen en de streek van Axel, Hulst en het Land van Saafte was verder Gelein Brant, een visverkoper uit Casuele. Tijdens zijn tochten colporteerde hij ijverig boeken en geschriften die hij uit Antwerpen meebracht.

Tenslotte moeten we nog de Eeklonaar Lauwereis de Vos vermelden, die na zijn terugkeer uit Emden in de jaren 1562-1563 de spil werd van het reformatorische gebeuren tussen Gent en Antwerpen, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van zijn goede relaties met de Antwerpse Kerk onder het kruis.

Het Vlaamse Westkwartier was sedert de late jaren vijftig een bijzonder expansieve groeipool van gereformeerd leven. De belangrijkste impulsen werden daarbij ontvangen van de heringerichte vluchtelingenkerken van Londen en vanaf 1561 nog meer van de strijdbare vluchtelingengemeenschap van Sandwich. Niettemin ging er ook invloed uit van Antwerpen, wat niet hoeft te verbazen aangezien via de Antwerpse wereldmarkt een groot deel van de lichte draperie van het Westkwartier werd geëxporteerd. De nauwe banden waren in de eerste helft van de jaren zestig vooral het werk van de predikant Peter Hazaert, die geregeld van Antwerpen naar het westelijke deel van Vlaanderen reisde. Hij werd daarin bijgestaan door de ex-kapelaan Jan Hendrickx, die fungeerde als een soort verbindingsman met de Antwerpse Kerk onder het kruis maar midden 1564 op een van zijn vele tochten naar Antwerpen gearresteerd werd. Uit het verhoor van Jan Hendrickx bleek dat Hazaert in Antwerpen onder meer logeerde bij Joos Laureins, een prominent protestant uit het Westkwartier, en in de verkoopshalle van Nieuwkerke, waar hij het gezelschap vond van Gelein en Hans Baelde, twee telgen uit een bekende Nieuwkerkse drapiersfamilie. Een mooier voorbeeld van een samentreffen van handel en religie kan men zich moeilijk indenken.

De Franstalige (Waalse) gereformeerde gemeente van Antwerpen werd van bij de aanvang aanzienlijk versterkt door de inwijking van nieuwgezinden uit de Waalse gewesten. Deze immigratie werd in sterke mate gevoed door de commerciële banden die deze gewesten onderhielden met de Antwerpse handelsmetropool. Op basis van de poortersboeken toonde Emile Coornaert aan dat de poortersinschrijvingen van personen afkomstig uit steden als Rijsel, Armentières, Valenciennes, Doornik en Atrecht een hoogtepunt kenden in de periode 1542-1566, met een piek in de jaren 1559-1566. De grote meerderheid van diegenen die het poortersrecht kochten, waren kooplieden. De Waalse calvinisten wisten bovendien zeer goed dat de stedelijke overheid van Antwerpen een vrij tolerante houding aannam in religieuzen zaken, zeker wanneer er commerciële belangen in het geding waren. Om die reden heeft Antwerpen steeds gefungeerd als een soort schuilkerk voor opgejaagde Waalse geloofsbroeders. Hoewel de inwijking een continu karakter had, kende zij bij momenten een sterke opflakking, veroorzaakt door een verscherpte repressie in de Waalse steden. Zo zochten heel wat hervormden uit Doornik in 1552 een toevlucht in Antwerpen na de arrestatie en terechtstelling van hun predikant Godefroid de Hamal. Dit herhaalde zich na de ontmanteling van de Doornikse gemeente eind 1561. In 1562-1563 kwam een versterkte immigratie vanuit Valenciennes op gang, nadat de centrale regering koninklijke inquisiteurs en een garnizoen naar die stad had gezonden. Uit het verhoor van Paul Chevalier, die in de jaren 1563 en 1564 geregeld

predikaties hield in Antwerpen, blijkt hoe de Waalse calvinisten in de metropool een netwerk van onderlinge relaties hadden uitgebouwd en hoe zij zich geïntegreerd hadden in het ondergrondse gemeentelven. De contacten met de achtergebleven geloofsbroeders werden daarbij niet verwaarloosd. Deze vruchtbare wisselwerking blijkt eveneens uit het gevarieerde itinerarium van verscheidene predikanten die verbonden waren aan de Franstalige gemeente van Antwerpen. Bovendien werden door calvinistische colporteurs vanuit Antwerpen boeken geëxporteerd naar de Waalse gewesten. De herhaalde aansporingen van de centrale regering en van andere autoriteiten om streng op te treden tegen de ketterse immigranten, werden door de Antwerpse magistraat nooit met harde hand uitgevoerd.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende dat Antwerpen een centrale rol vervulde in de verspreiding en ondersteuning van het gereformeerd protestantisme in Brabant, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen, Henegouwen en Artesië. Vooral voor vervolgte calvinisten uit Vlaanderen en de Waalse gebieden fungeerde Antwerpen als een centraal toevluchtsoord. Deze inwijkelingen werden ingeschakeld in het ondergrondse gemeentelven van de Nederlandse en de Franse Kerk. Sommigen brachten het zelfs tot ouderling of diaken en voor een aantal ondernemende lieden was Antwerpen een geschikte uitvalsbasis om het gereformeerde geloof in het thuisland te ondersteunen. Dit alles werd ten eerste bevorderd door de commerciële positie van Antwerpen: in de dichtbevolkte handelsmetropool heerste een relatieve tolerantie, en het netwerk van persoonlijke, contacten en handelswegen leende zich uitstekend voor de verspreiding van ideeën. Bovendien verliepen de contacten tussen de vluchtelingenkerken in Engeland en het Duitse Rijk en de Nederlandse gewesten vaak via de Antwerpse metropool. Commissarissen van de Raad van Vlaanderen drukten in 1556 de situatie wel zeer treffend uit toen zij stelden:

datter groote menichte die uut diversche steden ende plaetsen van Vlaenderen, Doornik ende de casselrije van Rijslele ter cause vande secten uut vreesse van justicie gevloten zijn ende verhuust, t'Antwerpse wonen, omme daer elck naer zyn kettersche opinie te moghen levne, gheselschap t'hebbene ende gherief van bouxkens, de welcke – zo wel te beduchtene es – ooc daghelicx confort ghecryghen van heurlieder complicen die te Wesel, Francfort, oft in 't Land van Emde respectivelic wonen en dicwile t'Andwerpe commen of zenden; ghelijckerwys notoire es datter ooc daghelicx uut Vlaenderen ende elders van alle steden ende plaetsen vele volcx t'Antwerpe handelt, dat zulcke contagieuse coopmanscepe thuuswaerts draecht ende verspreit.

De centrale positie van de Antwerpse Kerk mag nog blijken uit het feit dat alle synodale vergaderingen die vóór 1571 in de Nederlanden georganiseerd werden, op één na in Antwerpen plaatsvonden. Op deze synodes, die ten minste vanaf 1562 werden gehouden en zo algemeen waren als de omstandigheden toelieten, hebben vertegenwoordigers van de diverse gemeenten onder het kruis afspraken gemaakt over een gemeenschappelijke kerkorde en werden praktische problemen waarmee de jonge kerken te kampen hadden, besproken. Deze vergaderingen hebben het samenwerkingsverband onder gereformeerden uit verschillende steden en gewesten en tussen de twee taalgroepen ongetwijfeld versterkt. Mogelijk ging nog meer eenheid uit van de aanvaarding en het gebruik van dezelfde geschriften, zoals de psalmberijmingen van Jan Utenhove en Pieter Datheen.

Bovenal dienen we in dit verband echter de *Confession de foy* te vermelden die in 1561 door Guy de Brès werd opgesteld in nauwe samenwerking met de Kerk van

Antwerpen. De Antwerpse inbreng was blijkbaar zo groot dat tijdgenoten spraken van de '**Confession des fidèles d'Anvers**'. Op de synode die in april 1563 in Antwerpen plaatsvond, werd bepaald dat gereformeerde ambtsdragers de Confession voortaan dienden te onderschrijven, en op de Antwerpse synode van 1566 werd zij na enkele wijzigingen verheven tot de geloofsbelijdenis van alle calvinistische kerken in de Nederlanden.

Tot slot staan we nog even stil bij de socio-professionele en de geografische rekrutering van het gereformeerd protestantisme in Antwerpen. Van 68 vervolgde calvinisten (79 percent) konden we de beroepssituatie achterhalen. In tabel 5.1 hebben we de gegevens samengevat in een aantal grote beroepscategorieën en de vergelijking gemaakt met de globale professionele situatie te Antwerpen in 1584-1585. Hieruit blijkt dat de ambachtelijke sector met 48,5 percent de globale beroepssituatie dicht benadert. Binnen de ruime ambachtelijke sector is de textielnijverheid met 22 percent sterk vertegenwoordigd. Vooral de nieuwe en meer verfijnde branches zoals de tapisserie, de zijdenijverheid en de passementwerkerij scoren met negen eenheden zeer behoorlijk. Anderzijds vallen de sterke ondervertegenwoordiging van het bouwbedrijf en de volledige afwezigheid van de voedingsbranche op. De sector handel en transport komt met 22 percent op de tweede plaats, maar in vergelijking met de globale situatie is hij behoorlijk ondervertegenwoordigd. De intellectuele en artistieke beroepen scoren daarentegen hoog. Vooral de kunstnijverheid is met 16 percent proportioneel sterk vertegenwoordigd. Hierbij tellen we drie schilders, twee luitsnaarmakers, twee diamantslijpers, drie drukkers en een boekbinder.

Over de vermogenspositie van de Antwerpse calvinisten zijn we schaars ingelicht. De confiscaties die de vervolgden troffen, leverden ons slechts in 21 gevallen gegevens op. Tien calvinisten bleken bezitloos, terwijl elf een vermogen bezaten dat varieerde van 19 tot 199 gulden. Sommigen hadden hun goederen ongetwijfeld in veiligheid gebracht voor ze vervolgd werden of hadden bezittingen buiten Antwerpen, zoals Boudewijn Dommisent, Louis Thierry en Joos van Westhuysen. In elk geval doet zich een contrast voor met de vervolgde doopsgezinden, die voor het overgrote deel bezitloos waren. Van 53 vervolgde calvinisten konden we de plaats van herkomst achterhalen. Er waren voornamelijk drie rekruteringsvelden: het graafschap Vlaanderen met zestien eenheden, het hertogdom Brabant met veertien, van wie de helft uit Antwerpen zelf, en de Waalse gewesten ten zuiden van het graafschap Vlaanderen met elf eenheden. Deze vaststelling bevestigt de nauwe relaties die de gereformeerde gemeenschap van Antwerpen onderhield met die gebieden. Daarentegen rekruteerde het Antwerpse calvinisme slechts weinig buiten de drie vermelde zones. We troffen vier gereformeerden aan uit Holland, één uit Zeeland en zeven uit het buitenland.

4. DE DOOPSGEZINDE BROEDERSCHAP

De gereformeerde kerkleiders moesten bij de verspreiding van hun geloof rekening houden met de geduchte concurrentie van de doopsgezinden, die in de Nederlanden konden terugblikken op een langere traditie en in organisatorisch opzicht aanvankelijk voorlagen op de calvinisten. De calvinisten van de eerste generatie zagen zich bijgevolg genoodzaakt in het strijdperk te treden tegen deze doopsgezinden ten einde de suprematie binnen de reformatorische beweging te bewerkstelligen. Mogelijk kwam deze confrontatie nergens zo scherp tot uiting als in Antwerpen, waar beide religieuze stromingen sterk vertegenwoordigd waren. Eind 1555 vroeg Gaspar van der Heyden aan de kerkenraad van Emden *'de Copie van de argumenten aangaende de tegenwerpingen der Wederdopers, waaromme men de kinderen niet en solde dopen in de Christelyke gemeynte' naar Antwerpen op te sturen, niet omdat hij twijfels had omtrent die aangelegenheid, maar omdat hij hulp begeerde 'tegen onze wederpartyen'*. Ook de diaken en predikant Antoon Verdickt was 'dickwils handelende tegen de Wederdoopers'.

Niet alleen in de Nederlandstalige maar ook in de Franstalige gemeente moest men zich verweren tegen de doopsgezinden. Blijkbaar was de afkeer voor de anabaptisten bij sommigen zo sterk, dat zij tegen betaling doopsgezinden verraadden aan de schout, zoals Jean Gosset omstreeks 1557 deed.

Predikant Paul Chevalier disputeerde begin 1564 in Antwerpen met doperse voorgangers.

Veelbetekenend zijn tevens de woorden die Guy de Brès in 1565 richtte aan de kerkenraad van de Waalse gemeente in Antwerpen: 'J'ay esté fort contristé de ce qu'on m'a dict que les anabaptistes gastent plusieurs de noz gens, je vous prie mes très chiers frères de sur veiller dilligemment sur ce mal.'

Na de mislukte pogingen van de revolutionaire wederdopers om in **Munster het Rijk Gods** gewapenderhand te realiseren (1534-1535), vertoonde de doperse beweging in de Nederlanden een sterke terugval, die mede in de hand werd gewerkt door de bijzonder harde repressie door de centrale en plaatselijke overheden. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kende het anabaptisme in Antwerpen echter een opbloei. Ditmaal ging het om het vreedzame doperdom dat sterk schatplichtig was aan de Friese ex-pastoor Menno Simons. De hoeksteen van Menno's leer werd gevormd door het streven naar een zuivere gemeente of broederschap 'zonder vlek of rimpel'. De toegang tot de broederschap werd verkregen door de volwassenendoop, voor tegenstanders en buitenstaanders het meest in het oog springende kenmerk van de doopsgezinden. Daar deoop slechts kon worden toegediend na een bewust proces van innerlijke bekering en boetvaardigheid, was het vanzelfsprekend een aangelegenheid voor volwassen gelovigen. De doop was als het ware een teken van een geestelijke wedergeboorte. De exclusieve groep van gedoopte gelovigen moest een pakket van ethische evangelische voorschriften navolgen en zich daarom zo ver mogelijk houden van de zondige, geperverteerde wereld. Ten overstaan van het wereldlijke gezag impliceerde dit de verwerping van de eedaflegging en de weigering wapens te dragen en overheidsfuncties te bekleden. Als 'stillen in den lande' gingen de volgelingen van Menno Simons niettemin nog steeds gebukt onder de hardnekkige

vervolgung door de overheid, die in hen erfgenamen van de revolutionaire wederdopers bleef zien. Voor de huidige historici vormt de schriftelijke neerslag van deze repressie in de vorm van vonnissen, andere officiële bescheiden en de martelaarsliteratuur vaak de

Zo weten we uit een verklaring afgelegd voor de Amsterdamse schout dat de Amsterdamse boekverkoper Jan Claesz in 1544 zeshonderd boeken van Menno Simons in Antwerpen had laten drukken. Hiervan had hij er tweehonderd in Holland verspreid, terwijl de resterende vierhonderd naar de verblijfplaats van Menno in OostFriesland gezonden werden. Dit bevestigt andermaal de rol van Antwerpen als belangrijk typografisch centrum, maar het feit dat alle exemplaren van de betrokken Mennodruk noordwaarts werden gezonden, wijst erop dat het anabaptisme op dat moment nog geen grote schare aanhangers had in de Scheldestad. Pas vanaf 1547 ontwaren we er doopsgezinde activiteiten van enige betekenis. In dat jaar en in 1548 hadden in privé-huizen en in bossen buiten de stadsmuren vergaderingen plaats waarop Gillis van Aken vermaningen hield en de doop toediende. De beschikbare gegevens tonen aan dat er op dat moment nauwe contacten bestonden met Holland, voornamelijk met Amsterdam, vanwaar er in noord-oostwaartse richting verbindinglijnen liepen die reikten tot het OostFrieze Emden en zelfs tot Danzig.

Bij de verspreiding van de doopsgezinde ideeën was een belangrijke taak weggelegd voor een beperkt aantal vooraanstaande doopsgezinden die door Menno Simons tot oudsten waren aangesteld en vanuit het Noorden werden uitgezonden naar diverse plaatsen in de Nederlanden. Deze oudsten, die ook wel bisschoppen werden genoemd, hadden het recht de doop toe te dienen en het Avondmaal te bedienen.

Zo'n oudste was de reeds vermelde Gillis van Aken, die een centrale rol speelde bij de eerste uitbouw van de Antwerpse broederschap. Hij stond echter niet alleen de Antwerpse gemeente ten dienste, maar bezocht ook de broeders in onder meer Aken, Amsterdam en Vlaanderen. Ook Lenaert Bouwens, eveneens een bekend oudste, legde een sterke mobiliteit aan de dag. Hoewel hij voornamelijk bedrijvig was in de noordelijke gewesten, zakte hij in de jaren 1554-1565 geregeld af naar het Zuiden. In die periode doopte hij in Antwerpen 292 personen.

Naast Bouwens en van Aken waren vóór het Wonderjaar nog minstens vier andere oudsten in Antwerpen werkzaam, namelijk Joachim Vermeeren, Joost Verbeke, Hans Busschaert en Hendrik van Arnhem. Mogelijk hadden zij een meer permanente band met de Antwerpse gemeente en hebben zij vanuit Antwerpen de broeders in omliggende steden en gewesten ter zijde gestaan. Dit geldt in de eerste plaats voor Joost Verbeke, die bij zijn arrestatie in 1561 reeds elf jaar in Antwerpen woonde.

Stonden de oudsten bovenaan in de hiërarchie van de doopsgezinde ambtsdragers, dan beschikten de plaatselijke gemeenten nog over leraars, ook wel dienaars of vermaners genoemd. Dergelijke leraars mochten predikaties of vermaningen houden en huwelijken sluiten, maar het was hun verboden te dopen of het Avondmaal te bedienen. De diakens moesten zich ontfemen over de behoeftige broeders. Deze functieafbakening blijkt duidelijk uit de verhoren van Herman van den Greyn en Jan van de Walle. Van den Greyn was in 1564 door de Antwerpse gemeente tot dienaar van de armen gekozen, maar had bij gebrek aan leraars ook vermaningen gehouden.

Van de Walle werd omstreeks 1566 door zijn geloofsgenoten tot diaken gekozen en in 1569 door de gemeente tot leraar aangesteld.⁸³ In de praktijk was de afstand tussen het ambt van diaken en dat van leraar met andere woorden niet zo groot.⁸⁴ Joos Verbeke was diaken of 'voirstander' geweest vooraleer hij aangesteld werd tot oudste.

Tenslotte waren binnen de Antwerpse broederschap ook *weetdoeners* actief. Hun taak kwam overeen met die van hun calvinistische collega's. Naast de reeds vermelde zes oudsten leverden de bescheiden van de Antwerpse Vierschaar ons de namen op van dertien doopsgezinde ambtsdragers die in de periode 1550-1566 vervolgd werden. De precieze aard van de uitgeoefende functie wordt daarin slechts bij uitzondering gespecificeerd. Uit andere bronnen is ons nog de figuur bekend van de Zeeuwse vermaner Govert Jaspersz, die van 1560 tot 1567 in Antwerpen woonde en van daar uit ook geregeld zijn geloofsgenoten in Mechelen, Vilvoorde en Brussel bezocht.

Het anabaptisme kende geen opleidingsinstituten voor zijn oudsten en leraars die het Woord Gods moesten uitdragen. De idee van zulke instituten botste immers met het doopsgezinde principe van het universele priesterschap, waardoor elke gelovige een Godgeleerde werd. De ambtsdragers moesten door persoonlijke studie een solide kennis van de bijbel, en vooral van het Nieuwe Testament, verwerven. Verder werd van hen in moreel en ethisch opzicht een onberispelijke levensstijl verwacht. Opvallend is tevens dat we onder de doopsgezinde ambtsdragers die in de periode 1550-1566 in Antwerpen vervolgd werden, op één mogelijke uitzondering na geen gewezen priesters of monniken aantreffen, wat sterk contrasteert met de situatie die we bij de Antwerpse gereformeerden vaststelden.

Over de Omvang van de Antwerpse broederschap tasten we volledig in het duister. Predikaties waaraan honderden toehoorders deelnamen, waren er aan doopsgezinde zijde in elk geval niet. Alles lijkt erop te wijzen dat de doopsgezinden veiligheidshalve eerder opteerden voor geheime samenkomsten waarop maximaal enkele tientallen geloofsgenoten elkaar troffen. Inquisiteur Titelmans meende in 1561 te weten dat de doopsgezinden in Antwerpen voor de viering van hun Avondmaal wel 25 tot 30 verschillende samenkomsten dienden te organiseren. Ook het relatief hoge aantal ambtsdragers (twaalf) dat in februari 1566 verbannen werd, wijst op een respectabele omvang van de gemeente. Het belang van de Antwerpse broederschap blijkt onmiskenbaar uit het feit dat zij reeds vanaf de vroege jaren vijftig als een steunpunt en bruggenhoofd fungeerde voor de doopsgezinde kernen in Brabant en Vlaanderen. In het hertogdom Brabant zorgde de reeds vermelde Govert Jaspersz vanaf ca. 1560 in zuidwaartse richting voor de verbindingslijnen met de doopsgezinde broeders in Mechelen, Vilvoorde en Brussel.

Dat de doopsgezinde gemeenschap in de hoofdstad sterk aangewezen was op Antwerpen, wordt eveneens geïllustreerd door de Brusselse doopsgezinden die er een schuiloord vonden of er predikaties gingen bijwonen. Redelijkerwijze mogen we aannemen dat ook de doopsgezinde kern in 's-Hertogenbosch nauwe relaties met de Antwerpse broederschap onderhield, maar het schaarse bronnenmateriaal laat ons hierover in het ongewisse.

Voor het graafschap Vlaanderen is de situatie duidelijker, vooral dankzij het werk van Johan Decavele, die stelt dat Antwerpen omstreeks 1550 het bruggenhoofd werd waarlangs de doperse beweging opnieuw ingang vond in Vlaanderen. Oudsten als Gillis van Aken, Hans Busschaert, Joachim Vermeeren en wellicht ook Joost Verbeke trokken periodiek vanuit Antwerpen naar Vlaanderen.

Nog belangrijker was dat Vlaamse doopsgezinden die in de Antwerpse gemeente verbleven hadden en er de doop ontvangen hadden, nadien terugkeerden naar hun vroegere woonplaatsen om er de doopsgezinde leer te verspreiden. Voor steden en plaatsen als Gent, Brugge, Wervik en het Westkwartier kon het belang van dergelijke

leerverkondigers vastgesteld worden. Bovendien vond er vanuit die plaatsen een georganiseerde emigratie plaats naar Antwerpen. Terloops dient ook opgemerkt te worden dat de kleine doopsgezinde kern in Doornik nauwe contacten onderhield met Gent en Antwerpen.

De aantrekkingskracht van het Antwerpse anabaptisme blijkt duidelijk uit zijn geografische rekruteringsveld. Van de 196 doopsgezinden die in 1550-1566 in Antwerpen werden vervolgd, konden we in 118 gevallen (60 procent) de plaats van herkomst achterhalen. Slechts van tien vervolgd worden wordt expliciet vermeld dat zij in Antwerpen geboren waren of er reeds geruime tijd woonden. Verder komen, gegroepeerd per gewest, voor: 16 uit het hertogdom Brabant of 26 wanneer we de tien Antwerpenaars meetellen, 49 uit het graafschap Vlaanderen, vijf uit de Waalse gewesten, dertien uit de Noord-Nederlandse gewesten (Holland 6, Zeeland 2, Utrecht 1, Gelre 2 en Overijssel 2), twaalf uit het prinsbisdom Luik, drie uit het graafschap Home, tien uit het Duitse Rijk en één uit Spanje. Op basis van deze gegevens blijkt dat de doopsgezinde beweging te Antwerpen in hoofdzaak een aangelegenheid was van immigranten. Wel moeten we er rekening mee houden dat de Antwerpse herkomst niet in alle gevallen vermeld werd en dat de Antwerpse justitie haar eigen burgers meer ontzag dan de inwijkelingen. Bovendien was de immigratie in het zestiende-eeuwse Antwerpen een algemeen verspreid fenomeen dat de demografische expansie mogelijk maakte.

Uit de herkomst van de ingeweken doopsgezinden blijkt tevens dat het anabaptisme een veel wijder rekruteringsveld had dan het calvinisme, dat in Antwerpen vooral inwijkelingen uit Vlaanderen en de Waalse gewesten aantrok. Het graafschap Vlaanderen leverde Antwerpen veruit het grootste contingent doopsgezinden. Kernpunten werden daarbij gevormd door de Gentse broederschap en de Zuid-Vlaamse Leie-streek met respectievelijk veertien en achttien eenheden. Ook uit de Noord-Nederlandse provincies, Holland voorop, trok Antwerpen doopsgezinden aan. De rekrutering in oostelijke richting is zo mogelijk nog opvallender, met twaalf vertegenwoordigers uit het prinsbisdom Luik en tien uit het Duitse Rijk. Deze laatsten waren nagenoeg allen afkomstig uit de aan de Nederlanden grenzende gebieden zoals het Land van Kleef en Gulik en het Keulse, waar zich in de jaren vijftig en zestig een opbloei van de doopsgezinde beweging manifesteerde. Daarentegen waren slechts weinig in Antwerpen vervolgd doopsgezinden afkomstig uit de Franstalige gewesten. We tellen slechts vijf doopsgezinden van beneden de Nederlandse taalgrens: twee uit Douai, twee uit Doornik en één uit Jumet. Daaraan moeten we nog minstens drie Walen toevoegen die zich pas na een verblijf te Gent in Antwerpen vestigden.

Hoewel de Franstaligen binnen het Antwerpse anabaptisme een duidelijke minderheid vormden, heeft de doopsgezinde beweging wel degelijk de taalbarrière doorbroken. Dit bleek reeds uit het optreden van de Franstalige calvinisten in Antwerpen, die zich moesten verweren tegen de doperse concurrentie. Ook de drukpers biedt in dit opzicht een indicatie. In 1567 verscheen bij de Antwerpse drukker Gilles Coppens van Diest een *Traicté de quelques points de la sincere religion Chrestienne* van de doopsgezinde leider Dirk Philips, waarin de voornaamste leerstellingen van het anabaptisme werden samengevat. Zonder een potentieel koperspubliek was de publicatie van zo'n Franstalig traktaat zinloos geweest.

Vermelden we tenslotte nog dat zich in 1557 in het Friese Harlingen een uit Antwerpen geëmigreerde groep doopsgezinden gevestigd had, onder wie een aantal Franstaligen, zoals Jacques d'Auchy, die in 1559 terechtgesteld werd.

Vervolgd en opgejaagd door de overheid legden de doopsgezinden een bijzonder sterke mobiliteit aan de dag. Verscheidene doopsgezinden hadden bij hun aankomst in Antwerpen reeds heel wat omzwervingen achter de rug, en anderen trokken na een verblijf in de metropool naar betere oorden. Ook in Emden en Londen hielden zich gevluchte doopsgezinden op. Door dit alles werden de plaatselijke gemeenten voortdurend vernieuwd door van elders afkomstige broeders. Dat men bij de circulatie van doopsgezinde ideeën en personen gebruik kon maken van commerciële en professionele netwerken, blijkt nog uit de verklaring die de gevangengenomen Pierre Heuzeck omstreeks 1563 aflegde in Nieuwerkerke: *'Secht hoe dat Cools Boye, cardemakere, hem hout te Londen, dicwils over commende te Doornicke om gaerene, wiens broedere ghenaeft Jan Boye, erdoopere, wonachtich es in Vrieslant, facteur aldaer vande gheene makende de smallekens, die dicwils 200 smallekens tAntwerpen overbryngen.*

Daarnaast hoopten vele doopsgezinden ongetwijfeld dat de anonimiteit van een grootstad, waarin dagelijks een groot aantal handelaars en andere lieden kwamen en gingen, hun de nodige bescherming zou bieden.

Wat de professionele situatie van de 196 vervolgde doopsgezinden betreft, konden we in 102 gevallen (52 percent) het beroep achterhalen. De ambachtelijke sector blijkt met 76 percent volledig dominant. Daarentegen ontbreken beroepen die een intellectuele opleiding veronderstellen. Dit laatste is typerend voor het anabaptisme, niet alleen in de Nederlanden maar ook daarbuiten. Precies de helft van de Antwerpse doopsgezinden kunnen we onderbrengen in drie beroeps categorieën, namelijk de sectoren kleding (10,7 percent), textiel (22,5 percent) en bouw (16,6 percent). Daarmee zijn de arbeiders uit de textiel en meer nog de bouwsector duidelijk oververtegenwoordigd ten opzichte van de globale beroepsstructuur van de stad. Tevens dient te worden opgemerkt dat het sterke aandeel van het bouwbedrijf fel contrasteert met de situatie bij het calvinisme, waar we zo goed als geen metselaars, timmerlieden of andere bouwvakkers aantreffen. Binnen de brede textielsector treffen we zowel vertegenwoordigers aan uit de traditionele wolnijverheid als uit de linnen, tapijt en zijdenijverheid. In de beroeps categorie van de kleding treden de kleermakers met acht vertegenwoordigers sterk op de voorgrond. Met elf percent is de commerciële sector sterk ondervertegenwoordigd. Drie doopsgezinden uit deze branche worden aangeduid als 'koopman', zonder verdere precisering. Verder komen nog een garekoopman, een koopmanpeltier (handelaar in bont en pels), een kramer, twee oud-kleerkopers, twee leerverkopers en een vettewarier (verkoper van olie en kaarsen) voor. Ook hier zien we een contrast met het calvinisme, waar de commerciële sector veel sterker vertegenwoordigd is. Toch tonen deze gegevens aan dat de doopsgezinde beweging wel degelijk doordrong in de commerciële sector. De aanwezigheid van vijf edelsmeden en drie schilders wijst erop dat het anabaptisme in deze fase ook bij meer gespecialiseerde en artistiek georiënteerde ambachten aanhangers vond.

Via de geconfisqueerde goederen zijn we voor 127 gevallen (65 percent) ingelicht over de vermogenspositie van de vervolgde doopsgezinden. Tabel 5.3 toont aan dat de overgrote meerderheid van de vervolgde doopsgezinden, namelijk 72 percent, bezitlozen waren. Van 35 doopsgezinden werden roerende goederen geconfisqueerd,

maar in de meeste gevallen bedroeg de waarde ervan niet meer dan twintig gulden. Slechts drie vervolgden beschikten over een roerend vermogen dat de honderd gulden overschreed, namelijk de leerverkoper Hendrik Dachos, de koopmanpeltier Pieter Janssen en Maeyken de Corte. In geen enkel geval werden onroerende goederen geconfisqueerd. Het zeer geringe vermogen van de meeste doopsgezinden werd mede in de hand gewerkt door de gedwongen mobiliteit, waardoor zich geen permanente en plaatsgebonden vermogensopbouw kon ontwikkelen. Toch mogen we hieruit geen eenzijdige conclusies trekken en ons het anabaptisme voorstellen als het exclusieve terrein van de armen. Ten minste negen in Antwerpen vervolgde doopsgezinden bezaten een roerend vermogen dat het jaarloon van een ongeschoold arbeider overschreed. De leerverkoper Hendrik Dachos, de koopmanpeltier Pieter Janssen en de kooplieden in textielwaren Francois Spierinck, Isaac Stollaert (tevens boeken-colporteur) en Lenaart Pluvier waren zeker geen onvermogenende figuren. De zijdehandelaar Lenaart Pluvier liet wel geen goederen na, maar hij behoorde tot een welgestelde familie en alles wijst erop dat hij net vóór zijn arrestatie zijn bezittingen in veiligheid had gebracht.

De socioprofessionele gegevens tonen bijgevolg aan dat de doopsgezinde gemeente in Antwerpen voor het grootste gedeelte uit bezitlozen bestond, maar bevestigden dat er eveneens ruimte was voor sociaal beter gesitueerden.

Onder de 196 vervolgde doopsgezinden waren er 139 mannen en 57 vrouwen. Mannen waren met andere woorden met 71 percent sterk in de meerderheid, een situatie die ook elders werd vastgesteld. Het mannelijk overwicht werd voor een deel in de hand gewerkt door het karakter van de repressie. De leiders van de gemeente, zoals oudsten, leraars, diakens en weetdoeners, werden immers speciaal gevisieerd. Niettemin blijkt het anabaptisme een grotere aantrekkingskracht uitgeoefend te hebben op de vrouwen dan het calvinisme. Onder de 86 calvinisten die in de jaren 1550-1566 vervolgd werden, waren er amper acht vrouwen (9 percent). Verscheidene doopsgezinden waren via familiale relaties aan elkaar verbonden. Minstens 63 personen, of 32 percent van alle vervolgden, hadden nog één of meer familieleden die door de repressie getroffen werden. Hieronder bevonden zich 23 echtparen, negen broers of zussen en verder nog enkele niet nader bepaalde familierelaties. Velen onder hen werden in elkaars aanwezigheid gearresteerd, wanneer de schout bijvoorbeeld een geheime vergadering of een woonhuis overviel. Familiale en vriendschappelijke banden waren erg belangrijke kanalen voor de verspreiding van het doopsgezinde geloof, en het clandestiene gemeenteleven veronderstelde van de onmiddellijke omgeving een strenge discipline en solidariteit.

Over de religieuze opvattingen van de vervolgde doopsgezinden vernemen we erg weinig. De vonnissen van de Antwerpse Vierschaar zijn erg beknopt en verwijzen in de meeste gevallen slechts naar de verwerping van de kinderdoop. De getuigenis van enkele doopsgezinden leert ons hoe de volwassenendoop werd ervaren als het resultaat van een inwendig bekeringsproces. Een oudste of bisschop had Martha van Trogney vermaand *'dat zij soude moeten hergeboren worden eer zij den gheest goids soude mogen ontfaen ende datter anders gheenen wech en was om teeuwiger salicheyt te mogen geraken, haer voirts onderwijsende dat zij in groote affgoderye leefde ende tot dyen dage altijts den duyvel geaenbeit hadde'*.

Verschillende gegevens wijzen erop dat de kleinschalige vergaderingen waarop een leraar een vermaning of predikatie hield, een centrale schakel vormden in het

doopsgezinde gemeentelieven. Hendrik de Raymakere verhaalt hoe hij tweemaal een dergelijke vergadering bijwoonde in een bos buiten Antwerpen. De eerste maal waren er twintig à vijfentwintig personen verzameld, de tweede maal zestien. Deze samenkomsten duurden respectievelijk meer dan één en bijna twee uur. Iemand las daarbij voor uit het Nieuwe Testament en toonde vervolgens aan dat men niet naar de kerk hoefde te gaan en dat de doop vernieuwd moest worden. Uit de martelaarsliteratuur blijken vooral de grondige Schriftkennis en de bereidheid van de vervolgdgen om in navolging van Christus het aardse leven omwille van het geloof te verzaken. Deze lijdzaamheid was een van de fundamentele karaktertrekken van het anabaptisme. In de martelaarsboeken werd de martelaarsdood als een teken van het ware geloof voorgehouden aan de gelovige broeders, die hierin troost en sterkte moesten vinden. Dat de martelaarsliteratuur inspeelde op een praktische noodzaak, blijkt wel uit het feit dat in de periode 1550-1566 29 doopsgezinden – of vijftien percent van alle vervolgdgen – berouw vertoonden en hun geloof afzwoeren.

Sporen van scheuringen binnen de doopsgezinde gemeente in Antwerpen treffen we niet aan in het beschikbare bronnenmateriaal. Vooral het streven naar de heiligheid van de broederschap, de gemeente 'zonder vlek of rimpel', en de vraag hoe ver de oudsten en leraars daarbij mochten gaan in het hanteren van de ban, zorgden in de geschiedenis van het Nederlandse anabaptisme voor spanningen en afsplitsingen. Zo ontstond ca. 1557 de afsplitsing der Waterlanders – genoemd naar een plaats in noordelijk Holland – als een reactie tegen een te strakke banpraktijk. De Antwerpse leraar Herman van den Greyn, die in 1560 een traktaat in druk liet verschijnen waarin hij de houding van Menno Simons en Dirk Philips aangaande de ban weerlegde, wordt traditioneel voorgesteld als een van de vooraanstaande leiders van de Waterlanders, maar er zijn geen indicaties dat er toen reeds een afgescheiden Waterlandse gemeente bestond in Antwerpen.

4. DE LUTHERANEN: EEN APART VERHAAL

Het lutheranisme stond te Antwerpen in de jaren vijftig en zestig volledig in de schaduw van het calvinisme en het anabaptisme. Nochtans hadden de ideeën van Maarten Luther zich in de internationale handelsmetropool vlug verspreid en bestegen op 1 juli 1523 twee Antwerpse augustijner monniken, Hendrik Voes en Jan van Essen, als eerste martelaren in Brussel de brandstapel. Het Antwerpse klooster van de augustijnen onderging een duidelijke invloed van de ordebroeder uit Wittenberg en de talrijke Lutherdrukken die in Antwerpen het licht zagen, bevestigden de belangstelling die zijn denkbelden er genoten. Hoewel na de ontmanteling van het augustijnerklooster een leidinggevend en samenbindend instituut ontbrak en centrifugale krachten de bovenhand namen, bestond omstreeks 1525 in Antwerpen een lutherse gemeenschap die nauwe contacten onderhield met Wittenberg. We gebruiken daarbij bewust de term 'gemeenschap', want ondanks de aanzetten tot gemeentevorming blijkt er geen echt georganiseerde gemeente met een geïnstitutionaliseerd karakter bestaan te hebben. In privé-woonhuizen hadden geregeld samenkomsten van kleine groepjes gelovigen plaats, waarop de Schrift werd gelezen en werd voorgelezen uit Luthers prekenverzameling, de Postille.

Over de vraag hoe ver men kon gaan bij de organisatie van het liturgische en sacramentele leven, rezen echter meer dan eens vragen. Zo richtte een Antwerps

lutheraan, Leonard Munssoor, zich in 1531 in naam van enkele broeders tot Luther met de vraag of het geoorloofd was op geheime vergaderingen ('secreta conventicula') het Avondmaal te vieren. Hoewel het antwoord van Luther niet bewaard bleef, weten we op grond van latere documenten dat hij in negatieve zin reageerde. Nog omstreeks 1544 liet Maarten Luther de Antwerpse broeders weten dat geheime predikaties geenszins toegelaten waren. Een huiskerk waar predikanten in het geheim zouden preken, dopen en andere sacramenten toedienen, moest als des duivels vermeden worden. Dergelijke heimelijke predikaties waren volgens de hervormer uit Wittenberg 'seditieus' en moesten worden geassocieerd met 'rotten ende secten'. Wel was het de huisvaders toegestaan een gewone 'huijskercke oft huijspredicatie' te houden waarbij ze zich konden bedienen van de bijbel, *de Postille* en de kleine en grote catechismus. Diegenen die zich daarmee niet konden verzoenen, moesten uitwijken naar plaatsen waar zij hun geloof wel openlijk konden belijden."

Deze strakke houding van Luther hield nauw verband met zijn opvattingen over gehoorzaamheid tegenover de wereldlijke overheid. Een openbaar kerkelijk ambt kon slechts uitgeoefend worden door diegenen die daartoe door de wettelijke overheid waren geadmitteerd. Om die reden konden de 'papisten', de Roomskatholieke geestelijken met andere woorden, geldig dopen en sacramenten toedienen, zolang ze daarbij maar de 'substantialia' eerbiedigden.

Volgens het *Bedencken* weken na de vermaning van Luther 'veel vrome christenen' uit naar Bremen, Hamburg, Lübeck en andere plaatsen. We mogen dan ook aannemen dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw de nog in Antwerpen woonachtige lutheranen voor dopen, huwelijken en begrafenissen gebruik maakten van de diensten van de katholieke Kerk en hun geloof verder beleden in de besloten huiskring. Het hoeft nauwelijks te worden onderstreept dat de lutherse gemeenschap op die manier in een periode van religieus vervolgingen toenemende confessionalisering veel slechter uitgerust was dan de goedgeorganiseerde gereformeerden en doopsgezinden.

Een glimp van het lutherse leven in Antwerpen vangen we op in de briefwisseling die enkele vooraanstaande Antwerpse lutheranen in de jaren vijftig voerden met de Duitse predikant en theoloog Joachim Westphal. Guilielmus Nicolai was uit Brussel afkomstig en Alexander Bruchsalus was een Antwerps goudsmid die na 1553 Antwerpen verliet, in 1555 in Hamburg en nadien in Bremen verbleef. Uit hun brieven blijkt vooral een constante bezorgdheid over de opmars van de 'secta sacramentariorum', waarmee zij de gereformeerden bedoelden. In de strijd tegen Calvijn en zijn aanhangers riepen zij bekende lutherse theologen als Johannes Aepinus, Joachim Westphal en Matthias Flacius te hulp. Hun geschriften moesten een dam opwerpen tegen de groeiende gereformeerde invloed.

Bij Westphal waren beide Antwerpse lutheranen met hun verzoek aan het goede adres. In de tweede Avondmaalsstrijd, die in 1551 uitbrak en draaide rond de reële aanwezigheid van Christus in de Eucharistie, trad hij immers op de voorgrond als een fel tegenstander van Calvijn. Binnen het lutherse protestantisme toonde Westphal zich een aanhanger van de gnesiolutheranen, een groep theologen die de erfenis van Maarten Luther zo getrouw mogelijk wilden bewaren en onder meer in Matthias Flacius een radicaal aanvoerder vonden. Zij stonden tegenover de meer 'liberale' philippisten, volgelingen van Philip Melancton, die door hun tegenstanders smalend cryptocalvinisten werden genoemd. De universiteit van Jena en een aantal noordelijke Hanzesteden als Hamburg en Lübeck waren belangrijke steunpunten van de gnesiolutherse richting.

Uit de briefwisseling van Bruchsalius en Nicolai blijkt bijgevolg dat minstens een deel van de in Antwerpen gebleven lutheranen aanleunde bij de orthodoxe gnesiolutheranen, wat niet verwonderlijk is aangezien de strijd met de Antwerpse gereformeerden noopte tot een duidelijke confessionele profilering. Geregeld werden geschriften en boeken van lutherse strijdtheologen naar Antwerpen gezonden. Hierin speelde de vanuit Lubeck opererende boekencolporteur Lieven de Paepe een belangrijke rol, en ook de schilder Cornelis Bökel en de beeldhouwer Christiaan van Velthoven, beiden uit Antwerpen en werkzaam in Hamburg, fungeerden als tussenschakels bij de toezending van lutherse literatuur.

De Antwerpse lutheranen droegen verder bij in het onderhoud van studenten die aan Duitse universiteiten studeerden. Johannes Ysdonck, een gewezen monnik uit Antwerpen, studeerde in 1559 theologie te Jena en kreeg vanuit Antwerpen geld toegestuurd door Alexander Bruchsalius en andere 'maecaenates'. Ysdonck was een overtuigd Flaciaan en studeerde niet toevallig aan de streng lutherse universiteit van Jena. In 1560 ging hij vanuit Bremen naar Wezel, waar hij nog in 1563-1564 kinderen van uitgeweken Antwerpenaars onderwees. In die laatste stad verbleef sinds 1562 nog een ander bekend lutheraan uit Antwerpen: Filips van Wesenbeke, de broer van stadspensionaris Jacob van Wesenbeke. Wezel was voor de Antwerpse lutheranen ook belangrijk als drukkerscentrum. De uit Antwerpen afkomstige Hans de Braecker drukte er van 1558 tot 1565 verscheidene werken van streng lutherse signatuur.

Over de omvang en de socioprofessionele samenstelling van de lutherse gemeenschap tasten we volledig in het duister. Doordat de in Antwerpen gebleven lutheranen zich uiterlijk conformeerden aan de katholieke Kerk, ontweken zij de repressie waarvan de schriftelijke neerslag ons aan gereformeerde en doopsgezinde zijde kostbare informatie opleverde. Onder de personen die in de periode 1550-1567 in Antwerpen wegens ketterij vervolgd werden, treffen we slechts twee lutheranen aan: Jan metter Eeren en Olivier de Bock.

5. STEDELIJKE OVERHEID VERSUS PROTESTANTISME: DE REPRESSIE

De levenskansen van de protestanten hingen in grote mate af van de houding die de overheden aannamen bij de bestraffing van de ketterij. De Antwerpse stedelijke overheid heeft van bij de aanvang gepoogd een voorzichtig beleid te voeren dat erop gericht was de commerciële belangen van de metropool veilig te stellen. De stadsmagistraat was er zich terdege van bewust dat een dergelijk beleid slechts gewaarborgd was wanneer hij het monopolie van de repressie behield. Die zienswijze botste echter meermaals met de politiek van de centrale regering, die een krachtadiger aanpak voorstond.

De positie die de Antwerpse stadsbestuurders innamen, kwam duidelijk tot uiting naar aanleiding van het eeuwige edict – beter bekend als het 'bloedplakkaat' – dat Karel v op 29 april 1550 uitvaardigde voor zijn Nederlandse gewesten. Dit plakkaat vatte alle vroegere verordeningen samen en voegde er nog een aantal strengere bepalingen aan toe. Voor de centrale regering bleef dit plakkaat het richtsnoer voor de repressiepolitiek inzake ketterij, ook tijdens de regeringsperiode van Filips II.

In Antwerpen veroorzaakte het nieuws over dit plakkaat onmiddellijk grote consternatie. Vooral de bepalingen dat de plaatselijke overheden geloofsinquisiteurs

moesten toelaten en dat iedere immigrant een certificaat van rechtgelovigheid, opgesteld door de pastoor van zijn plaats van herkomst, moest voorleggen, werden ervaren als een reële bedreiging. Het eeuwige edict werd in Antwerpen en in de andere Brabantse steden niet gepubliceerd en na een lange campagne van lobbying, waarbij men vooral de landvoogdes Maria van Hongarije bewerkte, werd het edict vervangen door een nieuw plakkaat van 25 september, dat in Antwerpen op 5 november 1550 afgekondigd werd. De plicht een attestatie van rechtgelovigheid voor te leggen gold niet meer voor vreemde handelaars en in de plaats van 'inquisiteurs' werd nu gesproken over 'geestelijke rechters'.

Het plakkaat van 25 september 1550 werd voortaan tweemaal per jaar in Antwerpen gepubliceerd, op 24 juni en op kerstavond. In de praktijk behield de stadsmagistraat echter de controle over de kettervervolging. De Antwerpse wethouders toonden zich steeds bijzonder alert wanneer geruchten opdoken over de invoering van de inquisitie en lieten niets onverlet om een vermindering van hun rechtsmacht af te wenden. Dit blijkt treffend uit het jurisdictiegeschil dat de magistraat in 1559-1562 uitvocht met de inquisiteur Pieter Titelmans en uit het verzet tegen de in Antwerpen geplande bisschopszetel, die geassocieerd werd met de introductie van de inquisitie.

Een nieuwe golf van verzet tegen een mogelijke invoering van de 'Spaanse inquisitie' ontstond eind 1565, toen de Raad van Brabant naar aanleiding van de brieven uit het bos van Segovia de Brabantse steden aanspoorde tot een harde aanpak van de ketterij.

TABEL 5.4: Vervolging van doopsgezinden, calvinisten en andere kettters te Antwerpen, 1550-1566

	executies		verbanning		andere a		totaal
	C	D	C	D	C	D	
1550		2			1		3
1551	1	8			1	2(2) ^b	12
1552		6			3		9
1553		5					5
1554							
1555		7					7
1556		3			5(5)		8
1557		13			1(1)		14
1558	2	22	36	2		1	63
1559	5	17	4		16(2)	9(1)	51
1560		17	2		2	4(2)	25
1561	2	6			4(3)	6(3)	18
1562		11	3	2	6(2)	5(5)	27
1563	2				1(1)	5(5)	8
1564	1		3		2(1)	1(1)	7
1565	1				2(2)		3
1566				38		7(7)	45
s.d.					1		1
totaal	14	117	48	42	45	40	306(302) ^c

Bron: Prosopografie.

Noot: C = calvinisten of andere kettters; D = doopsgezinden.

a Omvat vrijspraken, gratieverleningen, uitbraak uit de gevangenis of resultaat van de rechtspleging onbekend.

b Gratieverleningen werden tussen haakjes geplaatst.

c Het totaal aantal vonnissen bedraagt 306, hoewel slechts 302 personen vervolgd werden. Eén calvinist was verbannen in 1560 en kreeg gratie in 1563; één doopsgezinde werd verbannen in 1558 en 1562; twee doopsgezinden kregen zowel in 1551 als in 1561 gratie.

Conform aan deze koninklijke brieven moesten de ketterijplakkaten stipt onderhouden worden en aan geestelijke rechters moest hiertoe de nodige bijstand verleend worden. De Antwerpse stadsbestuurders lieten dadelijk een grondig onderzoek instellen naar de privileges en de in het verleden gevolgde rechtspraktijk. Antwerpen, de andere hoofdsteden van het hertogdom en de Raad van Brabant kwamen tot de conclusie dat inquisiteurs sedert 1529 in Brabant geen jurisdictie hadden uitgeoefend over wereldlijke personen. Uiteindelijk bleef alles bij het oude.

Tabel 5.4 geeft een overzicht van de resultaten van het door de Antwerpse stadsmagistraat gevoerde vervolgingsbeleid, terwijl grafiek 5.1 het chronologische verloop van de rechtspleging weergeeft. Uit deze gegevens blijkt ten eerste dat vooral de doopsgezinden door de vervolgingen werden getroffen: onder de 302 vervolgd vinden we 196 doopsgezinden (65 percent) tegenover 106 calvinisten en andere 'ketteren', van wie we er 86 (81 percent) met zekerheid als calvinist konden identificeren. De tegen de calvinisten gerichte repressie kwam pas goed op gang vanaf 1558. Vóór dat jaar werd slechts één gereformeerd protestant terechtgesteld, namelijk de predikant Jan van Ostende. Verder liepen alle gevallen van niet-doperse ketterij vóór 1558 uit op een vrijspraak of een gratieverlening. Opvallend is tevens dat het proces van de vijf ketteren die in 1550-1552 werden vrijgesproken, geregeld werd uitgesteld, onder meer wegens ziekte van de dienstdoende schepenen. Dit laten aanslepen van de rechtsprocedure wijst op de geringe bereidheid van de wethouders om kordaat op te treden tegen dergelijke ketteren. Hoewel de geloofsvervolging in 1558 een piek kende en daarbij veel calvinisten getroffen werden, is het toch opvallend dat bij deze laatsten steeds meer banvonnissen dan executies voorkwamen, terwijl dit bij de doopsgezinden net omgekeerd was. Na 1562 vertoonde de repressie een duidelijke terugval.

Er werd zelfs geen enkel doodvonnis meer uitgesproken tegen doopsgezinden, hoewel er nog verscheidenen werden gearresteerd. In 1566 vertoonde de vervolgingsstatistiek een sterke stijging, maar die moet nagenoeg volledig op rekening worden geschreven van de 38 doopsgezinden die in dat jaar werden verbannen. Er dient tevens op gewezen te worden dat voor berouwvolle ketteren de mogelijkheid tot gratieverlening bestond. Hoewel reeds vóór 1556 sporadisch genade werd verleend aan ketteren, kwamen gratieverleningen vooral voor nadat keizer Karel aan de verschillende Nederlandse gewesten had laten weten dat het de vervolgende rechtsinstanties toegestaan was smeekschriften van berouwvolle protestanten over te maken aan de centrale regering.

In de periode 1556-1566 werd aan 39 in Antwerpen gevangengenomen ketteren (22 doopsgezinden en 17 gereformeerden of andere ketteren) gratie verleend. Dit wil zeggen dat dertien percent van alle vervolgingen op een gratieverlening uitliep, een percentage dat oploopt tot achttien wanneer men alleen de gevangengenomen personen in rekening brengt en de verbannen buiten beschouwing laat.¹³⁴ De gratie werd verleend door de landvoogd in samenspraak met de Geheime Raad, nadat

voorafgaandelijk het advies was ingewonnen van de Antwerpse magistraat, de Raad van Brabant en een geestelijk inquisiteur.

Hoe moeten we de repressie van het Antwerpse stadsbestuur evalueren? Ondanks het voorzichtige beleid van de stadsmagistraat mag de balans van de repressie toch zwaar worden genoemd. In de periode 1550-1566 werden in Antwerpen 131 personen wegens ketterij terechtgesteld, een aantal dat door geen enkele andere stad in de Nederlanden geëvenaard werd. Antwerpen was weliswaar de stad met veruit het grootste inwoneraantal in de Nederlanden, maar dat neemt niet weg dat de impact van elke terechtstelling reëel was.

Het is wel typerend dat 89 percent van alle doodvonnissen betrekking had op doopsgezinden, een situatie die we ook in Gent en elders in de Nederlanden vaststellen. De volgelingen van Menno Simons waren in deze periode wel het odium van revolutionaire gewelddadigheid kwijtgeraakt, maar hun afkeer van de zondige wereld en van de onchristelijke overheid plaatste hen in de marginaliteit. Hun weigering wapens te dragen en de eed af te leggen kon door de machthebbers bovendien worden geïnterpreteerd als een uiting van burgerlijke ongehoorzaamheid. Hierdoor kon de overheid deze voor het grootste deel 'kleine luyden' makkelijk vervolgen zonder daarbij de weefsels van de stedelijke samenleving te ontredderen.

Tegenover de meer respectabele calvinisten legde de stadsmagistraat daarentegen een grotere omzichtigheid aan de dag. Het relatief geringe aantal doodvonnissen, het rekken van de processen en het eveneens geringe aantal confiscaties getuigen hiervan. Zeker in een handelsstad als Antwerpen moest het wapen van de confiscatie met omzichtigheid gehanteerd worden. De centrale regering klaagde geregeld over het lakse optreden van de wethouders en ook de schout kon niet steeds rekenen op voldoende medewerking van het stadsbestuur.¹³⁸ Vooral de wijkmeesters en de ambachten toonden zich in de Brede Raad bijzonder terughoudend bij verzoeken tot ontpoorting van ketterse burgers.

De repressie tegen de calvinisten kwam vooral op gang na het openbare optreden van Adriaan van Haemstede eind 1558, dat op de Antwerpse wethouders en de centrale overheid een diepe indruk had gemaakt. De centrale regering twijfelde er niet aan dat de volgelingen van la detestable secte du prescheur van Haemstede sont si pernicieulx et seditieulx que les anabaptistes' en zond daarom twee commissarissen van de Raad van Brabant naar Antwerpen om de nodige informatie te verzamelen. In een uitvoerig vertoog aan de commissarissen beklemtoonden de deken en de kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel de stoutmoedigheid van de kettters in Antwerpen. De stadsmagistraat zag zich in die omstandigheden genoodzaakt kordater op te treden.

Reeds op 20 december 1558 werden 36 calvinisten ingedaagd en in januari-februari 1559 bestegen vier calvinisten de brandstapel. Vanaf de jaren zestig nam de vervolgingsijver van de Antwerpse stadsbestuurders tegenover de niet-doopsgezinde kettters echter duidelijk af, zoals blijkt uit de lang aanslepende zaak van de Genuese makelaar Agostino Boazio. Op 24 januari 1564 besliste de Vierschaar uiteindelijk tot een vrijspraak, hoewel de schout de overtreding van de plakaten voldoende bewezen achtte en de landvoogdes en de koning aangedrongen hadden op een strenge bestraffing. Het besluit van de stadsmagistraat was ongetwijfeld mee ingegeven door de bezorgdheid om beroering in het internationale koopliedenmilieu te vermijden. Ook de schout toonde zich niet steeds even ijverig. Toen op een avond in oktober 1563 in de Keizerstraat een vergadering van wel vierhonderd gereformeerde

bijbellezers werd gesignaleerd en de landvoogdes aandrang op een nader onderzoek, antwoordde Jan van Immerseel dat hij het bericht niet kon bevestigen, 'comme aussy la rue estant tant habitée de gens de bien et qualité, et en laquelle le bourgemestre mesme est demourant, nest lieu propice pour si publicquement y tenir assemblées'. Alles wijst er echter op dat de maatschappelijke positie van de betrokken calvinisten de schout voor een doortastend optreden deed terugdeinzen.

De stadsmagistraat trachtte tevens de weerklank van de terechtstellingen te beperken. Met dat doel werden vanaf 1558 de meeste executies in het geheim op het Steen voltrokken. De mannen werden daarbij onthoofd of evenals de vrouwen in een ton verdrinken. Begin 1560 meldden de wethouders dat de gevangengenomen doopsgezinden niet anders begeerden dan openbaar terechtgesteld te worden, omdat zij 'alsoe int openbaer stervende glorieerende ende nyet anders sueckende dan deur hunne perseverancie andere die de selve justicie aensien thunwaerts te trecken', zoals men reeds meermaals had kunnen vaststellen.

Bij het proces tegen Hans Pleynshorn, een Duits doopsgezinde uit Nürnberg, trachtte men zo voorzichtig en zo geheim mogelijk te werk te gaan om de vreemde naties niet te 'commoveren en den coopman nyet te diverteren'. Toch waren het vooral de in aantal geringere terechtstellingen van gereformeerden die de diepste indruk nalieten. In 1558 en 1559 ontstond onder de omstaanders grote beroering toen vijf calvinisten op de brandstapel werden gebracht.

De Antwerpse gezagsdragers werden naarmate de jaren vorderden inderdaad geconfronteerd met een groeiend zelfbewustzijn van de gereformeerden. In het voorjaar van 1561 maakten de Antwerpse gereformeerden aan de stadsmagistraat een supplicatie over die wellicht de tekst van de door Guy de Brès opgestelde *Confession de foy* bevatte. Op de synode van gereformeerde kerken die in 1562 te Antwerpen plaatsvond, werd onder stuwning van doortastende predikanten als Herman Moded, Peter Hazaert en Joris Wybo – allen verbonden aan de gemeente van Antwerpen – besloten dat het geoorloofd was geloofsgenoten met geweld uit de gevangenis te bevrijden. Deze stellingname kaderde in het ruimere vraagstuk van de houding die men diende aan te nemen tegenover de wettelijke overheden.

Toen op 4 oktober 1564 de predikant Christoffel Fabritius op de brandstapel werd gebracht, ontstond groot tumult en moesten de schout en de gerechtsdienaars zich onder een regen van stenen uit de voeten maken. Uit een achteraf ingesteld onderzoek bleek dat een aantal gereformeerden die in 1559 te Antwerpen uit de gevangenis waren ontsnapt, vanuit Holland een plan hadden uitgewerkt om Fabritius uit het Steen te bevrijden, maar net te laat waren gekomen. Fabritius was niet toevallig de laatste calvinist die vóór het Wonderjaar in Antwerpen werd terechtgesteld. Alles wijst erop dat in 1565-1566 het calvinisme een zodanig grote aanhang had verworven, dat de magistraat onmogelijk kon ingrijpen zonder het politieke en sociale weefsel van de stad in gevaar te brengen.

HOOFDSTUK 6

Een kortstondig hoogtepunt: het Wonderjaar, 1566-1567

Het Wonderjaar, het jaar van het Smeekschrift, de massale hagenpredikaties en de Beeldenstorm, liet diepe sporen na in de politieke en religieuze constellatie van de Antwerpse metropool. Zowel op het algemeen Nederlands als op het lokaal Antwerps niveau werd aan de gebeurtenissen van het Wonderjaar ruime aandacht besteed. In dit hoofdstuk wensen we vooral stil te staan bij de ingrijpende wijzigingen die de evolutie van ondergronds georganiseerde gemeente tot openbaar erkende kerk voor de calvinisten meebracht.

De aanbidding van het Smeekschrift (5 april 1566), waarin de verbonden lage edelen de afschaffing van de inquisitie en de opschorting van de ketterplakkaten vroegen, vond onmiddellijk weerklank in Antwerpen. Er circuleerden verscheiden kopieën van het rekwest en de landvoogdes beweerde dat in de stad het bericht werd rondgestrooid dat voortaan 'chacun pourroit vivre à sa mode et avecq toute liberté'. Dergelijke propaganda sloot aan bij de talrijke gedrukte en geschreven biljetten en spotschriften tegen de inquisitie die sedert december 1565 verspreid werden. Vanaf eind april 1566 keerden talrijke ballingen, aangetrokken door nieuwe perspectieven, naar Antwerpen terug. Het toegenomen zelfvertrouwen van de calvinisten bleek ook uit de hagenpredikaties die buiten de stadsmuren werden georganiseerd en een groeiend aantal toehoorders op de been brachten. Op 24 juni 1566 verzamelden zich bij een eerste predikatie 4.000 à 5.000 belangstellenden en in de maand juli liep dit aantal reeds op tot 20.000 à 25.000. De maatregelen die de landvoogdes uitvaardigde tegen de ballingen en tegen de hagenpredikaties, haalden niets uit. De politieke en religieuze spanningen plaatsten het Antwerpse stadsbestuur voor een bijzonder delicate zaak. De vreemde kooplieden dreigden immers vanwege de instabiliteit uit Antwerpen te vertrekken. Tegen de achtergrond van die impasse zagen de wethouders zich genoodzaakt een beroep te doen op de centrale regeringsmacht. Zij vroegen de landvoogdes om een 'hoofd van meerder auctoriteyt' te zenden die de orde zou herstellen.

Willem van Oranje bleek voor de betrokken partijen de meest geschikte figuur, mede omdat zijn functie van burggraaf zijn optreden in Antwerpen vergemakkelijkte. Op de avond van 13 juli deed Oranje zijn intrede te Antwerpen en als superintendent stelde hij alles in het werk om de openbare orde te herstellen. In verband met de houding die moest worden aangenomen tegenover de predikaties werd een breed opgezet consultatieproces georganiseerd, waarbij de verschillende leden van de Brede Raad, de zes schuttersgilden, de drie rederijderskamers, de broederschappen van het Heilig Sacrament en van Onze-Lieve-Vrouw-Lof, de aalmoezeniers en verscheidene kooplieden en ingezetenen geraadpleegd werden. Er bleek een consensus te bestaan over de noodzaak een vergadering van de Staten-Generaal samen te roepen, maar vele kooplieden en ambachtsdekens konden niet goedkeuren dat men de predikaties met geweld zou verhinderen. De hagenpreken bleven inderdaad duizenden toehoorders op de been brengen en Oranje zette zich duidelijk af tegen de driestheid van de calvinisten, die hij als ordeverstoorers en oproerlingen beschouwde. Zijn sympathie ging in deze fase veeleer uit naar de lutheranen, die volgens hem 'fort gens de bien et paisibles et nullement enclins à séditions et désobéissance et fort contraires à ceste facon des Calvinistes' waren.

In augustus namen de spanningen nog toe en eisten de calvinistische leiders bovendien het recht op binnen de stadsmuren te mogen preken. In het midden van de maand circuleerde in Antwerpen reeds het nieuws van de beeldenvernieling die in Vlaanderen uitgebroken was. Toen op 18 augustus de traditionele Onze-Lieve-Vrouweomwegang uitging, werd het grote Mariabeeld door een aantal omstaanders bespot. De volgende dag hekelden Herman Moded en andere calvinistische predikanten scherp het rondragen van het Mariabeeld, *'henne toehoorders animerende dat alzoo men de ydolen nyet alleenlyck en behoirde vuyt der herten te worpen, maer oock uyt den ooghen, ende alzoe bedectelyck tot beeldestorminge, brekinge ende fortseringe vande catholicque kercken' aansporend.*

In een dergelijk explosief klimaat brak op 20 augustus te Antwerpen de Beeldenstorm uit. Eerst werden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk de beelden aan stukken gesmeten, vervolgens kwamen de andere kerken, kloosters, kapellen en godshuizen aan de beurt. De volgende dag trokken de beeldenstormers ook naar de kerken en kloosters buiten de stadsmuren. Alles wijst erop dat de beeldenstorm in Antwerpen volgens een voorbereid plan en op een georganiseerde wijze verliep. Het eigenlijke vernielingswerk werd uitgevoerd door kleine groepjes van maximum enkele tientallen stormers, terwijl een aantal vooraanstaande calvinisten leiding gaf aan het gebeuren. De stormers waren duidelijk lieden van klein vermogen. Zij waren haast allen bezitloos; van velen is het beroep niet bekend. Onder de leiders bevonden zich daarentegen zeven mannen die tijdens het Wonderjaar een officieel ambt bekleedden binnen de calvinistische gemeente. Jean des Maistres en Pierre de Saint Vaast, twee kooplieden, hadden zelfs een aantal stormers gehoord. Het is bijgevolg fout te beweren dat de kerkenraden geen aandeel hadden in de Beeldenstorm.

Het iconoclasme van de Antwerpse calvinisten was ongetwijfeld ideologisch bepaald, maar het vormde eveneens een soort acte de présence waarmee zij hun rechten binnen de stad kracht wensten bij te zetten. Op 22 augustus hield Herman Moded in de voor en namiddag een korte preek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de volgende dag boden de calvinisten de magistraat een rekwest aan dat was opgesteld door leden van de Nederlandse en de Waalse kerkenraad, onder wie de predikanten Moded, Joris Wybo en Jean Taffin. Zij vroegen toestemming om samen te komen in enkele kerken – binnen de stadsmuren – waar zij hun religie konden uitoefenen. De schout en de stadsmagistraat hadden bij het uitbreken van de Beeldenstorm een eerder afwachtende houding aangenomen. Zij hadden het stadhuis laten afzetten door gewapende schutters, maar wensten niet met geweld op te treden tegen de beeldenstormers. Mogelijk vreesden de wethouders dat een gewelddadige interventie zou leiden tot een massale confrontatie tussen katholieken en calvinisten, zoals in Frankrijk wel meer gebeurd was, en hoopten zij op termijn de orde te herstellen." Pas na de terugkeer van Willem Oranje op 26 augustus en nadat een akkoord gesloten was tussen Margareta van Parma en de verbonden edelen, raakte de religieuze toestand in Antwerpen gedeblokkeerd.

Op 28 augustus vaardigde de magistraat twee ordonnanties uit die bepaalden dat de katholieke erediensten, die sedert de beeldenstormerij gestaakt waren, op geen enkele wijze belet mochten worden en dat beledigingen aan het adres van katholieken ten strengste verboden waren. Oranje begreep echter dat ook een overeenkomst nodig was met de aanhangers van de nieuwe religie en met dat doel vroeg hij dat de Nederlandstalige en Franstalige calvinisten gedeputeerden zouden aanduiden. In de

schoot van de consistories werden Marcus Perez, Karel en Cornelis Bombergen en Herman van der Meeren aangeduid namens de Nederlandse gemeente en Francois Godin, Jean Carlier, Nicolas Sellin en Nicolaas du Vivier namens de Waalse gemeente. De met hen gevoerde onderhandelingen mondden uit in het akkoord van 2 september 1566, dat nog dezelfde dag uitgebreid werd tot de lutheranen, die zich vanaf juli eveneens in de openbaarheid hadden gemanifesteerd. Krachtens het akkoord werden aan zowel calvinisten als lutheranen intra muros drie lege erven toegewezen waarop zij op zon en heiligdagen – en op een woensdag in een week zonder een heiligdag – hun predikaties mochten houden. Het contract werd gesloten 'bij provisie', totdat de koning met advies van de Staten-Generaal anders zou beschikken.

Het 2 septemberakkoord vormde tijdens het Wonderjaar het wettelijke kader waarbinnen calvinisten en lutheranen zich in Antwerpen konden bewegen. Niettemin is het belangrijk in te zien dat Margareta van Parma de overeenkomst nooit erkende. De landvoogdes bleef zich steeds verzetten tegen predikaties binnen de stadsmuren. Bovendien liet Oranje niet alleen toe dat de protestanten preken hielden, maar ook dat zij het Avondmaal vierden en andere kerkelijke plechtigheden, zoals dopen en huwelijken, voltrokken. Het akkoord werd namens de magistraat ondertekend door een griffier, maar de wethouders legden alle verantwoordelijkheid voor het genegotieerde contract bij Oranje, zodat zij eventuele beschuldigingen van de centrale regering in diens schoenen konden schuiven.

Voor de calvinisten en de lutheranen vormde het akkoord het begin van een uniek experiment. Voor de eerste maal in de Antwerpse geschiedenis werd hun religie door de stedelijke overheid erkend, zodat zij zich openbaar konden organiseren. In dit opzicht vertoont het 2 septemberakkoord veel gelijkenis met de religievrede die in 1578 onder impuls van Oranje in Antwerpen werd afgekondigd.

Na de totstandkoming van het 2 septemberakkoord manifesteerden ook de doopsgezinden zich openlijker en nam hun aanhang duidelijk toe. Willem van Oranje en de magistraat waren echter van oordeel dat de plakaten op hen van toepassing bleven. Hoewel de doopsgezinden op 23 september in een aan Oranje gericht rekwes hun gehoorzaamheid aan de overheid beklemtoonden, werden zij niet opgenomen in het religieakkoord. Niettemin genoten zij tijdens het Wonderjaar een grotere vrijheid dan voordien het geval was geweest. Vicaris-generaal Morillon schatte hun aantal op tweeduizend.

Binnen de calvinistische gemeenschap werd een centrale plaats ingenomen door de achtkoppige commissie van gedeputeerden die eind augustus op verzoek van Willem van Oranje was aangesteld. Deze commissie behartigde de belangen van de calvinistische gemeenschap bij de plaatselijke, Nederlandse en buitenlandse gezagsdragers, zoals duidelijk blijkt uit de briefwisseling die zij voerde. De commissie van gedeputeerden mag niet verward worden met de kerkenraad van de Nederlandse en de Waalse calvinistische gemeente. Deze kerkenraden bleven verantwoordelijk voor het interne religieuze leven van hun respectieve gemeente en hielden zich bijvoorbeeld bezig met de uitoefening van de kerkelijke tucht en de beroeping van predikanten.

De activiteiten van de commissie situeerden zich veeleer op het politieke vlak. In de strijd om vrijheid en erkenning die de gereformeerde kerken tijdens het Wonderjaar voerden, speelde de Antwerpse commissie een eersterangsrol. Zowel bij de totstandkoming van het driemiljoengulden-rekwes, waarmee calvinisten en

lutheranen van de koning religievrijheid hoopten af te kopen, als bij de inzameling van de daartoe bestemde gelden traden de gedeputeerden sterk op de voorgrond.

Bij andere gelegenheden verzochten ze de gereformeerde kerken in de Nederlanden vertegenwoordigers naar Antwerpen te sturen voor een belangrijke vergadering die aldaar zou plaatsvinden. Het is trouwens opvallend dat de Antwerpse gedeputeerden zich meermaals tot buitenlandse vorsten of gezagsdragers wendden in naam van alle gereformeerde kerken in de Nederlanden. Terloops moet worden opgemerkt dat de centrale positie die Antwerpen innam tijdens het Wonderjaar, reeds eerder gebleken was bij het verloop van de Beeldenstorm. In steden als Doornik, Mechelen, Turnhout, 's-Hertogenbosch, Middelburg en Amsterdam werden beelden vernield nadat het nieuws over de beeldenstormerij in Antwerpen bekend was geraakt. De Beeldenstorm in Axel en Hulst was eerder beraamd in Antwerpen, en in Gent, Lier en Breda waren stormers uit de metropool actief. Dat de commerciële centrumfunctie van Antwerpen de verspreiding van het nieuws bevordert heeft, lijdt geen twijfel. In Amsterdam toonden net aangekomen kooplieden op de beurs brokken van beelden en altaren die kort voordien in Antwerpen aan stukken waren gesmeten. Daarnaast hebben de contacten die de Antwerpse kerkleiders onderhielden met geloofsgenoten in andere plaatsen, ongetwijfeld een rol gespeeld.

Wanneer we de maatschappelijke positie van de Antwerpse calvinisten die tijdens het Wonderjaar op de voorgrond traden, van naderbij bekijken, stellen we vast dat de socioprofessionele rekrutering van de calvinistische gemeenten zich opmerkelijk gewijzigd heeft. Van de 28 personen die tijdens het Wonderjaar een officieel ambt bekleedden binnen de calvinistische gemeenschap (als lid van de commissie der gedeputeerden, ouderling of diaken/aalmoezenier) konden we in 24 gevallen het beroep achterhalen. De commerciële sector is met vijftien eenheden (veertien kooplieden en één kramer) bijzonder sterk vertegenwoordigd. Verder komen nog drie schoolmeesters, twee juristen, twee edellieden en een diplomaat voor.

De dominantie van de commercieel en intellectueel gerichte beroepen wordt ook bevestigd wanneer we de professionele situatie nagaan van de 172 Antwerpse calvinisten die na het Wonderjaar voor hun aandeel in de troebelen werden vervolgd. Van de 103 personen van wie we het beroep identificeerden, zijn er 56 (of 54 percent) in de koophandel te situeren, terwijl de juridische (9) en medische (3) beroepen en de onderwijssector (15) samen goed zijn voor 26 percent. De relatieve oververtegenwoordiging van de commerciële en intellectuele beroepstakken zorgt voor een ondervertegenwoordiging van alle andere sectoren. Wanneer we de professionele situatie van de calvinisten die in de periode 1550-1566 vervolgd werden, als vergelijkingspunt hanteren, valt de terugval van de sectoren textiel en kleding het sterkst op. De gegevens met betrekking tot Antwerpen krijgen nog meer reliëf wanneer we ze vergelijken met de professionele situatie van de Gentse en Brugse calvinisten in het Wonderjaar.

In tabel 6.1 hebben we de verschillende beroepen samengebracht in zeven grote categorieën. De categorie 'ambachtelijke beroepen' omvat alle beroepen waarbij het accent ligt op handenarbeid, de categorie 'kunstnijverheid' groepeert de sectoren goud, zilver, diamant, boek en grafiek en de kunstambachten. De intellectuele beroepen hebben betrekking op de kerkelijke, juridische, medische en de onderwijssector. Het overwicht van de commerciële sector te Antwerpen, mede in de hand gewerkt door de specifieke economische structuur van de stad, komt door deze vergelijking nog beter tot uiting, maar dit neemt niet weg dat ook in Gent en in Brugge de handelaars relatief

oververtegenwoordigd waren. De ambachtelijke beroepen en de kunstnijverheid zijn in Antwerpen aanzienlijk zwakker vertegenwoordigd. De lage score van de artistieke sector mogen we bijzonder merkwaardig noemen, daar kunstenaars zich in het algemeen sterk aangetrokken voelden door de hervormingsbeweging. De hoge score van de intellectuele beroepen te Gent moeten we vooral op rekening brengen van de advocaten en de procureurs bij de Raad van Vlaanderen die overgingen naar het calvinisme. Bij de interpretatie van onze cijfers moet men er echter rekening mee houden dat ons gegevensbestand gevormd werd door die calvinisten die achteraf voor hun optreden tijdens het Wonderjaar vervolgd werden.

Omdat de calvinistische Kerk haar aanhang tijdens het Wonderjaar massaal zag toenemen, concentreerde de repressie zich in 1567 en de volgende jaren op de hoofdschuldigen aan de troebelen, zoals de consistorieleden en de leiders van het politieke verzet. Dat vooraanstaande en welgestelde liedaarbij sterk vertegenwoordigd waren, spreekt vanzelf. Het selectieve karakter van de repressie zorgde met andere woorden voor een oververtegenwoordiging van de vooraanstaande, leidinggevende calvinisten in ons gegevensbestand. We mogen bijgevolg aannemen dat arbeiders uit de textielsector, gewone ambachtslieden en kleine handelaars nog steeds als voorheen lid waren van een der calvinistische gemeenten, maar het bronnenmateriaal laat niet toe om hun aandeel en hun socioprofessionele situatie kwantitatief uit te drukken.

Daar ons cijfermateriaal over de vermogenspositie van de vervolgte calvinisten ontleend werd aan hetzelfde gegevensbestand, krijgen we ook hier een beeld dat veeleer betrekking heeft op de leidinggevende kringen van de calvinistische gemeenschap tijdens het Wonderjaar. Jammer genoeg kunnen we slechts van 67 vervolgte calvinisten (39 percent) het roerend en/of onroerend bezit reconstrueren. In vele gevallen werden de bezittingen verkocht of in veiligheid gebracht, zodat ze achteraf aan confiscatie ontsnapten. Toen in het voorjaar van 1567 steeds duidelijker werd dat de krachtenverhoudingen zouden doorslaan in het voordeel van de landvoogdes, hadden calvinisten en opstandelingen immers de tijd om bezittingen te gelde te maken vooraleer te vertrekken uit Antwerpen. Dit verklaart ongetwijfeld waarom een aantal kooplieden en andere personen van aanzien geen of slechts weinig goederen nalieten. De bedragen die we via de confiscatieregisters bekomen, moeten we dan ook als absolute minima beschouwen. Dit neemt niet weg dat zij een interessante orde van grootte aangeven. In tabel 6.2 hebben we de Antwerpse calvinisten uit het Wonderjaar ondergebracht uit vijf vermogenscategorieën. Het totale vermogen werd daarbij bekomen door de optelsom van roerend en onroerend bezit.³⁴ Om de reële waarde van de vermelde bedragen in te schatten dient men zich te realiseren dat een metselaaropperman en een metselaarsgezel in 1566 te Antwerpen een zomerdagloon verdienden van respectievelijk 8 en 15 stuivers. Duizend gulden vertegenwoordigde met andere woorden 2.500 zomerdaglonen van een opperman en 1.333 daglonen van een metselaarsgezel.

Hoewel we de cijfers uit tabel 6.2 niet kunnen afwegen tegenover een gegevensbestand dat de gehele Antwerpse populatie omvat, toch kunnen we een aantal belangrijke vaststellingen formuleren.

Ten eerste is er een frappant verschil met de vermogenspositie van de calvinisten die in de periode 1550-1566 vervolgd werden. Onder de elf bezittende calvinisten was er toen slechts één met een vermogen dat de honderd gulden overschreed; nu bezit een

ruime meerderheid van de vervolgte calvinisten meer dan duizend gulden. Met de doopsgezinden uit de jaren 1550-1566 is het verschil nog groter.

Bij de interpretatie van de laagste vermogensklasse moeten we, net als bij de andere categorieën overigens, letten op de onvolkomenheid van de confiscatieregisters. Het valt immers moeilijk aan te nemen dat bijvoorbeeld de twee kooplieden uit deze klasse, Laureys Ackermans en Guillaume Colpin, samen slechts over een vermogen van 49 gulden beschikten.

In de tweede vermogensklasse van 100 tot 999 gulden treffen we negen vertegenwoordigers uit de commerciële sector aan en verder een procureur, een droogscheerder, een bakker en een schrijnwerker. Wanneer we rekening houden met een onderschatting van het reële vermogen in de confiscatieregisters, kunnen we de personen uit deze categorie in de brede stedelijke middenklasse situeren.

De derde vermogenscategorie, die goed is voor ongeveer een derde van ons gegevensbestand, wordt bevolkt door zeven kooplieden.

De drie vrouwen uit het gezelschap, Anna Cocquiel en Anna en Geertrui van Kessel, behoren eveneens tot koopliedenfamilies. Met zeven representanten zijn de intellectuele beroepen goed vertegenwoordigd. Verder komen nog een lakenbereider en een speelman voor. De meerderheid van deze vermogenscategorie mag wellicht tot de beter gesitueerde middenklasse gerekend worden.

Voor de laatste twee categorieën, die respectievelijk vermogens van boven de vijf en boven de tienduizend gulden groeperen, valt de grens tussen de top van de stedelijke middenklasse en de hogere burgerij vaak moeilijk te trekken.

Onder de twaalf personen uit de vierde vermogenscategorie vinden we het tegendeel zou verbazen negen vertegenwoordigers uit de commerciële sector en verder een speelman en een schaliedekker. Deze laatste moeten we ons veeleer voorstellen als een ondernemer van respectabele omvang.

In de hoogste vermogensklasse vinden we de koopmanfinancier Fernando de Bernuy, de kooplieden Jean Carlier en Adriaan Mannacker, de uit een koopliedenfamilie stammende jurist Herman van der Meeren, Francois Godin, Jacob van Heuckelom, jonkvrouw Clara van Hersbeke en Anna en Magdalena de Cordes. Carlier, Godin en van der Meeren behoorden tot de commissie van calvinistische gedeputeerden, de Bernuy zetelde als ouderling in de kerkenraad van de Nederlandse gemeente. Deze laatste was veruit de rijkste uit het gezelschap, met een vermogen van 144.000 gulden, op verre afstand gevolgd door Clara van Hersbeke met 51.000 gulden. Daarmee behoorden zij in Antwerpen tot de hoogste vermogens, al evenaarden zij nog niet de fortuinen van de allerrijkste kooplieden. De andere personen uit de hoogste vermogensklasse lieten goederen na waarvan de kapitaalwaarde schommelde tussen tien en zestienduizend gulden. Hoewel Marcus Perez en Cornelis en Karel van Bombergen in de derde vermogensklasse ondergebracht werden, behoorden zij in werkelijkheid tot de rijkste calvinisten. Perez beschikte na zijn vlucht uit de Nederlanden nog over ongeveer 100.000 gulden, waarvan hij het grootste deel investeerde in handelsondernemingen in Lyon, Frankfurt en Genève. Op 24 april 1568 stelden Marcus Perez, Daniël en Karel van Bombergen zich borg voor een lening van 600.000 gulden die aan Oranje was toegekend.

Ook met betrekking tot de vermogenspositie is een vergelijking met de situatie van de calvinisten in Gent en Brugge interessant, zoals tabel 6.3 mogelijk maakt. Hieruit blijkt dat in de drie steden een meerderheid van de calvinisten zich in de hoogste drie vermogensklassen bevond en bijgevolg meer dan duizend gulden bezat. In Antwerpen

zijn vooral de hoogste twee categorieën, met vijfduizend gulden en meer, aanzienlijk sterker vertegenwoordigd met samen 31 percent, tegenover 14 en 17 percent voor respectievelijk Gent en Brugge. Dit verschil heeft vooral te maken met de economische structuur van Antwerpen, waar de talrijke kooplieden voor een grote kapitaalaccumulatie zorgden. In de drie steden zijn de middengroepen in elk geval sterk vertegenwoordigd in de rangen van de calvinisten. Op basis van onze gegevens lijkt het zeer verleidelijk om de stelling van Ludo Vandamme met betrekking tot Brugge te onderschrijven, met name dat het relatieve aandeel van de bevolking in het calvinisme afnam naarmate men afdaalde op de sociale ladder.

Verscheidene calvinisten die tijdens het Wonderjaar in Antwerpen op de voorgrond traden, waren via een netwerk van familiale en commerciële contacten met elkaar verbonden. Zo waren de juristen Peter van Aelst en Herman van der Meeren met elkaar verzwagerd via hun echtgenoten Anna en Geertrui van Kessel. Familiale banden waren er eveneens tussen de families de Bernuy, van Bombergen, de Cordes en van Zurck. Marcus Perez en Martin Lopez waren zwagers. Jean Carlier, die net als Herman van der Meeren, Cornelis en Karel van Bombergen en Marcus Perez in de commissie van calvinistische gedeputeerden zetelde, was gehuwd met een dochter uit de familie de Cordes. Met Fernando de Bernuy, Marcus Perez, Martin Lopez en Marcus de Palma traden rijke koopliedenfamilies van Spaans-Joodse afkomst sterk op de voorgrond, maar het zou fout zijn daarom te gewagen van een sociologisch gedetermineerde verbinding tussen maranisme, kapitalisme en calvinisme.

Slechts een kleine minderheid onder de Spaanse en Portugese koopliedenfamilies, ook onder de conversos, ging over tot het calvinisme. Bovendien kon de religieuze scheidingslijn dwars door eenzelfde familie lopen. Een broer en een halfbroer van Martin Lopez waren overtuigde katholieken die in verbinding stonden met de kardinaal van Granvelle.

Dit neemt niet weg dat figuren als Fernando de Bernuy, Marcus Perez en Martin Lopez een bijzonder belangrijke rol hebben gespeeld in de calvinistische gemeente, onder meer door hun financiële steun en door hun contacten met geloofsgenoten in andere delen van Europa. Vooral bij de vele uit de Waalse gewesten afkomstige calvinisten kwamen wijdvertakte familiale en commerciële connecties voor. Van de 99 vervolgte calvinisten uit het Wonderjaar van wie we de plaats van herkomst konden achterhalen, was 64 percent afkomstig uit de Waalse gewesten, onder meer drieëntwintig uit Doornik, elf uit Rijsel en Kamerijk en tien uit Valenciennes. Vele kooplieden onderhielden beroepshalve nog geregeld contacten met hun streek van herkomst. Zo trok de uit Valenciennes afkomstige saaienkoopman Jean Wargin voor zijn handel geregeld naar zijn geboortestad. Daarnaast stond hij als lid van de Waalse kerkenraad van Antwerpen in permanente verbinding met de calvinistische gemeente van Valenciennes.

Bovendien werden de onderlinge contacten van deze Waalse families in Antwerpen nog vergemakkelijkt doordat vele calvinisten geconcentreerd woonden in welbepaalde wijken en straten. Zo noemden de geheime agenten van Margareta van Parma de buurt van de Oude en de Nieuwe Beurs en de Doornikstraat als brandpunten van calvinisme. Dergelijke gegevens illustreren mooi hoe familiale, professionele en ruimtelijke patronen op elkaar inspelende niveaus van sociabiliteit vormden, die de verspreiding van het protestantse ideeëngoed bevorderden.

De gewijzigde sociale rekrutering van het calvinisme stellen we ook in andere steden vast. Zo werden in Valenciennes en Middelburg tijdens het Wonderjaar de

kerkenraden bemand door kooplieden en gezeten burgers, terwijl voordien vooral 'geus de petite qualité' de dienst uitmaakten. Deze verschuiving kunnen we zonder twijfel toeschrijven aan de sterk veranderende omstandigheden. De gevaren verbonden aan het lidmaatschap van een geheime en door de overheid verboden kruiskerk vielen weg tijdens het Wonderjaar, zodat lieden van aanzien nu zonder vrees over de brug konden komen. De terughoudendheid van de maatschappelijk beter gesitueerden vormt een constante in het calvinisme van de eerste generatie, dat een strijd om erkenning moest voeren. Op het einde van de jaren zeventig, toen in de te Brabantse en Vlaamse steden de periode van de Calvinistische Republieken aanbrak, vatte de classis van Brabant de zaak kernachtig samen, *dat in dese eerste begintselen meest arme luyden totten kercken koemen ende de rijcke meest daerna als alle dinghen in goeden stant ende sekerheit syn'*.

Het is zeker geen toeval dat de calvinistische gedeputeerden en kerkenraadsleden vóór het Wonderjaar geen officieel ambt uitoefenden, al laat het schaarse bronnenmateriaal niet toe het begin van hun engagement precies te dateren. Marcus Perez en Martin Lopez blijken luidens spionnerapporten reeds in 1564 actief te zijn geweest in de calvinistische beweging, onder meer door het leggen van internationale contacten. Vele lieden van aanzien toonden bij de aanvang wel hun belangstelling voor de nieuwe leer, maar wensten veiligheidshalve nog niet te breken met de katholieke Kerk. In de spionagerapporten van de agenten van de landvoogdes het gedrag van veinzende katholieken meermaals aan de kaak gesteld. Sommigen lieten zich zelfs verkiezen tot kapelmeester van een voederschap, maar steunden heimelijk de calvinisten, terwijl grote handelaars simuleerden om hun commerciële belangen veilig te stellen. Calvijn heeft zijn minachting voor de zogenaamde nicodemieten nooit onder stoelen of banken gestoken. Alles wijst er echter op dat dergelijke nicodemieten op termijn een niet te onderschatten steun betekenden voor de calvinistische gemeenschap. De kooplieden en gezeten burgers die in 1566 openlijk overgingen tot het calvinisme, waren niet alleen van cruciaal belang wegens hun financiële steun bij de uitbouw van de gemeente. Zij verleenden aan het calvinisme door hun maatschappelijk aanzien ook een grote macht en prestige, wat uiterst belangrijk was op een ogenblik dat men het officiële bestaansrecht probeerde af te dwingen. Figuren als de koopmanfinancier Fernando de Bernuy en de edellieden Jacob Herten en Jan van der Noot, die tijdens het Wonderjaar allen een officieel mandaat bekleedden in de calvinistische gemeente, hadden ooit gezeteld in de stadsmagistraat en hadden relaties in de hoogste politieke kringen van de stad.

Vele kooplieden en vooraanstaande burgers voelden zich ongetwijfeld mede tot het calvinisme aangetrokken omdat zij daarin een middel zagen om zich van religieuze en op termijn ook politieke macht te verzekeren. De calvinistische kerkenraden boden de leken effectieve bestuursverantwoordelijkheid, wat in het sterk hiërarchische en klerikale katholieke kerkapparaat zo goed als niet het geval was. Bovendien was er het perspectief op een vaste vertegenwoordiging in de stadsmagistraat zodra de calvinistische beweging officieel geconsolideerd was. De commissie van calvinistische gedeputeerden fungeerde de facto al als een alternatief machtscircuit voor de gereformeerde gemeenschap. In Antwerpen waren de politieke aspiraties van de calvinistische leiders misschien nog extra aangescherpt, doordat de geringe vertegenwoordiging van de kooplieden in de stadsmagistraat niet in verhouding stond met hun aandeel in het stedelijk vermogen (zie hoofdstuk 2). Na de Beeldenstorm

circuleerden er geruchten over de nakende ontbinding van de magistraat, die zou worden vervangen door calvinistische elementen. Op de Markt zou iemand verschenen zijn, zeggende: 'die heeren hebben lange genoch heeren geweest, wij moeten voordane selve heere wesen'.

Bij de keuze voor het calvinisme kunnen ook sociale aspiraties meegespeeld hebben. Herman Van der Wee heeft erop gewezen dat op korte termijn sociaal-economische factoren een cruciale rol gespeeld hebben bij de overgang van de hervormingsbeweging van een beperkte elitegroep naar een ruime massabeweging. In zijn verklaringsschema wordt een centrale plaats ingenomen door de stedelijke middenklassen, die in het kielzog van Antwerpens commerciële expansie geprofiteerd hadden van een voorspoedige conjunctuur, maar zich door de economische crisesfasen van de jaren vijftig en zestig bedreigd zagen in hun welvaart. In een dergelijk psychologisch klimaat namen de kooplieden en gegoede ambachtslieden een toevlucht tot het calvinisme, waarin zij een ideologie vonden die beantwoordde aan hun sociaal-economische aspiraties. Deze psychische reactie werd bovendien versterkt door het politieke gezagsvacuum en de predikaties van de calvinistische predikanten vlak voor en tijdens het Wonderjaar, zodat een massale overgang naar de nieuwe leer plaatsvond. In welke mate deze constructie beantwoordt aan een concrete zestiende eeuwse realiteit, is niet makkelijk te achterhalen. Dat de middengroepen zich tijdens het Wonderjaar sterk manifesteerden binnen de calvinistische gemeenschap, hebben we reeds aangetoond. Vanuit welke motivatie zij voor het calvinisme kozen, valt echter moeilijk te reconstrueren. Vonden zij in de gereformeerde religie een systeem dat aansloot bij hun professionele streven? Calvijn nam ongetwijfeld een realistische houding aan tegenover financiële transacties zoals het lenen tegen interest, maar zijn ideeën ter zake hielden geen fundamentele breuk in met de gangbare opvattingen en praktijken. De Geneefse kerkhervormer gaf helemaal geen carte blanche voor een ongebreidelde rentevoet, maar hanteerde daarentegen rechtvaardigheid en billijkheid als richtsnoer. Dat calvinistische kooplieden zich bewust waren van de ethische grendels die geplaatst waren op 'de handel der Woucker', blijkt uit de vragen die in dat verband in 1581 naar voren gebracht werden op de nationale synode van Middelburg. Het antwoord luidde dat men niet zozeer moest letten op wat de edicten van de overheid met betrekking tot de woeker toelieten, maar wel op wat de christelijke liefde vereist. Ook Van der Wee begreep dat men aan Calvijns leer inzake interest geen doorslaggevend gewicht kan toekennen. Volgens hem werd de ijverige middenklasse veeleer aangetrokken door 'het verwerpen van de hiërarchische en solidaristische structuur der christelijke Middeleeuwen, het aanvaarden van een lekenmaatschappij met rationalistische inslag en het propageren van de levensregel *la carrière ouverte au caractère*'.

De opvattingen van Calvijn impliceerden inderdaad een breuk met de middeleeuwse standenmaatschappij. Iedere gelovige was persoonlijk verantwoordelijk tegenover God zonder dat daarbij bemiddelingskanalen nodig waren. Voor een biddende orde was in een dergelijk concept geen plaats meer. Bovendien kon de kritiek die de calvinistische predikanten leverden op de rijke en geprivilegieerde clerus, bij de toehoorders verwachtingen wekken naar een rechtvaardiger geordende samenleving. Een dergelijk vooruitzicht wordt in elk geval verwoord in de predikatie van de luthersgezinde Heer Matthijs, die op 10 augustus 1566 verwees naar 1 Korinthe 9: 'hoe dat Sinte-Pauwels de Corinthyen aldaer was prysende van dat de Corinthyen alsulcken politye onder hen hadden van datse niemanden van henlieden gebreck en

lieten lyden, dwelck oock noch beter geobserveert worde onder de Mennonisten ende Swinglianen ende tHuys der liefden, diewelcke huere armen beter waeren onderhoudende dan in het Pausdom, daer vele lieden gebreck waren lydende'.

Dat in de zestiende eeuw vooral het calvinisme zou hebben bijgedragen tot de creatie van een moderne, rationalistisch ingestelde maatschappij, is minder zeker. Het is maar de vraag of Van der Wee hier in het spoor van Max Weber niet dacht aan een burgerlijke, rationele en kapitalistische ingesteldheid die meer affiniteiten vertoonde met het puritanisme uit de late zeventiende en de achttiende eeuw dan met de calvinistische ethiek uit de zestiende eeuw. Eenzelfde voorzichtigheid is overigens geboden in verband met Calvijns beschouwingen over arbeid en beroep. De predestinatieleer kan moeilijk als religieuze grondslag gefungeerd hebben voor een professionele ascese, aangezien die leer in het denken van Calvijn helemaal niet de nadruk genoot die zij pas in de zeventiende eeuw zou krijgen. Wel heeft Calvijn inderdaad een volwaardige plaats toegekend aan de op aarde uitgeoefende arbeid. Ook de koopman en de kapitalist hadden een legitieme plaats in een christelijke stad. Calvijn legde er echter sterk de nadruk op dat arbeid geen doel op zich mocht zijn, maar dat de resultaten ervan ten dienste van de gemeenschap gesteld moesten worden, bijvoorbeeld door de ondersteuning van de armen.

Dat bij de overgang naar het protestantse geloof religieuze, sociaal-economische en politieke factoren kunnen hebben gespeeld, is evident. Zeker toen de politieke situatie zich sterk wijzigde en een forse groei van het protestantisme mogelijk maakte, konden de laatste twee factoren een aanzienlijke invloed uitoefenen op het keuzeprocess. Zo merkten zowel Godevaert van Haecht als Philippe Dauxy op, dat de calvinisten tijdens het Wonderjaar heel wat behoeftigen aantrokken door de armenzorg die zij verstrekten. Toch mogen we het belang van de religieuze component niet onderschatten, vooral wanneer we rekening houden met de positie van de brede stedelijke middenklasse.

Het leven van de uit 's-Hertogenbosch afkomstige Herman Pottey vormt een exemplarische illustratie van een vertegenwoordiger van de stedelijke middenklasse die zich economisch en intellectueel wist op te werken en tegelijkertijd een doorleefd religieus keuzeprocess doormaakte. Als zoon van een lijnwaadhandelaar werd Herman Pottey door zijn ouders 'seer vierich in de pause religie' opgevoed. Van zijn zesde tot zijn tiende liep hij in 's-Hertogenbosch school bij een onderwijzer die hem leerde lezen en schrijven en hem de beginselen van Latijn en Frans bijbracht. Nadien leerde hij gedurende vijf jaar het schoenmakersvak. In augustus 1558 werd hij naar een neef in Antwerpen, Ambrosius Pottey, gezonden om er zich te bekwamen in het koopmansvak. De volgende jaren brachten hem, gewoonlijk in dienst van Antwerpse kooplieden, afwisselend in Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Doornik en Londen. In het voorjaar van 1559, toen hij gedurende vier maanden opnieuw in 's-Hertogenbosch werkte bij een schoenmaker, vernemen we voor het eerst iets over zijn geloofstwifels: 'In deesen tijt begost ick te twijfellen van de transsubstantie des naechtmaels ende quaem eensdeels tot kenisse van de rechtverdichmaeckinge des geloofs door een boecxken genaemt de some der schriftueren', dat hem door een werkmakker ter hand was gesteld. De volgende jaren tekende zijn gereformeerde geloofsovertuiging zich steeds duidelijker af. In januari 1562 werd hij vennoot van de Antwerpse koopman Willem van der Voort. Pottey deed daarbij een kapitaalbreng van duizend gulden, afkomstig van het geld dat zijn vader hem nagelaten had. Hij beschikte op dat moment

bijgevolg reeds over een aanzienlijk vermogen. In Antwerpen bezocht hij geregeld de zijdefabrikant Francois du Laj, die hem 'bij Godts providentie leerde bij worde ende dieverssche boecken de resolutie van dieversse ende bijcans alle de aerttycullen der Christelycker religen, hetwelck mij eenen grooten ryβδοem nae der siellen was'. Van december 1562 tot mei 1563 verbleef hij voor zijn koophandel voor het eerst in Londen, waar hij vanaf eind 1563 nagenoeg permanent woonde als een van de vertegenwoordigers van het grote Antwerpse handelshuis der della Failles. Hij slooter zich aan bij de Franstalige vluchtelingenkerk en deed in juni 1564 'openbaere professie van het geenne dat van te voeren mij van Godt int hertte geven was'.

In mei 1567 werd Herman Pottey naar Antwerpen ontboden omdat Jan della Faille hem de dochter van zijn zus, Catharina de Waele, wilde uithuwelijken. De onderhandelingen tussen beide families liepen uiteindelijk spaak omdat Herman weigerde 'in de papisterije' te trouwen. Ondanks aantrekkelijke beloften van de rijke della Failles bleef hij trouw aan zijn calvinistisch geloof. Een aantal maanden later gaf de familie della Faille de toestemming tot een semi-clandestien huwelijk in een Londense parochiekerk. Herman Pottey bleef een lidmaat van de Franstalige gereformeerde kerk in Londen. Het levensverhaal van Pottey toont andermaal aan hoe een degeijk onderwijs en een sterke professionele mobiliteit als katalysatoren konden fungeren voor een kennismaking met het nieuwe religieuze klimaat. Uit de woorden van Herman Pottey blijkt duidelijk zijn oprecht en sterk Godsverlangen. Zelfs de materiële perspectieven die wenkten bij een huwelijk met een dochter uit een van de befaamdste Antwerpse handelshuizen, konden zijn gereformeerde geloof niet aan het wankelen brengen. Het bewustzijn van de eigen religieuze leefwereld blijkt nog uit de namen die Herman Pottey en Catharina de Waele aan hun kinderen gaven, met name Tamara, Jan, Sara en Enoch.

Krachtens het door Willem van Oranje genegotieerde akkoord van 2 september 1566 kregen ook de lutheranen officieel de toestemming hun religie binnen de stadsmuren uit te oefenen. Net als de calvinisten kregen zij drie plaatsen toegewezen voor hun 'predikingen oft andere exercitien'. Voor de lutheranen, die vanuit hun leer gehoorzaamheid aan de overheid verschuldigd waren, was dit akkoord van bijzonder groot belang omdat het aan hun optreden en hun gemeenteorganisatie een legitiem karakter gaf. Enkele auteurs hebben de interne geschiedenis van de lutherse gemeente in Antwerpen min of meer uitvoerig beschreven, zodat we hierop niet hoeven terug te komen.

De lutherse gemeenschap telde in haar rangen burgers en ingezetenen van Antwerpen, naast Duitsers en Oosterlingen. Met die laatsten werden voornamelijk lieden uit de NoordDuitse Hanzesteden bedoeld, zoals Bremen, Hamburg, Lübeck en Rostock. Naar buiten toe stelden de Antwerpse lutheranen zich op als één gemeente. Aan de overheid gerichte rekwesten werdén ingediend namens 'de borgeren ende ingesetenen deser stadt van Antwerpen, wesende van der religien der Confessien van Augsburg'.

De numerieke verhouding tussen Nederlandstaligen en Duitstaligen valt niet meer te achterhalen. Het sterke overwicht van de Duitse predikanten en theologen kan moeilijk als een doorslaggevend argument worden aangevoerd, aangezien de Duitse lutheranen nu eenmaal veel omvangrijker potenten rekruteren. Wanneer men er terecht van uitgaat dat de meerderheid van de kooplieden uit het Duitse Rijk luthersgezind was, komt men langs die zijde tot maximaal driehonderd aanhangers. Het totale aantal lutheranen dat tijdens het Wonderjaar in Antwerpen verbleef, valt niet meer te reconstrueren. Het veelgenoemde aantal van vierduizend berust op een niet te verifiëren schatting van J. W. Pont. Het aanzienlijke aantal Duitse predikanten

en theologen dat in Antwerpen bedrijvig was, onder wie coryfeeën als Matthias Flacius, wijst wel op het grote belang dat de Duitse lutheranen hechtten aan de Antwerpse metropool. De leiding van de lutherse gemeente berustte bij een commissie van twaalf gedeputeerden: vier Nederlandstaligen en acht Duitstaligen. Deze commissie was tijdens de onderhandelingen die aan het 2 septemberakkoord voorafgingen, aangesteld op verzoek van Willem van Oranje. Net als hun calvinistische collega's behartigden de lutherse gedeputeerden de 'politieke' en materiële belangen van hun geloofsgemeenschap. De predikanten en de theologische adviseurs bleven bevoegd voor de zuiver kerkelijke aangelegenheden.

Voor de reconstructie van de socioprofessionele situatie van de Nederlandstalige lutheranen bezitten we zo goed als geen representatieve gegevens. Omdat de lutheranen steeds gehoorzaam bleven aan de wettelijke overheid, werden er slechts weinig vervolgd. De Raad van Beroerten bestrafte alleen de leiders van de lutherse gemeente en de schoolmeesters die luthers getint onderwijs verschaft hadden. Tegen elf lutheranen werd zo een banvonniss uitgesproken." Onder hen bevonden zich zes kooplieden, drie schoolmeesters en één schoolmeesteres. Slechts twee lutheranen lieten een vermogen na van minder dan honderd gulden. Zeven anderen bevonden zich in de vermogenscategorieën van duizend gulden en meer. De vervolgte lutheranen waren bijgevolg duidelijk afkomstig uit welgestelde kringen. Men dient er echter rekening mee te houden dat de repressie zich concentreerde op de leidinggevende kringen van de lutherse gemeenschap. Mede hierdoor is ons gegevensbestand gebouwd op een erg smalle basis.

De Antwerpse lutheranen stonden tijdens het Wonderjaar in scherpe concurrentie met de calvinisten. In de maanden die aan het 2 septemberakkoord voorafgingen, dreigden de lutheranen vele geloofsgenoten aan het calvinisme te verliezen, doordat velen aangetrokken werden door de calvinistische predikaties. Onder hen bevonden zich heel wat jongeren die door hun Duitse familie naar Antwerpen gezonden waren om er het koopmansvak te leren. Dit alles noopte de lutherse leiders tot het beroepen van predikanten nog voor het contract met de overheid was afgesloten. Bij de actie van het driemiljoengulden-rekwest vormden calvinisten en lutheranen als 'ceulx qui font profession de levangile en Anvers' wel één front om de religievrijheid van Filips II af te kopen, maar dit kon de dieperliggende tegenstellingen niet wegwerken. Twee lutherse gedeputeerden gaven de gezamenlijke aanbieding van het rekwest toe tegenover Philippe Dauxy, maar beklemtoonden dat zij voor de rest met de calvinisten verschilden 'comme le ciel de la terre'.

De geschilpunten draaiden vooral rond de Avondmaalsleer en rond de houding die men moest aannemen tegenover de wettelijke overheid. De luthersgezinde kroniekschrijver Godevaert van Haecht vertolkte wellicht op correcte wijze de gemoedsgesteldheid van zijn geloofsgenoten toen hij schreef dat er tussen de twee confessies geen groot verschil was 'dan meest in 't nutten van 't sacrament; en de mertinisten sijn der overheyt meer ghehoorsaem, want de calvinisten gebruycken geweld, als 't niet na haeren sin en mach gescien'.

De tegenstellingen werden nog aangewakkerd door de overkomst van Duitse predikanten en theologen die nagenoeg allemaal felle anticalvinisten waren en zich op de harde gnesiolutherse lijn van Matthias Flacius stelden. Terloops moet worden opgemerkt dat Antwerpse lutheranen al in de jaren vijftig contacten onderhielden met strenge lutheranen uit het Duitse Rijk, zodat we in dit opzicht van een zekere continuïteit kunnen spreken (zie hoofdstuk 5).

Zoals gezegd vormde de Avondmaalsleer een ernstig geschilpunt tussen calvinisten en lutheranen. De Avondmaalsvieringen die de calvinisten op 3 november en met Kerstmis 1566 hielden, stuitten dan ook op kritiek bij katholieken en lutheranen. Vooral het feit dat de calvinisten het Avondmaal opvatten als een gedachtenismaal, gesymboliseerd in de woorden 'neempt, eedt, drinct; ghedinct ende ghelooft', vond in hun ogen geen genade.

De calvinisten verweten de lutheranen daarentegen 'vleescheters en bloetdrinckers' te zijn. Belangrijk is wel de mededeling dat de calvinisten precies wegens hun Avondmaalspraktijk aanhangers verloren. Schepen Lancelot van Ursel stelde verheugd vast: 'De eene bij de religie gehouden heeft deugd gedaan, in der voege dat velen vair hen afgeweken zijn, zeggende hun te dunken te wezen rabauwerig; anderen zeggen dat het hun docht een boerenkermis te wezen.' Volgens Dauxy hadden zich meer dan duizend personen afgekeerd van het calvinisme toen ze de bedriegerij hadden vastgesteld. Zij waren opnieuw katholiek geworden of hadden zich tot de lutheranen gewend, Dergelijke mededelingen wijzen erop dat vele gelovigen gehecht bleven aan rituele praktijken waaraan ze sedert vele jaren gewend waren en waarmee ze niet radicaal wensten te breken.

Ook in de houding die de lutheranen aannamen tegenover de wettelijke overheid verschilden zij van de calvinisten. Dit was reeds gebleken naar aanleiding van de gebeurtenissen rond de Beeldenstorm. Toen hadden de lutheranen geweigerd zich bij de calvinisten te voegen om zich samen meester te maken van het stadhuis, daarbij argumenterend: 'vous, Calvinistes, vous auctorises icy par force et violence, et nous y sommes avec le consentement du magistrat.'

In de Confessio, het officiële belijdenisgeschrift van de Antwerpse gemeente, dat eind 1566 onder leiding van Matthias Flacius was opgesteld, was een afzonderlijk hoofdstuk over de overheid opgenomen, waarin de gelovigen tot strikte gehoorzaamheid werden aange spoord. Voor de armenzorg beschikten de lutheranen in tegenstelling tot de calvinisten niet over een eigen diaconie. Zij lieten de stadsaalmoezeniers tijdens hun erediensten collectes houden omdat zij niet wilden breken met de stedelijke ordonnanties ter zake.

Toen de calvinisten midden maart 1567 na de nederlaag van het rebellenleger bij Oosterweel aanstalten maakten om zich meester te maken van de stad, kozen de lutheranen partij voor de stedelijke overheid en stelden zij zich samen met de katholieken op tegen de calvinisten. Dit 'verraad' aan de protestantse zaak zou de lutheranen in calvinistische kringen nog lang bijzonder kwalijk genomen worden. Tijdens de periode van de Calvinistische Republiek zorgden de herinneringen aan de gebeurtenissen van het Wonderjaar, samen met de confessionele tegenstellingen, opnieuw voor wantrouwen en concurrentie tussen calvinisten en lutheranen.

Verscheidene gegevens wijzen erop dat er in de Rooms-katholieke gemeenschap in de dagen en weken die volgden op de Beeldenstorm, een klimaat van angst heerste. De interieurs van kerken en kloosters lagen er dermate gehavend bij dat de eredienst onmogelijk was. Vele priesters waren de dag van de beeldenstormerij uit de stad gevlucht, anderen leefden ondergedoken in de stad.

Pas op zondag 1 september 1566 werd weer een sermoen gehouden en een mis opgedragen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, en een week later werden ook in de andere kerken de diensten hervat. Ondertussen werden clerici op straat lastiggevallen en uitgescholden, waarbij vooral de minderbroeders het moesten ontgelden.

Vicarisgeneraal Morillon merkte terecht op: 'Felle est maintenant la conversion que les catholiques se doivent taire et les sectaires preschent.' Een meerderheid dreigde te moeten buigen voor de doortastende en agressieve houding van een minderheid.

Nochtans hadden op 1 september vijfduizend katholieken het ochtendsermoen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk bijgewoond, en de mis zou nog meer volk getrokken hebben, onder wie de beide burgemeesters en vele wethouders. Op 1 november meldde een enthousiaste Daniël di Bomalès dat op allerheiligendag de parochiekerken en de kloosters van de bedelorden in Antwerpen volgelopen waren. In geen vier jaar waren nog zoveel gelovigen te communie geweest. Niettemin stelde hij vast dat de katholieken zich ondanks hun numerieke meerderheid timide opstelden.

Vicariss Morillon liet zich twee weken later veel somberder uit toen hij signaleerde dat pastoor Sebastiaan Baers in de Onze-Lieve-Vrouwekerk voor vijftig à zestig personen gepreekt had, terwijl er dat vroeger wel 1.800 tot 2.000 waren. Vanaf november 1566 ontstond wel – naar de typering van Robert Van Roosbroeck – een 'politiek katholicisme'. Een aantal overtuigde katholieken had het plan opgevat om met de steun van de centrale regering de macht van de calvinisten in de stad te breken. De in Antwerpen verblijvende Philippe Dauxy, bijgestaan door agenten als de Curiel en di Bomalès, vormde in dit verband een belangrijke tussenschakel met de landvoogdes. Onder de Antwerpse geestelijken speelden de deken van het kapittel, Roger de Tassis, plebaan Sebastiaan Baers en kanunnik Francis Doncker een actieve rol. Vermoedelijk waren ook enkele wethouders van het initiatief op de hoogte. Toen de plannen eind december uitlekten, werd het klimaat nog meer gespannen dan voorheen.

Hoe de numerieke verhoudingen tussen de diverse confessies lagen tijdens het Wonderjaar, valt bij gebrek aan adequaat bronnenmateriaal niet meer te achterhalen. De protestanten konden hun aanhang aanzienlijk vergroten, maar de katholieken bleven ongetwijfeld in de meerderheid. De ruime omvang van de kerkelijke middengroepen en de massale toeloop bij de hagenpredikaties wijzen wel op de omvang van de verschuivingen die zich op religieus vlak konden voordoen. Het spreekt vanzelf dat de duizenden aanwezigen op de predikaties niet in een handomdraai omgevormd werden tot overtuigde calvinisten. Ook in periodes van religievrijheid bleef er een onderscheid bestaan tussen de – sterk verruimde – kern van lidmaten en de grote groep 'liefhebbers' die zich nog niet verregaand engageerde.

De numerieke achteruitgang van de katholieke aanhang wordt bevestigd door de evolutie van het aantal katholieke doopsels. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden tijdens het Wonderjaar 670 kinderen gedoopt tegenover gemiddeld 1.014 in de vijf vorige jaren, wat een vermindering met 34 percent impliceert. In de kleinere en meer perifeer gelegen Sint-Walburgiskerk waren er 358 doopsels of een vermindering met 22 percent. Een tijdgenoot schatte rond Kerstmis 1566 dat in Antwerpen zeven op de tien inwoners katholiek gebleven waren.

Tijdens het oproer van midden maart 1567 brachten de calvinisten volgens Godevaert van Haecht tien à twaalfduizend manschappen op de been, op een totaal van ca. 28.000 gewapenden.

Op grond van al dit cijfermateriaal lijkt het ons niet onredelijk het aantal protestanten in Antwerpen op één derde van de bevolking te schatten. Binnen de reformatorische stromingen beschikten de calvinisten over de grootste aanhang, gevolgd door de lutheranen en de ongeveer tweeduizend doopsgezinden.

Toen het geuzenleger in de ochtend van 13 maart 1567 bij Oosterweel verpletterd werd, stroomden gewapende calvinisten samen op de Meir, die zij gedurende twee dagen bezet hielden. Om de stad zo adequaat mogelijk te beschermen tegen de

regeringstroepen, die zich op korte afstand van de stadsmuren bevonden, wensten de calvinisten hun politieke en militaire macht in Antwerpen te vergroten. Krachtens de akkoorden van 13 en 14 maart die Oranje met de calvinistische leiders sloot, werd het 2septemberakkoord bekrachtigd, werd het calvinistische aandeel in de verdediging van de stad gewaarborgd en werd beloofd geen vreemd – koninklijk – garnizoen in te nemen zonder de toestemming van de Brede Raad. Toen de calvinisten zich daarmee nog niet tevreden stelden, wapenden de katholieken, de lutheranen, de Hanzeaten, de Duitsers en de zuiderse naties zich tegen de calvinistische troepenmacht op de Meir. Geconfronteerd met die overmacht trokken de ontgoochelde calvinisten zich op 15 maart terug.

De nederlaag bij Oosterweel en de daaropvolgende krachtmeting intra muros hadden de calvinisten duidelijk gemaakt dat de machtsverhoudingen zich in het voordeel van de Landvoogdes en de koningsgetrouwen gekeerd hadden.

De inname van Valenciennes door regeringstroepen op 23 maart 1567 kon hen alleen maar sterken in die overtuiging. Reeds eind maart ontvluchtten verontruste calvinisten de stad. Op 9 april hielden lutheranen en calvinisten hun laatste predikaties. Twee dagen later verliet Willem van Oranje, samen met vele protestanten, Antwerpen.

DEEL III

Antwerps protestantisme in de verdrukking 1567-1577

1. DE ZACHTE AANPAK VAN MARGARETA VAN PARMA

Toen Margareta van Parma er in de loop van de maand maart 1567 in slaagde de opstandige beweging te onderdrukken, deden de Antwerpse wethouders hun best om hun stad op de meest gunstige voorwaarden onder de gehoorzaamheid van de koning te brengen. Met dat doel werd door de gedeputeerden van de stadsmagistraat intens gelobbyd te Brussel, maar de landvoogdes weigerde toegevingen te doen. Concrete en definitieve maatregelen werden echter uitgesteld tot Filips II de nodige beslissingen zou nemen. In een dergelijk klimaat van onzekerheid nam de emigratie vrij massale vormen aan en ook onder de vreemde kooplieden leefde een sterke onrust. Op 11 april, de dag dat Willem van Oranje Antwerpen verliet, namen volgens Godevaert van Haecht bijna vierduizend mensen de vlucht. Dit aantal is wellicht overdreven, maar een telling van oktober 1568 vermeldt dat 'inden voorgaenden jare van 67 deur 't vertreck van den Prince van Orangien meer dan drieduizend personen de stad verlaten hadden'.

Op 12 april stemde de Brede Raad in met de voorstellen die de landvoogdes op 7 april had geformuleerd, wat neerkwam op een officiële en bijna algemene onderwerping aan het koninklijke gezag. Op 26 april werden op bevel van de landvoogdes zestien vendels Waalse soldaten naar de Scheldestad gebracht. De graaf van Mansfelt stond als kapitein aan het hoofd van deze troepenmacht. Van de acht burgervendels die tijdens het Wonderjaar door Oranje waren gevormd, werden er vier ontbonden terwijl de leiding van de vier resterende werd toevertrouwd aan Antoon van Stralen. Twee dagen na de aankomst van de regeringstroepen deed ook Margareta van Parma met haar hofhouding haar intrede. Tot 16 juli 1567 verbleef zij te Antwerpen, waar zij logeerde in de Sint-Michielsabdij, van oudsher het gasthof van vorsten en prinsen. Dat een koninklijk garnizoen én de landvoogdes met haar entourage in Antwerpen verbleven, toont wel op heel concrete wijze aan hoe de centrale regeringsmacht haar greep versterkt had op de Antwerpse metropool, die in het verleden steeds naar een zo groot mogelijke vorm van autonomie had gestreefd.

De landvoogdes voerde echter een beleid dat rekening hield met de privileges en de economische positie van de stad. Zij was voorstander van een strenge pacificatiepolitiek die gepaard ging met een geest van verzoeningsgezindheid.' Reeds op 12 april drukte de landvoogdes tegenover de koning haar grote bezorgdheid uit over de dreigende ontvolking van Antwerpen ten gevolge van de grootschalige emigratie. Een amnestiemaatregel drong zich daarom op. *Nu ze zelf de rebellie onderdrukt had, achtte ze de zending van een strafexpeditie onder leiding van de hertog van Alva overbodig.*

Bovendien speelde bij haar de overweging mee dat Alva in zijn functie van kapitein-generaal de facto over een grote politieke macht zou beschikken, waardoor haar functie van gouverneur-generaal dreigde uitgehold te worden.

Dat Margareta van Parma bij de uitvoering van haar beslissingen rekening hield met de mening van het stadsbestuur, blijkt duidelijk uit haar voornemen over te gaan tot een algemene ontwapening van de Scheldestad. De magistraat repliceerde in zijn vergaderingen van begin mei dat door een dergelijke maatregel ook de regeringsgetrouwe burgers gestraft werden. Bovendien dreigde onder de vreemde kooplieden een gevoel van onveiligheid te ontstaan. Na veel over en weer praten werd uiteindelijk op 21 juli 1567 door gouverneur Mansfelt en de stadsmagistraat verordend dat diegenen die in maart 1567 hadden deelgenomen aan het oproer op de Meir, hun wapens moesten inleveren. Daarenboven moest iedereen die na juli 1566 in de stad was gekomen en aan de troebelen had deelgenomen, binnen de drie dagen Antwerpen verlaten. Alles in acht genomen hadden de Antwerpse wethouders op die manier een voor hun stad niet al te nadelig compromis bereikt met de landvoogdes en de Raad van State. De ruimte die Margareta van Parma liet voor dialoog, werd door Guy Wells raak getypeerd: 'Margaret's program of pacification and chastisement was apparently to take place within the old system of privileges and jurisdictions, with all the timeconsuming disputes and adjudications which it entailed.'

Dat de landvoogdes opteerde voor een relatief zachte aanpak blijkt tevens uit haar beslissing het dienstdoende magistrataatscollege, dat in mei 1566 was aangesteld, te continueren. Naar verluidt wenste zij de komst van de koning af te wachten, vooraleer over te gaan tot een magistrataatsvernieuwing. Nochtans was tijdens het Wonderjaar de rechtgelovigheid van Antoon van Stralen, Nicolaas Rockox en Jan Rubbens sterk ter discussie gekomen. In *Les moyens pour remédier*, een rapport van Géronimo de Curiel uit het najaar 1566, werden van Stralen en Rockox als lutheranen vermeld en Rubbens als calvinist. Diegenen die voorstander waren van een harde aanpak, stoorden zich vooral aan het feit dat Antoon van Stralen bij de landvoogdes en bij graaf van Mansfelt over een grote invloed beschikte. Kardinaal Granvelle meldde op 8 juli 1567 aan de hertog van Alva dat Antoon van Stralen 'a trouvé mogen de se mettre en crédit, et que tout ce qui se fait à Anvers se passe selon son désir et sa volonté'. Vicaris-generaal Morillon laakte scherp de republikeinse allures van de Antwerpse wethouders. Volgens hem had de koning nooit een betere kans gehad om de privileges van de stad af te schaffen en de bepalingen van *de Blijde Inkomst* naast zich neer te leggen. Morillon verwees zelfs naar de exemplarische bestraffing die Gent in 1540 te beurt was gevallen.

Ondertussen verheugde Margareta van Parma zich over de aanstaande komst van de koning. Zij hoopte in dat verband op een snelle amnestiemaatregel. Zij zag in de vorstelijke macht duidelijk een bron van genade die de pacificatie van de Nederlanden ten goede zou komen. In afwachting dat de beslissingen van Filips II de bakens van straf en genade zouden uitzetten, wenste Margareta van Parma voor Antwerpen reeds voorlopige maatregelen te nemen. Op verzoek van de landvoogdes had raadsheer Christophe d'Assonleville een gematigd ontwerpedict op papier gezet, dat nadien werd voorgelegd aan de Geheime Raad en de Raad van Brabant. Ook de Antwerpse stadsmagistraat werd om advies gevraagd. Deze laatste wees het ontwerp echter tweemaal af, waarop in de voltallige Raad van State verscheidene beraadslagingen volgden.

Op 24 mei werd tenslotte een akkoord bereikt over de definitieve tekst. Vier dagen later, op 28 mei 1567, werd het provisionele edict in Antwerpen afgekondigd. De bezorgdheid van de landvoogdes om de leiders en de aanstokers van heterodoxie en rebellie te straffen, blijkt uit de strenge straffen die voorzien waren voor predikanten,

personen die predikanten gelogeed hadden, consistorieleden, ouders die hun kinderen ongedoopt lieten, beeldenstormers, ketterse schoolmeesters en drukkers en verkopers van ketterse geschriften. Werden zij bedacht met de doodstraf en confiscatie van hun goederen, dan dienden de rechters tegenover de eenvoudige lieden die zich tot ketterij of revolte hadden laten verleiden, een clementere houding aan te nemen, waarbij de strafmaat evenredig moest zijn met het begane delict. De preventieve controle van vroedvrouwen, onderwijzend personeel, boekdrukkers en verkopers en vreemdelingen moest in de toekomst de doorsijpeling van protestantse ideeën bemoeilijken. Algemeen genomen hield het edict rekening met de commerciële belangen die in de stad op het spel stonden. Bovendien was het tot stand gekomen in nauw overleg met de centrale, provinciale en plaatselijke bestuurskaders.

Hoewel Filips II meer dan eens had beklemtoond dat hij in de Nederlanden met de nodige clementie wou optreden, was hij niet te spreken over het in Antwerpen afgekondigde edict, dat buiten zijn weten tot stand was gekomen. In niet mis te verstane bewoordingen liet hij de landvoogdes weten dat hij niet kon begrijpen 'qui' il y ayt eu conseillers qui vous aient conseillé et mis en délibération si indécente et en si grande offense de l'honneur de Dieu et de l'auctorité de son esglise'. Hij beval dan ook de onmiddellijke opschorting van de ordonnantie in kwestie en verbood dat nog een particulier of algemeen edict zou worden uitgevaardigd vóór zijn aankomst in de Nederlanden. Ondertussen konden de oude ketterijplakkaten blijven fungeren als richtsnoer voor de bestraffing.

Filips II was in zijn negatieve houding ongetwijfeld beïnvloed door een aantal van zijn Spaanse raadsheren. Zo had fray Bernardo de Fresneda, biechtvader van de koning en bisschop van Cuenca, een vernietigende kritiek geschreven op het Antwerpse edict en ook in de Consejo de Estado had hij zijn invloed aangewend.

In Nederlandse regeringskringen toonde Viglius, de voorzitter van de Raad van State, zich zeer ontstemd omdat de koning naar aanleiding van het provisionele edict de landvoogdes en de raadsheren van State zo openlijk gedesavoueed had. Terwijl de regeringskringen in de Nederlanden in meerderheid voorstander waren van een gematigd beleid, trokken de pleitbezorgers van een hardere aanpak in Spanje aan het langste eind. Conform de wensen van de koning werd op 23 juli 1567 het edict van 24 mei in Antwerpen herroepen.

Ondertussen bezat de Antwerpse Vierschaar nog steeds het recht om van ketterij of rebellie verdachte personen te bestraffen. In de tijdsspanne van het vertrek van Willem van Oranje tot de aankomst van de hertog van Alva in Brussel (11 april - 22 augustus 1567) werden in Antwerpen tien personen veroordeeld. Onder hen bevonden zich zeven personen die deel hadden uitgemaakt van het opstandelingenleger in Oosterweel of Vianen, een beeldenstormer, een man die verboden boeken verkocht had en een vrouw die oproerige liederen had gezongen. Vijf van hen werden opgehangen, tegen vier werd een banvonnis uitgesproken en één persoon werd veroordeeld tot levenslange gale straf. Alles wijst erop dat het telkens om eenvoudige, bezitloze lieden ging.

Veel belangrijker was echter de bestraffing van de hoofdschuldigen van het Wonderjaar. Wellicht had Margareta van Parma gewacht tot een akkoord bereikt was over het provisionele edict om opdracht te geven tot een officieel onderzoek. Eind mei 1567 werden Nicolaas Oudart en Peter Asseliers, raadsheren in de Raad van Brabant, aangesteld om een onderzoek naar het gebeuren te Antwerpen in te stellen. Reeds

eerder waren er commissarissen naar andere steden, zoals Doornik, Valenciennes en 's-Hertogenbosch, gezonden. Uit de uitvoerige instructie van Oudart en Asseliers blijkt de grote bezorgdheid van de landvoogdes om de hoofdverantwoordelijken voor de troebelen tijdens het Wonderjaar op te sporen. Hoewel beide raadsheren eind mei hun opdracht hadden ontvangen, bevonden zij zich pas vanaf eind juni in Antwerpen. Op 23 juli 1567 konden zij de landvoogdes melden dat zij de vereiste informatie hadden ingewonnen.

Nadat de resultaten van het onderzoek waren voorgelegd aan Margareta van Parma, werd het dossier onderzocht door de raadsheren van de Raad van Brabant, die aan het officiefiscaal van de Raad de toestemming gaven om 130 personen te arresteren en hun goederen in beslag te nemen. De landvoogdes achtte het echter 'pour aulchuns bons respectz' raadzaam de strafuitvoering op te schorten.

Deze beslissing wordt verklaard door de aankomst van de hertog van Alva in de Nederlanden, waardoor de politieke kaarten in de centrale regeringskringen grondig door elkaar geschud werden. De manier waarop het onderzoek naar de schuldigen van het Wonderjaar werd gevoerd, toont andermaal aan hoe Margareta van Parma rekening hield met de bestaande rechtstradities. De Raad van Brabant was in het verleden immers het geëigende rechtsorgaan geweest dat, al dan niet in samenwerking met de Geheime Raad, ingeschakeld werd wanneer zich troebelen of onregelmatigheden hadden voorgedaan in de stad. Zo was de Raad van Brabant in 1548-1549 betrokken bij het onderzoek naar de corruptie in de stedelijke fortificatiekas en in 1555 bij de bestraffing van het sociale oproer van juli 1554.

Op 3 augustus 1567 had de hertog van Alva aan het hoofd van tienduizend Spaanse elitesoldaten in Thionville de grens van de Nederlanden overgestoken en op 18 augustus had hij het hertogdom Brabant bereikt. De magistraat van Antwerpen vond het nodig een deputatie naar de hertog te zenden om hem te 'congratuleren' met zijn aankomst en hem de stad en haar inwoners aan te bevelen.

Vier dagen later, op 22 augustus, deed Alva met zijn troepenmacht zijn intrede in Brussel. Reeds op 14 augustus was graaf Alberico de Lodron met twaalf vendels Duitse infanteriesoldaten Antwerpen binnengetrokken. Nog dezelfde dag verlieten de Waalse soldaten, die sedert 26 april te Antwerpen in garnizoen lagen, de stad. Op 26 september 1567 werd graaf van Mansfelt ontslagen als gouverneur, waardoor de magistraat zijn belangrijkste steunpunt in de centrale regering verloor.

Inmiddels was op 9 september Antoon van Stralen gearresteerd en naar het slot van Vilvoorde gevoerd. Ook de graven van Egmont en Hoorne werkten diezelfde dag aangehouden. De katholieke auteur van het *Antwerpsch Chronykje* noteerde naar aanleiding van de arrestatie van Antoon van Stralen 'dat alle de gemeynte seer verwondert was, want hij seer bemint was'. Voor de Antwerpse wethouders was de arrestatie van hun invloedrijke ambtgenoot ongetwijfeld een bijzonder concrete illustratie van de grondig gewijzigde politieke verhoudingen. Op 13 september aanvaardde de koning het ontslag van een teleurgestelde Margareta van Parma en op 30 december 1567 vertrok zij naar Italië, nadat zij eerst de hertog van Alva beëdigd had als gouverneur-generaal van de Nederlanden.

2. HET STADSBESTUUR IN DE GREEP VAN DE CENTRALE REGERINGSMACHT

In 1567 werd Alva als kapitein-generaal met een tijdelijke opdracht naar de Nederlanden gezonden. Hij moest de rebellie en ketterij onderdrukken zodat de koning snel naar de Nederlanden kon afreizen. De IJzeren Hertog hoopte die karwei in zes à negen maanden te klaren. Dadelijk na zijn aankomst zette hij de nodige stappen voor de oprichting van een uitzonderingsrechtbank die de schuldigen van de troebelen tijdens het Wonderjaar moest bestraffen. Op 20 september 1567 legden de raadsheren en andere personeelsleden van de **Raad van Beroerten** de eed af. De nieuwe Raad werd voorgezeten door Alva en telde verder twee ondervoorzitters, zeven raadsheren, een procureur, twee advocaten en een aantal administratieve ambtenaren. Alleen de twee Spaanse raadsheren in de Raad, Juan de Vargas en Luis del Rio, hadden stemrecht, en de definitieve beslissingsmacht berustte bij Alva zelf. De concentratie van de macht in handen van de Spaanse leden van de Raad had ongetwijfeld te maken met Alva's grondige wantrouwen tegenover de inheemse instellingen en bestuurslieden.

Op het centrale niveau moesten de Raad van State en de Geheime Raad aan invloed inboeten ten nadele van een handvol Spaanse bureaucraten die in het kielzog van Alva waren meegekomen. De gewijzigde verhoudingen binnen het centrale bestuur blijken ook uit de correspondentie die de Antwerpse gedeputeerden vanuit Brussel voerden met de stadsmagistraat. De gedeputeerden benaderden geregeld de raadsheren van de Raad van State en de Raad van Beroerten om de stedelijke belangen te verdedigen, maar de contacten met de landvoogd verliepen stroever en afstandelijker dan voorheen. Hun invloed op het besluitvormingsproces was duidelijk verminderd.

Bij de organisatie van de repressie kon de hertog van Alva terugvallen op de plaatselijke commissarissen die nog door Margareta van Parma waren aangesteld. Hun opdracht bleef grosso modo dezelfde. De commissarissen moesten voortaan wel aan een sneller tempo werken. Op 22 september 1567 gaf Alva aan Nicolaas Oudart en Peter Asseliers de opdracht om hun onderzoek in Antwerpen af te ronden. Daarbij moesten zij nauwkeurig letten op de houding die de stadsbestuurders hadden aangenomen tijdens de troebelen. Drie dagen later verordenden beide commissarissen de stadsmagistraat om binnen de zes dagen een justificatie van zijn handelwijze over te maken. Deze termijn bleek voor de Antwerpse wethouders niet haalbaar. Ondanks de aansporingen van Alva hadden zij bijzonder veel tijd nodig voor de redactie van hun justificatie. Pas op 8 januari 1568 werd de tekst officieel goedgekeurd en bekrachtigd in het magistrataatscollege. Drie dagen later lichtten de Antwerpse gedeputeerden de uitvoerige justificatie toe aan de landvoogd.

Alva nam Margareta van Parma's plannen voor de bouw van een citadel of dwangburcht over en bracht ze in een verbazend kort tijdsbestek tot een goed einde. De nieuwe citadel werd extra muros opgetrokken maar wel geïntegreerd in de zuidelijke stadsomwalling. Om de werken zo snel mogelijk te laten verlopen werden talrijke arbeiders van buiten Antwerpen aangetrokken. Volgens een anoniem bericht waren zowel 'de goeden als de slechten' fel tegen de Spanjaarden gekant. Want iedereen ontving hetzelfde loon en het was te betreuren 'que une si petite troupe peult contraindre ung si grand nombre'. Het gemor van de Antwerpse burgers had ook te maken met de kostprijs van het 'Spanjaardenkasteel' die liefst 801.900 gulden bedroeg.

Het prestigieuze stadhuis van Antwerpen, dat in 1561-1565 werd opgetrokken, kostte vijfmaal minder. Op 27 november 1567 keurde de Brede Raad een belasting van 400.000 gulden goed, waarbij hoofdzakelijk de bezittende klasse werd aangesproken. De burgerij betaalde daarmee een bijzonder hoge prijs voor de troebelen van het Wonderjaar.

Belangrijk voor de toekomst van de stad was de vraag welke houding de hertog van Alva zou aannemen tegenover het Antwerpse bestuursapparaat, dat in het verleden steeds gestreefd had naar een zo groot mogelijke vorm van autonomie. Margareta van Parma was in 1567 immers niet overgegaan tot een magistraatsvernieuwing, zodat de wethouders die tijdens het Wonderjaar de dienst hadden uitgeemaakt, nog steeds op het kussen zaten. Ondertussen liet de Spaanse augustijner monnik Lorenzo de Villavicencio niet na om de koning in uitvoerige rapporten te wijzen op de noodzaak van een zuivering van de stedelijke bestuurskaders. Hij had daarbij niet alleen de stadsmagistraat op het oog, maar ook de lagere stadsambten, de schuttersgilden en de ambachten. Ook kanunnik Francois Doncker stuurde berichten van een gelijke teneur naar Spanje. Alva drukte de Antwerpse wethouders naar aanleiding van de magistraatsvernieuwing van 1568 op het hart alleen zeer bekwame kandidaten voor te stellen: *'et qui soyent aussi zeleux et affectionnez au service de dieu, du Roy [...] et mesmes bons catholicques nullement infectez ny suspectez daucunes erreurs et heresyas contre nostre ancienne vraye foy catholicque'*. Onder de op 30 mei 1568 geïnstalleerde schepenen kwamen zes debutanten voor. Dat Antoon van Stralen, Nicolaas Rockox en Jan Rubbens niet herkozen werden, wekt weinig verwondering, en verder werden geen ingrijpende wijzigingen doorgevoerd in de samenstelling van de stadsmagistraat. Onder diegenen die advies verleend hadden bij de magistraatsvernieuwing, was vooral kanunnik Francois Doncker succesvol. Zestien van de negentien door hem aanbevolen kandidaten werden benoemd. Dit wijst erop dat Doncker, die zich sedert het Wonderjaar had opgeworpen als een vaandeldrager van de katholieke weerbaarheid, bij de landvoogd en zijn entourage over een niet geringe invloed beschikte.

Een belangrijke vernieuwing lag tevens in het feit dat de schepenen van de subalterne banken, de wijkmeesters en de dekens van de ambachten in juni 1568 eveneens door de landvoogd werden aangesteld, terwijl voordien een systeem van interne keuze en coöptatie gold.

Na 1568 volgden er onder de landvoogdij van Alva en Requesens nog drie magistraatsvernieuwingen, i.c. in 1569, 1571 en 1575. Dit impliceert dat het magistraatscollege van 1569 met een jaar verlengd werd en dat van 1571 zelfs met drie jaar. Dat binnen het bestek van acht jaar de magistraat viermaal gecontinueerd werd, was een nieuwigheid, want voor het Wonderjaar kwam een continuatio slechts voor in 1502 en 1512. Een verklaring voor de geregelde continuaties werd door de centrale overheid niet expliciet gegeven. In ieder geval hadden zij tot gevolg dat de dienende magistraatsleden langer op het kussen bleven zitten. De functies van burgemeester en schepen werden in de periode 1568-1575 uitgeoefend door 39 personen. In elk van de vier aangestelde magistraatscolleges waren er gemiddeld 4,5 debutanten, wat in vergelijking met de jaren voordien wijst op een aanzienlijk sterker vernieuwingsproces. Daar staat tegenover dat de benoemde wethouders door de continuaties langer in dienst bleven.

Van een grootschalig zuiveringsproces was geenszins sprake, aangezien slechts drie van de negentien burgemeesters en schepenen die tijdens het Wonderjaar dienden, van

het politieke toneel verdwenen. Antoon van Stralen werd op 24 september 1568 in het slot van Vilvoorde onthoofd en Jan Rubbens werd in 1570 door de Raad van Beroerten verbannen. Ook Jan van Halen zetelde na 1567 niet meer in de magistratuur, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit om politieke redenen gebeurde. Ook in sociaal opzicht deden zich weinig wijzigingen voor. Onder de 39 personen die in 1568/1575 aangesteld werden, bevonden zich negen ridders, tien jonkers, dertien universitair gevormden, drie kooplieden en vier niet nader gedefinieerden. De oude schepengeslachten bleven nadrukkelijk aanwezig en legden net als voorheen beslag op de meeste topfuncties in de magistratuur. Wel wijst alles erop dat de aangestelde magistratuursleden voortaan strenger gecontroleerd werden door de centrale overheid en dat de landvoogd en zijn Spaanse raadgevers het keuzeprocess van de wethouders volledig domineerden.

Tenslotte moet worden opgemerkt dat in het milieu van de hogere stadsfunctionarissen – de pensionarissen, secretarissen en griffiers – een grote continuïteit bewaard bleef. Alleen pensionaris **Jacob van Wesenbeke**, die sedert 1546 in stadsdienst was, verdween ten gevolge van zijn optreden tijdens het Wonderjaar van het toneel. In zijn ballingschap werd hij een nauwe medewerker van Willem van Oranje.

Na 1567 gebeurden er geen grote zuiveringen in de stadsmagistratuur, maar de hertog van Alva zorgde wel voor een aantal institutionele ingrepen die de macht van de plaatselijke wethouders ernstig aantastten. Ten eerste werd een gouverneur benoemd die niet alleen als militair hoofd fungeerde, maar ook een verregaande rechterlijke en bestuurlijke macht bezat. In maart 1571 schoof Alva Frederik Perrenot, heer van Champagny, naar voren voor deze functie. Deze jongere broer van Granvelle was volgens Alva een zeer deugdzaam man die in Antwerpen uitstekende diensten kon bewijzen, vooral op het terrein van de justitie en de religie.

Zijn benoemingsbrief vermeldde expliciet dat hij ook was aangesteld 'pour tant mieulx maintenir et conserver en ceste nostre ville danvers la vraye religion catholique, et en expulser les sectaires et hereticques à la plus grande assurance des bon et terreur des inauvais'. Perrenot was een overtuigd katholiek met een sterke pastorale bekommernis, maar tegelijk anti-Spaansgezind. Zo was hij een tegenstander van de Raad van Beroerten en van Alva's tiende en twintigste penning en bepleitte hij het vertrek van de Spaanse troepen. In feite behoorde hij tot de middengroep die via een politiek van gematigdheid het vertrouwen tussen de vorst en de Nederlandse onderdanen hoopte te herstellen. Hoewel Perrenot geen Brabander was en volgens de bepalingen van *de Blijde Inkomst* geen officiële functie kon uitoefenen in het hertogdom, blijkt hij in Antwerpen toch een zeker vertrouwen genoten te hebben.

De aanstelling van een gouverneur was slechts een onderdeel van een meer algemene institutionele hervorming, die in 1571 te Antwerpen leidde tot de oprichting van een nieuwe Rekenkamer en een Raad van Justitie. Met de oprichting van een nieuwe stedelijke Rekenkamer wou Alva reageren tegen een situatie die sedert meer dan tien jaar gegroeid was. Na het vertrek van landvoogdes Maria van Hongarije (1556) had de centrale regering haar greep verloren op de stadsfinanciën, die bijna autonoom beheerd werden door de stedelijke oligarchie. De weinig rooskleurige financiële toestand leidde bovendien tot corrupte praktijken onder trossiers en rentmeesters, die er niet voor terugschrokken zich ten koste van de stadskas persoonlijk te verrijken. In 1563 institutionaliseerde de oprichting van een stedelijke Rekenkamer, die onder leiding stond van de buitenburgemeester, het autonome financiële beleid van de stad.

De door Alva opgerichte stedelijke Rekenkamer bestond uit twee superintendenten, vier rekenmeesters en een aantal administratieve functionarissen. Peter Butkens, die het onderzoek naar de stedelijke financiën had geleid, werd aangesteld tot superintendent, samen met de buitenburgemeester, Hendrik van Berchem. De rekenmeesters waren overwegend juridisch geschoolde lieden die gerekruteerd werden uit het milieu van de Antwerpse wethouders. De nieuwe gouverneur, Frederik Perrenot, kreeg de hoogste leiding over de Rekenkamer in handen. Een uitvoerig reglement omschreef de werking van de Rekenkamer. Een precieze functieafbakening moest niet alleen een rationele werking waarborgen, maar ook fraude voorkomen.

Alva wou ook het rechterlijke apparaat aan een reorganisatie onderwerpen, wat resulteerde in het reglement van 16 juli 1571. Omdat de ervaring had aangetoond dat de burgemeesters en schepenen het groot aantal processen niet alleen konden verwerken, werd een Raad van justitie opgericht die bevoegd was voor alle criminele zaken en voor alle civiele zaken die de tweehonderd gulden overschreden. De Raad werd voorgezeten door de gouverneur en bestond verder uit twee raadsheren uit de Raad van Brabant, de dienstdoende buitenburgemeester en een schepen die jaarlijks door de gouverneur zou worden gekozen. De centrale plaats die de gouverneur innam in het bestuurlijk kader van de stad, blijkt ook uit het feit dat hij toegang had tot het magistraatscollege, dat hij te allen tijde kon convoceren. De schout of markgraaf en de amman behielden hun oude bevoegdheid, maar de facto waren zij wel ondergeschikt aan de gouverneur. De nieuwe Raad van Justitie betekende een grondige herschikking van het Antwerpse rechtswezen. In het verleden was het immers een fundamenteel beginsel geweest dat poorters van Antwerpen alleen voor de eigen schepenen gedaagd konden worden. Bovendien verloor de magistraat door deze ingreep het vermogen om een zelfstandig beleid inzake rechtspraak uit te stippelen. In een rekwes tot Alva betoogden de Antwerpse wethouders dan ook dat ze voortaan nog minder macht zouden hebben dan de schepenen van het kleinste dorp, maar de landvoogd hield voet bij stuks.

Een krachtadig verzet tegen Alva's institutionele hervormingen kwam er pas tijdens de landvoogdij van Luis de Requesens (1573-1576). In het voorjaar van 1574 zetten de Antwerpse wethouders zich in om het herstel van de oude bestuurstoestand te bekomen. Dit streven viel samen met de acties van de Staten van Brabant om het herstel van de oude privileges te bewerkstelligen.

De Staten van Brabant weigerden hun aandeel in de bedde te betalen als de oude rechtstoestand niet hersteld werd, en de Brede Raad maakte zijn goedkeuring van de gedwongen lening van 400.000 gulden afhankelijk van de afschaffing van de Raad van Justitie en de Antwerpse Rekenkamer.

Het streven van de Antwerpse stadsbestuurders werd pas na een jaar van intense lobbying met succes bekroond. Bij de magistraatsvernieuwing van 16 januari 1575 werden de wethouders in hun oude bevoegdheden hersteld en werden de Raad van Justitie en de Antwerpse Rekenkamer afgeschaft. De gouverneur mocht zich voortaan niet meer inlaten met de rechtspraak; zijn macht werd beperkt tot die van militair hoofd."

Terloops moet wel worden gewezen op het moderne karakter van de door Alva in het leven geroepen instellingen. Alva wenste met de Raad van Justitie tot een efficiëntere rechtspraak te komen. Thierry Masure noemde de Rekenkamer 'het modernste financiële bestuursapparaat dat de stad Antwerpen in de zestiende eeuw heeft gekend, niet gehinderd door particuliere en persoonlijke belangen en ingericht volgens rationele normen'. De bestuurshervormingen botsten echter op de op autonomie

beluste enparticularistisch ingestelde Antwerpse stadsbestuurders. De maatregelen van Alva pasten inderdaad in een bewust doorgevoerde centralisatiepolitiek. In dat verband is het bijzonder significant dat in de Raad van Justitie en de Rekenkamer een belangrijke plaats werd ingenomen door respectievelijk Nicolaas Oudart en Peter Butkens, twee figuren die nauw betrokken waren bij het onderzoek dat na het Wonderjaar tegen de stad was ingesteld. De gouverneur, Frederik Perrenot, die beide instellingen superviseerde, werd uiteraard beschouwd als waakhond van het centrale gezag.

De grotere greep van de centrale regering op de stedelijke bestuurskaders bleef niet zonder gevolgen voor de organisatie van de repressie. Formeel gezien bleven de Antwerpse stadsbestuurders bevoegd voor de bestrijding van het protestantisme. De schout en de onderschout waren belast met de opsporing en de arrestatie van lieden die de ketterijplakkaten overtraden. De schout formuleerde vervolgens de aanklacht, terwijl de in de Vierschaar verzamelde schepenen zorgden voor de afwikkeling van het proces en het vonnis uitspraken. De schout zorgde tenslotte voor de voltrekking van het vonnis. De ketterijplakkaten uit 1550 bleven fungeren als wettelijk kader voor de rechtspraak van de schepenen. Toen de verdedigers van de doopsgezinde Peryne de Corte in 1573 aan de schout vroegen op welke plakkaten hij zich steunde 'mits de menichfuldicheyt vande placcaeten opt feyt van heresie gemaect, verwees hij naar de placcaeten byde Keyserlycke Majesteyt gegeven inde Ryckstadt van Ausborch de data den 25 Septembris XVCL', die op 20 augustus 1557 door Filips II geconfirmeerd waren.

Hoewel de plakkaten van Karel V vooral openlijke en feitelijk vaststelbare uitingen van ketterij op het oog hadden, is het niet duidelijk in welke mate de Antwerpse wethouders ook het aanhangen van het protestantse geloof op zich hebben bestraft. Luis de Requesens klaagde er in 1574 over dat in Antwerpen zeer velen voor ketters werden gehouden, maar dat men hen niet kon straffen omdat ze de plakkaten niet publiekelijk overtraden.⁶⁴ Bij het onderzoek tegen de gevangengenomen protestanten deed de Vierschaar – en later de Raad van justitie – geregeld een beroep op clerici. Voor zover we dit uit de bronnen kunnen afleiden gebeurde dat vooral om de gevangenen door middel van overreding terug te brengen tot de katholieke Kerk. Lukte het, dan konden berouwvolle lieden vermindering van strafmaat – bijvoorbeeld onthoofding in plaats van de brandstapel – of gratie bekomen. De verlening van gratie aan ketters was in de jaren 1568-1576 een zaak van de Raad van Beroerten, die na advies van plaatselijke religieuzen een beslissing nam.

In de martelaarsboeken van **T.J. van Braght** en **A. van Haemstede** vinden we geregeld verwijzingen naar vinnige discussies die gevangengenomen doopsgezinden en calvinisten voerden met katholieke clerici, onder wie jezuiten en minderbroeders. Vooral kanunnik Silvester Pardo werd door een aantal gevangenen getypeerd als een hardnekkig 'kettermeester'.

Vanaf midden 1570 werden ook gezanten van de bisschop ingeschakeld. De precieze rol die het in dat jaar opgerichte officialiteit vervulde bij de bestraffing van ketterij, kunnen we bij gebrek aan bronnen niet meer achterhalen.

Naast de Antwerpse rechtsinstanties functioneerde de Raad van Beroerten, die in september 1567 was opgericht met het oog op de bestraffing van de schuldigen van het Wonderjaar. Op 29 maart 1568 verbood Alva de stadsmagistraat om zich in te laten met processen tegen diegenen 'qui sont chargez et coupables des troubles, rebellions et desordres passez'. De leden van de in Brussel gevestigde Raad van

Beroerten gingen bij hun deliberaties uit van de rapporten die ingediend waren door de plaatselijke onderzoekscommissarissen, voor Antwerpen Nicolaas Oudart en Peter Asseliers. Omdat vele protestanten en opstandelingen de tijd hadden gehad om het land te verlaten, werden de schuldigen in de meeste gevallen bij verstek veroordeeld. De Raad stelde lijsten met dagvaardingen op waarmee de verdachten ter verantwoording werden geroepen. Deze lijsten werden naar de plaats van herkomst van de verdachten gezonden, waar de lokale overheden de betrokken personen driemaal na elkaar – met een interval van telkens een week – openbaar proclameerden. Gaven de gedagvaardden hieraan geen gehoor, dan besloot de Raad van Beroerten tot eeuwige verbanning en confiscatie van goederen.

Hoewel de Raad van Beroerten zijn activiteiten concentreerde op de hoofdschuldigen van het Wonderjaar en de permanente rechtsinstanties bevoegd bleven voor 'gewone' gevallen van ketterij en rebellie, waakte de door Alva ingestelde uitzonderingsrechtbank met een kritisch oog over het vervolgingsbeleid van de lokale schepenenbanken. Vooral tijdens de landvoogdij van Alva werden de Antwerpse wethouders geconfronteerd met de superviserende rol van de Raad van Beroerten. De gevallen waarin de landvoogd of de Raad informeerden naar de stand van zaken van bepaalde processen, verzochten om bepaalde processtukken naar Brussel te sturen of aanspoorden tot het voltrekken van vonnissen, waren dan ook legio.

Met de in juli 1571 opgerichte Raad van Justitie verloren de Antwerpse schepenen het exclusieve recht om in hun stad gearresteerde kettters te berechten, en bijgevolg ook de mogelijkheid om een autonoom beleid te voeren. Met de buitenburgemeester en een schepen waren de Antwerpenaars zelfs in de minderheid in de Raad van Justitie, aangezien de twee raadsheren uit de Raad van Brabant, Nicolaas Oudart en Cornelis Boonen, en gouverneur Frederik Perrenot, die aan het hoofd stond van de Raad, geen Antwerpenaars waren. Bovendien waren de schout en zijn gerechtsdienaars ondergeschikt aan het gezag van de gouverneur.

Er zijn zelfs aanwijzingen dat Frederik Perrenot er niet voor terugdeinsde om de twee Antwerpenaars in de Raad buitenspel te zetten. In oktober 1571 besloot hij twee zaken af te handelen met de hulp van de raadsheren Oudart en Boonen, 'sans emploier nul du collège, ny des officiers [...] commil me semble estre necessaire, pour eviter tout scrupule, et mieulx garder le secret'. Hiermee waren de wethouders mijlenver verwijderd van de situatie in de eerste helft van de jaren zestig. In januari 1575 werd de Raad van Justitie evenwel afgeschaft en in juni 1576 volgde de officiële afschaffing van de Raad van Beroerten, die tijdens de landvoogdij van Luis de Requesens nog maar weinig activiteiten had ontplooid.

Nauw verbonden met de bestraffing van ketterse of opstandige lieden waren de confiscatie en het beheer van hun goederen. Omdat vanaf begin 1568 binnen een kort tijdsbestek verscheidene honderden personen door de Raad van Beroerten werden veroordeeld voor hun aandeel in de troebelen, diende de Raad een netwerk van gewestelijke ontvangers in het leven te roepen, belast met het beheer van de geconfisqueerde goederen. Op 3 februari 1568 werd Guillaume le Saige benoemd tot ontvanger voor Antwerpen en Lier en voor de kwartieren die onder beide steden ressorteerden. Le Saige liet de in beslag genomen roerende goederen inventariseren door een gezworen oud-kleerkoper, die zo nodig ook zorgde voor de openbare verkoop van de betrokken bezittingen.

Omslachtiger was het beheer van de onroerende goederen. De ontvanger verhuurde de geconfisqueerde huizen en gronden en zorgde voor de inning of uitbetaling van de talrijke renten.

In welke mate de landvoogden en hun entourage – en op indirecte wijze de stedelijke overheden – bij de uitvoering van hun vervolgingsbeleid invloed ondergingen van de adviezen die Spaanse inquisiteurs vanuit Spanje formuleerden, is moeilijk te achterhalen. In ieder geval werd Diego de Espinosa, inquisiteurgeneraal en voorzitter van de Raad van Castilië, door Cristóbal de Castellanos vanuit Brussel en Antwerpen op de hoogte gehouden van de religieuze en politieke ontwikkelingen. Gaspar de Quiroga, bisschop van Cuenca en inquisiteurgeneraal, was allëszins voorstander van een harde aanpak.

Tabel 7.1 toont de concrete resultaten van de repressie in de periode 1567-1577, terwijl grafiek 7.1 het aandeel van de diverse rechtsinstanties visueel voorstelt. Alvorens over te gaan tot een nadere analyse geven we eerst enkele cijfers. In de periode van april 1567 tot het voorjaar van 1577 werden in Antwerpen 808 protestanten en opstandelingen vervolgd. Onder hen bevonden zich 370 calvinisten, 228 doopsgezinden, 17 lutheranen, 128 rebellen (onder wie 17 van beeldenstormerij beschuldigde personen) en 65 anderen. In deze laatste groep brachten we personen onder die ketters onderwijs hadden verstrekt, verboden boeken hadden gedrukt of verspreid of op een andere manier de ketterijplakkaten hadden overtreden. Hun precieze protestantse gezindte konden we echter niet achterhalen, zodat we ze niet konden rangschikken bij de calvinisten, doopsgezinden of lutheranen. Onder deze 65 waren er onder meer negentien schoolmeesters of schoolmeesteressen en negen boekdrukkers of boekverkopers. Zes personen hadden verboden geschriften verkocht of verspreid zonder dat ze professionele boekverkopers waren, en twee personen werden veroordeeld wegens het bezit van ketterse lectuur. Verder treffen we zeven lieden aan die zonder toediening van de laatste sacramenten waren gestorven en tien gevallen van niet nader gedefinieerde 'ketterij'.

Bekijken we de verdeling over de vervolgende rechtsinstanties (zie ook grafiek 7.1), dan merken we dat 265 gevallen behandeld werden door de Antwerpse Vierschaar, 158 door de Raad van Justitie, 296 door de Raad van Beroerten en 89 door andere instanties. Bij de verdeling over de diverse groepen gingen we uit van de instantie die het eindvonnis formuleerde. Wel werden zeven personen tot de Raad van Beroerten gerekend die door de schout in Antwerpen terechtgesteld werden nadat zij reeds eerder door de Raad verbannen waren. Een banvonnis van de Raad van Beroerten dat de doodstraf bij verstek en confiscatie van goederen impliceerde, liet de schout toe om zonder formele tussenkomst van de Vierschaar over te gaan tot executie. Tot de 89 gevallen die door andere rechtsinstanties werden afgehandeld, rekenden we dertien personen die in Antwerpen gearresteerd werden maar door de schout naar Brussel werden overgebracht, tien personen die waren overleden zonder toediening van de laatste sacramenten, en een aantal gevallen waarvan we niet met zekerheid konden uitmaken of de rechtak in handen was van de Antwerpse of de centrale overheid. Dit geldt in de eerste plaats voor de vervolging van de 53 rebellen die betrokken waren bij de poging om Antwerpen eind 1574 in handen van Willem van Oranje te spelen. Landvoogd Luis de Requesens blijkt zich persoonlijk met hun berechting te hebben ingelaten, terwijl de Raad van Beroerten advies verleende en ook de gouverneur van Antwerpen nauw bij de zaak betrokken was. Gaan we de verdeling volgens de

toegepaste strafmaat na, dan blijkt dat 159 personen terechtgesteld en 534 verbannen werden. In 115 gevallen eindigde de rechtspleging op een ander resultaat. Hierbij tellen we personen die veroordeeld werden tot openbare boetedoening of tot een galeistraf, en lieden van wie de goederen in beslag genomen werden maar tegen wie geen banvonniss werd uitgesproken. Tot deze categorie rekenen we ook diegenen die overleden in de stedelijke gevangenis vooraleer het eindvonnis werd uitgesproken, personen die tijdens het proces gratie kregen of vrijgesproken werden, en gevangenen die door de schout naar Brussel werden gebracht voor verdere rechtspleging.

In chronologisch opzicht kende de repressie vooral pieken in 1568, 1569 en 1571 met respectievelijk 242, 116 en 118 vervolgte personen. In 1567 werden na het Wonderjaar 41 personen vervolgd. Zij verschenen allen voor de Antwerpse Vierschaar. Dit veranderde drastisch in 1568, toen de Raad van Beroerten het leeuwendeel van de rechtspleging voor zijn rekening nam met 198 vervolgte personen op een totaal van 242. Vooral de talrijke banvonnissen die de Raad uitsprak tegen de schuldigen van het Wonderjaar, zorgden voor een absolute piek in de repressie. In 1569, 1570 en 1571 liep het aandeel van de Raad van Beroerten gevoelig terug met respectievelijk 52, 20 en 26 gevallen. In totaal vonniste de Raad in de periode 1568-1571 296 personen: 236 calvinisten, 14 lutheranen, 13 rebellen en 33 anderen, onder wie 18 onderwijskrachten. Het bijzonder sterke aandeel (80 percent) van de calvinisten hoeft niet te verbazen wanneer men weet dat zij in grote mate verantwoordelijk waren voor de troebelen tijdens het Wonderjaar. Vooral in 1568 en 1569 gaf de werking van de Raad van Beroerten aanleiding tot een internationale geruchtenstroom. In de briefwisseling van protestantse vorsten en kerkleiders vormden de onderdrukking door Alva en het meedogenloze optreden van de inquisitie geregeld terugkerende thema's. Een Italiaans avviso meldde: 'L'inquisitione procede molto rigorosamente, nè s' ha rispetto ad alcuno.'⁸⁰

De vonnissen van de Raad van Beroerten kan men typeren als rechtspraak bij verstek, aangezien het merendeel van de vervolgdgen tijdig het land had verlaten, maar de Antwerpse gezagsdragers zorgden daarentegen voor de bestraffing van diegenen die zich ná het Wonderjaar schuldig maakten aan feiten van ketterij. Zowel de calvinisten als de doopsgezinden hadden zich immers in ondergrondse gemeenten georganiseerd. De Antwerpse Vierschaar vervolgte in de periode 1568-1571 25 calvinisten en 124 doopsgezinden, terwijl de Raad van Justitie van juli 1571 tot en met december 1574 73 calvinisten en 64 doopsgezinden berechtte. Treffend is dat, net zoals vóór het Wonderjaar, verhoudingsgewijze aanzienlijk meer doopsgezinden dan calvinisten terechtgesteld werden. In de jaren 1568-1574 werden 77 doopsgezinden ter dood gebracht tegenover 22 calvinisten. De calvinisten werden vooral getroffen door banvonnissen. De onderdrukking van het anabaptisme bleef een zo goed als exclusief Antwerpse aangelegenheid. Het jaar 1572 bracht een relatieve rust in de repressie met slechts zeventien vervolgingen en één terechtstelling, maar het daaropvolgende jaar kregen wel 38 doopsgezinden de doodstraf. Allen waren zij in januari 1573 door de schout gevangengenomen bij een verrassingsactie tegen een geheime predikatie (zie hoofdstuk 9). Het jaar 1575 stond vooral in het teken van de vervolging van de rebellen die in december 1574 deelgenomen hadden aan een poging om Antwerpen in handen te spelen van Willem van Oranje en zijn aanhangers. In totaal werden in 1575 53 opstandelingen vervolgd, van wie er tien geëxecuteerd en 24 verbannen werden. De politieke ontwikkelingen die zich in 1576 en 1577 in de Nederlanden voordeden, hadden verregaande consequenties voor het vervolgingsbeleid van de stedelijke

overheid in Antwerpen. Onderhandelingen tussen vertegenwoordigers van het opstandige Holland en Zeeland en afgevaardigden van de koningsgetrouwe gewesten liepen uit op de Pacificatie van Gent, die op 8 november 1576 plechtig ondertekend werd. Artikel vijf van de Pacificatie bepaalde dat 'alle placcaeten, hiervoertijts gemaect ende gepubliceert op stuck van heresie [...] ende executie van dien gesuspeneert worden, totdat by de Generaele Staeten anders daarop geordineert zy, welverstaende datter egheen scandael en gebuere'.

De Pacificatie belette niet in Antwerpen op 4 en 18 januari 1577 telkens drie doopsgezinden door Vierschaar ter dood werden veroordeeld. Het waren de laatsten van een lange reeks. Op 1 oktober 1577 vernemen we nog iets over een gevangen genomen doopsgezinde. Op die dag verzocht Lucie Pruynis aan de magistraat om haar vrijlating op basis van artikel vijf van de Pacificatie van Gent.

3. SCHUCHTERE POGINGEN TOT KATHOLIEK HERSTEL

Tijdens het Wonderjaar heerste er in de katholieke gemeenschap te Antwerpen een klimaat van angst en terughoudendheid. Bovendien had de Beeldenstorm zware materiële schade toegebracht aan kerken en kloosters. Dat er na de nederlaag van de rebellen en de vlucht van vele protestanten een katholieke herstelbeweging zou volgen, lag voor de hand, maar het was even voorspelbaar dat het heropbouwwerk in moeilijke omstandigheden zou verlopen. Vicaris-generaal Morillon merkte een maand na het vertrek van Oranje op dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk er gehavend bij lag. Alle altaren en schilderijen waren vernield. De kloosters waren er nog erger aan toe. De ambachten begonnen met de herinrichting van hun altaren en gevluchte priesters en monniken keerden terug naar de stad. Op 19 mei 1567 herwijdde Maximiliaan van Bergen, aartsbisschop van Kamerijk, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de daaropvolgende dagen zette de hulpbisschop, Maarten de Cuyper, zijn werk verder in de andere kerken.

In juni 1567 werd de Antwerpse seculiere clerus op verzoek van Margareta van Parma door vertegenwoordigers van de aartsbisschop van Kamerijk gevisiteerd, waarbij de bepalingen van het Concilie van Trente werden opgelegd. De kanunniken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk weigerden twee gezanten van de aartsbisschop te ontvangen, omdat zij naar hun zeggen sinds de nieuwe bisdommenindeling niet meer onder de jurisdictie van Kamerijk vielen. Zij moesten echter zwichten voor de zware druk van de landvoogdes. Op 27 juni 1567 werd het kapittel gevisiteerd door de aartsbisschop van Kamerijk, die zich daarbij liet assisteren door Francois Richardot, bisschop van Atrecht, en Laurentius Metsius, deken van het Brusselse Sint-Goedelekapittel.

De hertog van Alva heeft tijdens zijn regeringsperiode in de Nederlanden zijn best gedaan om het religieuze leven naar Tridentijns model vorm te geven. Veel verwachtte hij in dat opzicht van een goedgevormde clerus. Hij beseftte ten volle dat hij in Antwerpen voor een bijzonder moeilijke taak geplaatst was. In een brief aan de koning typeerde hij de stad als 'una Babilonia, confusión y receptáculo de todas sectas indiferentemente' en als la villa más frecuentada de gente perniciosa'. De in Madrid

verblijvende Philippe Dauxy beweerde in een aan Alva opgedragen Oración muy Cristiana dat in Antwerpen de huizen van plezier meer in trek waren dan de kerken. Het Woord Gods werd er slechts matig beluisterd en dan nog meer uit noodzaak dan uit devotie. Voor het herstel van Kerk en justitie en voor de vernietiging van de ketterij rekende hij ten zeerste op de Spaanse landvoogd.

Predikanten lieten ondertussen niet na in Antwerpen van leer te trekken tegen de ketterse denkbeelden. Zo stelde een minderbroeder in een beeldrijke taal 'dat er vier quaey stoelen op der eerden syn, te weten: den stoel van quaey justicie, quaey opinie en den stoel van Lutherys en Calvinis, daer alle ketterye uytgesproten is, welke navolgers men behoort te verbranden en uyt te roeyen'

Op 15 juli 1568 herwijdde Maarten de Cuyper het Onze-Lieve-Vrouwekerkhof. De vijf grote houten kruisen die bij die gelegenheid aangebracht werden, moesten aan de buitenwereld de triomf van de Rooms-katholieke Kerk duidelijk maken.

Bij Alva's aankomst in de Nederlanden moesten zes van de achttien in 1559 opgerichte bisdommen het nog steeds zonder bisschop stellen, waaronder ook Antwerpen. Deze stad bleef voorlopig ressorteren onder het gezag van een vicaris-generaal van het aartsbisdom Kamerijk. Volgens Alva was er echter geen enkele stad in de Lage Landen die een bisschop zozeer nodig had als Antwerpen.

Hoewel Filips II Maarten Rithovius, bisschop van Ieper, Laurentius Metsius en Gislenus de Vroede, pastoor van de Kapellekerk in Brussel, als kandidaten naar voren had geschoven, kon Alva de koning ervan overtuigen dat Franciscus Sonnius, bisschop van 's-Hertogenbosch, de meest geschikte figuur was om het bisdom Antwerpen te besturen. Sonnius aanvaardde de moeilijke taak en op 13 maart 1570 werd zijn benoeming door de paus bekrachtigd. Een goede maand later, op 23 april, deelde Alva aan de magistraat en het kapittel Sonnius' benoeming mee. Op 1 mei deed Sonnius zijn intrede in Antwerpen. Aan de stadsmuren werd hij verwelkomd door de wethouders, de clerus, de hertog van Alva en vele edelen. Vervolgens werd hij plechtig geïnstalleerd in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Met Sonnius kreeg Antwerpen een ervaren bisschop die kon terugblikken op een lange staat van dienst. Geboren in 1506 promoveerde hij in 1539 aan de Leuvense Alma Mater tot doctor in de godgeleerdheid. In 1545-1547 en 1551-1552 woonde hij de eerste en tweede sessie van het Concilie van Trente bij. Ondertussen was hij door Karel V aangesteld tot inquisiteur voor verscheidene noordelijke gewesten en had blijk gegeven van zijn pastorale bekommernis door de publicatie van catechetische werken met een apologetische ondertoon. In de jaren vijftig had Sonnius een sleutelrol vervuld bij de voorbereiding van de nieuwe bisdommenindeling en het was dan ook geen verrassing dat hij in 1561 tot bisschop 's-Hertogenbosch werd benoemd.

Sonnus heeft zich tijdens zijn zesjarig episcopaat te Antwerpen ingezet de bepalingen van Trente in de praktijk om te zetten. In 1570 speelde hij een belangrijke rol op het eerste concilie van de Mechelse kerkprovincie, dat van 11 juni tot 15 juli in Mechelen plaatsvond. Begin 1571, van 4 tot 6 februari, zat hij in de kathedraal van Antwerpen de eerste synode van zijn diocesis voor. De decreten van het Concilie van Trente en de besluiten van Mechelse provinciale concilie werden daarbij opgelegd aan het bisdom Antwerpen. Sonnius vaardigde bovendien elf decreten uit waaruit Zijn grote bekommernis bleek om een degelijk opgeleide en pastoraal actieve clerus en om een goed geloofsonderricht.

Tot de oprichting van een seminarie evenwel niet besloten, hoewel Alva daarop had aangedrongen. Sonnius overleed op 29 juni 1576, een goede maand na de organisatie van de tweede diocesane synode. Zijn zesjarig episcopaat was in een politiek zeer

onstabiele tijd verlopen en was te kortstondig geweest om een diepgaande invloed na te laten. Ook de geregelde competentiegeschillen met het Onze Lieve Vrouwekapittel hadden geen positieve uitwerking op het religieuze leven.

Na de dood van Sonnius zou het bisdom *sede vacante* bestuurd worden door een vicariaat, bestaande uit de deken, Roger de Tassis, en vijf kanunniken van het kapittel. In de tweede helft van de zestiende eeuw heeft de door Ignatius van Loyola opgerichte jezuïetenorde een belangrijk aandeel gehad in de katholieke reformatie. Dat de jezuïeten in een handelsmetropool als Antwerpen een vruchtbaar werkterrein vonden, lag in de lijn van de verwachtingen. Hun eerste optreden in Antwerpen was nauw verbonden met de behoeften van de Spaanse natie. In 1562 bezocht de generaal van de jezuïetenorde, pater Diego Lainez, Antwerpen, waar hij tot grote voldoening van de Spanjaarden preekte. Omdat zijn ambt van generaal een permanent verblijf in Antwerpen onmogelijk maakte, stuurde hij de jonge pater Jacobus Páez, die gedurende drie jaar als predikant van de Spaanse natie fungeerde. In het midden van de jaren zestig verzorgden de Bruggeling Robert Claysson en de Mechelaar Franciscus Costerus respectievelijk predikaties in het Frans en het Nederlands. Omstreeks 1570 waren er al minstens twaalf jezuïeten actief in Antwerpen. Toch slaagden zij er vooralsnog niet in een college op te richten, mede omdat de hertog van Alva hun niet genegen was. Alva aarzelde niet om de jezuïeten 'muy duros enemigos' te noemen.

De opvolger van Alva, Luis de Requesens, koesterde daarentegen een uitgesproken sympathie voor de jezuïetenorde. Volgens Requesens was het zeer belangrijk dat de jezuïeten in Antwerpen beschikten over een college met predikanten en biechtvaders van alle naties. In dat college moesten zij jongeren die opteeden voor een kerkelijke loopbaan, onderwijzen in de artes, de grammatica en de theologie, maar daarnaast moesten ze de letteren, de deugd en de religie bijbrengen aan vele lekenkinderen van wie de ouders de kosten van het onderricht moesten dragen. Verder moest de financiële afhankelijkheid van de Spaanse natie ongedaan gemaakt worden en moesten de in Antwerpen bedrijvige jezuïeten kunnen beschikken over een eigen huis. Midden 1574 kochten de paters het ruime Huis van Aken in de Korte Nieuwstraat. Nog hetzelfde jaar werd in de tuin van het aangekochte complex begonnen met de bouw van een kerk. Bovendien openden de jezuïeten op 22 maart 1575 op het terrein van het Huis van Aken een college. Het leerlingenaantal groeide in enkele maanden aan tot driehonderd. Uit de weinige namen van studenten uit de beginjaren die ons bekend zijn, blijkt dat het college kinderen uit zeer uiteenlopende milieus rekruteerde, maar proportioneel gezien toch vooral telgen uit de burgerlijke en commerciële elite in zijn rangen telde.

Brachten de jezuïeten Latijns, klassiekhumanistisch georiënteerd onderwijs, dan mocht ook de basiseducatie van de brede massa niet uit het oog verloren worden. Het eerste provinciale concilie van Mechelen (1570) had daarom ruim aandacht besteed aan de zondagsscholen die in alle parochies moesten worden opgericht.

In 1575 kreeg het project van de zondagsscholen onder impuls van Luis de Requesens concreet gestalte in Antwerpen. De landvoogd was van oordeel dat arme kinderen die uit werken gingen, op zon en feestdagen school moesten lopen om onderricht te worden 'en la crainte de dieu et bonnes meurs, que apprendre à lire et escripre'.

Op 13 augustus 1575 schreef Requesens aan zijn broer, don Juan de Zutiaga, dat hij eraan gedacht had in Antwerpen zondagsscholen op te richten in zes kloosters, met

name in de abdijen van Sint-Michiels en Sint-Bernards, en in de kloosters van de minderbroeders, de dominicanen, de karmelieten en de beggaarden. In elk klooster moesten twee religieuzen aangesteld worden voor het onderricht in kwestie, waarbij gebruik moest worden gemaakt van een door de bisschop goedgekeurde catechismus in de volkstaal. Wanneer de religieuze orden enthousiast zouden meewerken, verwachtte Requesens bijzonder veel resultaten van zijn plan. Het zondagsonderwijs moest niet alleen via stedelijke verordeningen verplicht gemaakt worden. Een extra drukkingsmiddel lag in een selectieve armenzorg. De landvoogd suggereerde daarom dat de stedelijke aalmoezeniers in de toekomst alleen maar gezinnen zouden bedelen die hun kinderen naar de zondagsscholen stuurden. Bovendien dacht hij eraan om in vijf of zes vrouwenkloosters op zon en feestdagen onderwijs te laten verstrekken aan arme meisjes. Toen Requesens in aanwezigheid van de bisschop en de stadsgouverneur twaalf vertegenwoordigers van de vermelde zes mannenkloosters bij zich riep, maakten ze echter grote moeilijkheden over de zondagsscholen. De paters van de bedelorden riepen hun reeds drukke bezigheden in en allen beweerden ze geen geschikte ruimte te hebben, hoewel Requesens opmerkte dat ze het onderwijs in hun kerken konden organiseren wanneer er geen goddelijke diensten waren, zoals ook in Milaan gebeurde. De landvoogd vroeg daarom aan zijn broer, die ambassadeur was bij de Heilige Stoel, om bij de paus tussenbeide te komen opdat deze de betrokken kloosters op straf van excommunicatie zou voorschrijven de geplande zondagsscholen met de nodige zorg te organiseren.

Uiteindelijk werd het project van de zondagsscholen op zaterdag 22 oktober 1575 via een stedelijke verordening aan de Antwerpse bevolking bekendgemaakt. De volgende dag zouden om één uur 's middags vijf zondagsscholen voor jongens, zowel arme als rijke, geopend worden *'om geleert ende geïnstrueert te worden in tgene alle kersten menschen schuldich syn te weten'*. De scholen waren ondergebracht in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, de Sint-Michielsabdij, de Burcht en de Sint-Andrieskerk en bij de jezuïeten. Ouders mochten hun zonen naar de dichtstbij gelegen school sturen, waar ze kosteloos onderwezen zouden worden. Hieruit blijkt dat de plannen van Luis de Requesens maar zeer gedeeltelijk gerealiseerd werden. Van de zes religieuze orden die hij wenste in te schakelen, worden alleen de norbertijnen van de Sint-Michielsabdij vermeld.

Naast de jezuïeten waren het vooral de parochiekerken die met de organisatie van het zondagsonderwijs belast werden. Van verplichtende maatregelen vinden we in de stedelijke ordonnantie evenmin een spoor. Of de zondagsscholen tijdens de eerste maanden van hun bestaan veel succes hebben gehad, is ons niet bekend. De politieke en religieuze machtsverschuivingen die zich vanaf het einde van de jaren zeventig in Antwerpen voordeden, zouden hun werking al spoedig onmogelijk maken. Ook voor de oprichting van een seminarie bleken de tijden ongunstig. Hoewel het Concilie van Trente bepaald had dat elk bisdom moest beschikken over een seminarie voor de opleiding van toekomstige priesters, werd pas in 1605 te Antwerpen een bisschoppelijk seminarie opgericht.

Tot de maatregelen om het katholieke geloof te versterken behoorde eveneens het streven van de centrale overheid om via de afkondiging van een Algemeen Pardon afvallige gelovigen terug in de schoot van de katholieke Kerk te brengen. Reeds vóór de uitbarsting van de Beeldenstorm was aan de uitvaardiging van een koninklijke genademaatregel gedacht, maar de troebelen van het Wonderjaar en de inval van Oranje in 1568 hadden een dergelijk plan verdaagd. Granvelle was van oordeel dat

een gewelddadig optreden op termijn velen van de koning zou vervreemden. Daarenboven meende hij dat vele in de grond goede lieden tot de Opstand misleid waren. Daarom was het in 1569 de hoogste tijd voor een verzoenend gebaar van de koning, een opvatting die in de Nederlandse regeringskringen heel wat weerklank vond. De koninklijke genademaatregel kon evenwel slechts effectief zijn wanneer hij werd aangevuld door een pauselijk Pardon, waarbij de koning daden van rebellie tegen het koninklijk gezag zou vergeven en het pauselijk Pardon betrekking zou hebben op ongehoorzaamheid of afvalligheid tegenover de Rooms-katholieke Kerk. Mede dankzij de inspanningen die Granvelle en Juan de Zuniga zich in Rome getroostten, kon begin september een pauselijke breve met de tekst van het Pardon naar de Nederlanden gestuurd worden.

Pas op 16 juli 1570 werd het Pardon met de nodige luister in Antwerpen afgekondigd. Gedurende drie dagen werden vreugdevuren ontstoken, maar volgens Francois de Roger, Frans ambassadeur te Brussel, die op dat moment in Antwerpen verbleef, gebeurde het niet echt met instemming van het volk, 'qui se monstra bien froid en jouissance et allégresse en cest endroit'. De dure feestelijkheden waren volgens deze waarnemer vooral opgelegd door de stedelijke overheid. Een stedelijke ordonnantie van 23 juli spoorde inderdaad eenieder aan om de nodige vreugde te tonen naar aanleiding van het Pardon. Voor de verenigingen die in het feestgedruis de kroon spanden, waren zes prijzen voorzien, terwijl de wijkcomités met drie prijzen als lokvogel tot uitbundigheid werden aangezet. De Franse ambassadeur wist verder nog mee te delen dat de talrijke restricties bij het koninklijk Pardon met opzet pas na de feestelijkheden bekendgemaakt werden, zodat de uitgaven voor de viering zelfs in kringen van het Antwerpse stadsbestuur achteraf betreurd werden. Godevaert van Haecht – in deze aangelegenheid uiteraard geen onpartijdig getuige – bestempelde de ganse onderneming als een machinatie van de Spaanse inquisitie en sprak tevens over simonie, omdat men voor het biljet waarin het verkregen Pardon werd geattesteerd, vier stuivers moest neertellen.

Toch kende het pauselijk Pardon in de Mechelse kerkprovincie enig succes. In het bisdom Antwerpen reconcilieerden zich 17.852 personen, onder wie alleen al 14.128 in de stad Antwerpen. In het aartsbisdom Mechelen en het bisdom 's-Hertogenbosch werden respectievelijk 10.906 en ca. 6.000 reconciliati geteld. Voor de organisatie van het reconciliatieproces was een netwerk van apostolische delegati en subdelegati in het leven geroepen die in de diverse steden en plaatsen van de betrokken bisdommen actief waren.

Over de aard van de Antwerpse *reconciliati* zijn we niet ingelicht, maar de situatie in Antwerpen zal zeker niet veel verschilt hebben van die in de bisdommen Mechelen en 's-Hertogenbosch. Zowel vicaris-generaal Morillon als bisschop Laurentius Metsius waren het erover eens dat erg weinig *gereconcilieerden* echt aangetast waren door ketterij. De meesten hadden, gedreven door nieuwsgierigheid of belust op avontuur, zich laten verleiden om een of tweemaal een verboden predikatie bij te wonen of een protestantse kerk binnen te gaan. Omdat ze achteraf berouw gekregen hadden, wilden ze nu hun verzoening met de katholieke Kerk schriftelijk bevestigd zien, ook om latere moeilijkheden te vermijden.

De hardnekkige kettters hadden echter reeds vroeger het land verlaten. Zoals we al eerder opmerkten moeten we de cijfers over de Antwerpse reconciliati vooral zien in het licht van de nog ruime kerkelijke middengroepen. Deze nog onbeslist konden onder invloed van de zich wijzigende politieke omstandigheden overhellen naar de

katholieke of de protestantse religie, zonder dat ze zich daarbij duurzaam engageerden (zie hoofdstuk 4). De indrukwekkende machtontplooiing van de hertog van Alva en het uitblijven van noemenswaardige successen aan de zijde van het politieke verzet vormden ongetwijfeld voor vele lieden met protestantse sympathieën een aansporing om zich te verzoenen met de dominerende katholieke Kerk. Naast de duizenden volwassen *reconciliati* waren er in Antwerpen nog protestantse ouders die hun kinderen katholiek lieten. Na de afkondiging van het Pardon registreerde de pastoor van de Lieve-Vrouweparochie in zijn doopregister zeventien *reconciliati* in september en dertig in oktober 1570, waarmee zij in die laatste maand zelfs achttien percent van alle dopelingen uitmaakten.

Na het vertrek van Alva uit de Nederlanden werd de idee van een algemene amnestie weer opgenomen door de nieuwe landvoogd, Luis de Requesens. Al tijdens zijn ambtstermijn als gouverneur in Milaan had Resquesens vooropgesteld dat een Pardon een geschikt middel kon zijn om vrede te brengen in de Nederlanden. Hij was daarbij ongetwijfeld beïnvloed door de opvattingen van kardinaal Granvelle, die zich in 1573 duidelijk distantieerde van Alva's harde politieke lijn en pleitte voor de definitieve afschaffing van de tiende en twintigste penning, de opheffing van de Raad van Beroerten en de afkondiging van een Algemeen Pardon. Ook de koning was, ondanks de negatieve adviezen van Alva, overtuigd van de noodzaak van een nieuwe genademaatregel en nog eind 1573 werd een ontwerptekst naar de Nederlanden gestuurd.

Ondertussen zette Requesens' broer, Juan de Zuniga, in Rome de nodige stappen om een pauselijk Pardon te verkrijgen.¹²⁸ Toen in het voorjaar van 1574 het ogenblik gunstig leek om een Pardon af te kondigen, gooide de muiterij van de Spaanse troepen roet in het eten.

Uiteindelijk werd het Algemeen Pardon op 6 juni 1574 plechtig geproclameerd op de Brusselse Grote Markt.

In tegenstelling met de amnestie van 1570 waren ditmaal geen specifieke categorieën uitgesloten. Wel was een lijst opgesteld van ca. driehonderd personen die niet in aanmerking kwamen voor de koninklijke genade, onder wie twintig Antwerpenaars. Ballingen die terugkeerden en zich onder de gehoorzaamheid aan de koning wensten te stellen, konden de landvoogd eveneens om restitutie van hun geconfisqueerde goederen verzoeken. Diegenen die afgeweken waren van het oude geloof, moesten zich eerst verzoenen met de katholieke Kerk en hun bisschop gratie vragen. Hoewel in koningsgezinde kringen veel verwacht werd van het Pardon, liep de maatregel uit op een mislukking. In augustus 1574 waren nog maar honderd gereconcilieerden geteld. In Antwerpen verzochten slechts vier teruggekeerde ballingen om van het Pardon te mogen genieten.

Tot slot moet de vraag worden gesteld naar de resultaten van de inspanningen die de wereldlijke en geestelijke overheden zich getroostten om het godsdienstige leven te stimuleren. Bij gebrek aan seriële bronnen, zoals visitatieverslagen die zouden toelaten enkele indicatoren van de religieuze conjunctuur in kaart te brengen, moeten we ons behelpen met een aantal losse gegevens. Ook na het Wonderjaar vangen we nog echo's op over het gebrek aan weerbaarheid en vitaliteit van de katholieke gemeenschap. In de briefwisseling van de jezuiten vormde de timiditeit van de katholieken tegenover de stoutmoedigheid van de protestanten een geregeld terugkerend gegeven. Volgens dezelfde jezuiten trof men in de leidinggevende kringen vele Onverschilligen aan die veeleer nominale dan reële katholieken waren,

terwijl de intellectuelen, die doordrongen waren van de ideeën van Cassander, vooral van tolerantie droomden. Bovendien vernemen we van verschillende zijden dat het anti-Spaanse sentiment dat bij velen leefde, een negatieve weerslag had op het katholieke geloofsleven. Uit een uitvoerig rapport dat pater Franciscus Costerus in 1573 naar Rome zond, blijkt dat de onderdrukking van het volk een groot gevaar inhield voor het land én de religie. Hoewel Costerus de hertog van Alva niet bij naam bekritiseerde, stelde hij dat de onderdrukking en de slechte behandeling die de onderdanen vanwege de regering te beurt vielen, een klimaat van vervreemding en wantrouwen tegenover de koning in het leven hadden geroepen. Velen dreigden zich daardoor uit wanhoop in de armen van de ketters te werpen.

Soortgelijke geluiden vangen we op in de briefwisseling van Granvelle en Frederik Perrenot, de gouverneur van Antwerpen. Volgens Perrenot veroorzaakten de uitspattingen van de soldaten in Spaanse dienst, de fiscale politiek van Alva en de harde aanpak van de landvoogd in het algemeen een gevoel van malaise onder de katholieken. De gevoelens van haat die er heersten, waren niet gericht tegen de koning, maar 'contra este gobierno y tiranias', waarmee hij Alva en zijn Spaanse raadsheren bedoelde.

Kardinaal Granvelle, die Perrenots opvattingen grotendeels deelde, merkte op dat de ongedisciplineerde Spaanse soldaten veel schade aanrichtten door de burgers uit te maken voor ketters en verraders. Het vervreemdingseffect dat het optreden van Alva bij vele katholieken veroorzaakte, was geen geïsoleerd Antwerps verschijnsel. Antoine Havet, bisschop van Namen, verklaarde in 1577 dat de hertog van Alva tijdens zijn landvoogdij in de Nederlanden meer schade had berokkend aan het Rooms-katholieke geloof dan Luther en Calvijn in meer dan twintig jaar hadden kunnen doen.

Het was met deze weinig florissante situatie dat de pastoraal erg bekommerde Luis de Requesens in Antwerpen geconfronteerd werd. Bisschop Sonnius, een aantal andere religieuzen en enkele weldenkende leken hadden tegenover de nieuwe landvoogd getuigd dat de stad nauwelijks een derde katholieken telde, en dan waren nog alleen de Nederlanders in rekening gebracht want onder de vele buitenlanders was vermoedelijk niet één op de tien katholiek. Requesens beschouwde de lankmoedigheid tegenover de vreemde naties als een van de voornaamste oorzaken van de opmars van de ketterij in de hele Nederlanden. De Antwerpse stadsbestuurders vroegen aan de vreemde kooplieden immers geen verantwoording, zolang ze maar geen openbare handelingen van hun geloof organiseerden en geen schandaal verwekten. Sonnius verklaarde dat er in Antwerpen zeer veel lieden waren die leefden en stierven zonder de sacramenten te ontvangen, en dat vele anderen te communie gingen zonder eerst te biechten. Bijzonder verontrustend was bovendien dat men in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal normaal 22.000 communicantes telde, maar dat dit aantal de laatste twee jaar was teruggevallen tot nauwelijks negenduizend. Volgens Requesens waren erin de Nederlanden geen pastoors die hun parochianen echt van nabij kenden. Zij waren reeds tevreden wanneer ze de sacramenten hadden toegediend aan diegenen die daarom verzocht hadden. Het aantal communicantes kenden ze op grond van het aantal hosties dat geconsumeerd was, en niet op basis van een persoonsbetrokken zielzorg.

Om iets te doen aan het groot aantal ketters in de stad had de landvoogd eerst het schriftelijke advies ingewonnen van de bisschop, het kapittel, de gouverneur en de magistraat en van diegenen die de afgelopen jaren in de Raad van Justitie gezeteld

hadden. Die adviezen werden vervolgens overgemaakt aan Viglius, de Geheime Raad en de Raad van Brabant, die op hun beurt hun commentaren formuleerden, waarna alles nog eens besproken werd in de Raad van State. Dit brede consultatieproces resulteerde in een aantal ordonnanties waarvan Requesens veel verwachtte. De grote zorg die de landvoogd besteedde aan het zondagsonderwijs, en zijn streven om vreemde predikanten naar Antwerpen te halen die zich moesten toeleggen op de zielzorg van de buitenlandse kooplieden, kaderden in deze politiek. Om de band tussen zielenherders en gelovigen te verstevigen dacht Requesens aan de oprichting van nieuwe parochies. In zijn ogen was het totaal ongepast dat een dichtbevolkte stad als Antwerpen maar vijf parochies telde. Het was hem daarbij niet ontgaan dat de parochiestructuur sedert de jaren twintig van de zestiende eeuw niet meer aangepast was aan de spectaculaire demografische groei. Hij kwam daarom met het bijzonder drastische voorstel op de proppen om zeven of acht nieuwe parochies te creëren, een plan waarvoor hij bij de plaatselijke clerus bijzonder weinig medewerking kreeg. De Antwerpse clerus voelde zich ongetwijfeld aangetast in zijn rechten én inkomsten, zoals nog gebleken was uit het protest van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel toen Sonnius de kerk van de citadel verhief tot parochiekerk. Toen moest het kapittel toegeven, maar tot een uitbreiding van het aantal parochies intra muros kwam het niet. Een ander plan van Requesens dat gericht was op een betere controle van het kerkvolk, bestond erin de pastoors en andere biechtvaders lijsten van hun biechtelingen te laten aanleggen. Enkele leden van de magistratuur die de landvoogd welgezind waren, hadden hem daarop geantwoord dat ze een dergelijke maatregel wel noodzakelijk vonden, maar dat de nieuwigheid groot schandaal zou verwekken en geïnterpreteerd zou worden als een introductie van de Spaanse inquisitie. De bisschop van Antwerpen had bovendien toegegeven dat het aanleggen van dergelijke lijsten reeds verordend was op het eerste provinciale concilie van Mechelen, maar dat in Antwerpen noch in Mechelen, Brussel, Leuven of andere plaatsen begonnen was met de uitvoering ervan.

De pastorale bekommernis die Luis de Requesens aan de dag legde en de vele concrete initiatieven die hij in dat verband nam, mogen alleszins merkwaardig genoemd worden. Het is zeer waarschijnlijk dat hij daarbij beïnvloed werd door de contrareformatorische actie van Carlo Borromeo, met wie hij tijdens zijn ambtstermijn als gouverneur van Milaan (1571-1573) had kunnen kennismaken). Als aartsbisschop van Milaan (1565-1584) was Borromeo een invloedrijk voortrekker in de realisatie van het Tridentijnse hervormingsprogramma, waarbij hij zich in de eerste plaats liet leiden door een pastoraalgerichte zielzorg. Bij zijn plannen voor de oprichting van de zondagsscholen verwees Requesens overigens expliciet naar het voorbeeld van Milaan. Bij de praktische doorvoering van zijn projecten stuitte de Spaanse landvoogd echter op een log en eigengereid kerkelijk apparaat. Het machtige Onze-Lieve-Vrouwekapittel gaf meermaals de indruk vooral bezorgd te zijn over de vrijwaring van de eigen rechten en privileges, en de seculiere en reguliere clerus toonde slechts geringe pastorale belangstelling.

Alleen over de jezuiten liet hij zich zonder meer positief uit. De stedelijke overheid bleef gekant tegen maatregelen die een al te negatief effect zouden hebben op de koophandel. Requesens overleed vroegtijdig op 5 maart 1576 en enkele maanden later volgde de eerste Antwerpse bisschop, Franciscus Sonnius, hem in de dood. Bovendien stonden de woelige politieke ontwikkelingen een rustig katholiek opbouwwerk in de weg.

Er zijn tevens aanwijzingen dat er in Antwerpen ruime kerkelijke middengroepen bleven bestaan. De reconciliatie van een veertienduizend mensen na de afkondiging van het Pardon van 1570 en de scherpe terugval van het aantal communicantes in het midden van de jaren zeventig tonen aan dat er binnen kerkelijke landschap nog ruimte was voor omvangrijke verschuivingen.

4. DE CALVINISTISCHE KERK ONDER HET KRUIS

De onderdrukking van de opstandige beweging in het voorjaar van 1567 maakte tevens een einde aan de openbare uitoefening van de gereformeerde religie. Op woensdag 9 april 1567 spraken de calvinistische predikanten in Antwerpen hun aanhangers voor de laatste maal toe. Ysbrand Balck troostte daarbij zijn toehoorders door te verwijzen naar de parabel van het mosterdzaadje: 'eens het Woord Gods verkondigd en de gelovige gemeente verzameld, kon niets de verdere groei in de weg staan.'

Op 11 april verlieten vele calvinisten, samen met Willem van Oranje, de Scheldestad, niet zonder dat het nodige gedaan was voor de achterblijvende broeders. Uit brieven van de steeds goed ingelichte Maximiliaan Morillon blijkt in der daad dat de calvinisten hun activiteiten in alle beslotenheid verder zetten. Zo maakte hij op 9 mei melding van 'des ministres qui alloient desguisez par la ville' en twee weken later gewaagde hij van zes à zeven predikanten die in Antwerpen en omgeving bedrijvig waren. Morillon had op een avond zelf kunnen vaststellen hoe lieden die terugkeerden van de velden rond de stad, uit volle borst psalmen zongen. Een van de predikanten die achtergebleven in de Scheldestad, Johannes Helmichius, treedt enigszins uit het schemerdonker dankzij enkele bewaard gebleven brieven die hij vanuit Antwerpen schreef aan zijn collega Lieven Callewaert, die in april 1567 Antwerpen verlaten had en zich in mei in Wezel bevond. De in Utrecht geboren Helmichius was van 1563 tot 1566 professor aan de academie van Lausanne en was tijdens het Wonderjaar naar zijn geboorteland teruggekeerd. Eind maart of begin april 1567 was hij vanuit Gent naar Antwerpen gevlucht, waar hij tot midden augustus 1567 verbleef als predikant van de Nederlandstalige gemeente. In die periode bleef hij in contact met geloofs genoten uit Genève en Lausanne en ontving hij brieven van Pieter Datheen en Gaspar van der Heyden, die beiden een nieuwe werkkring hadden gevonden in de Nederlandse vluchtelingenkerk van Frankenthal.

Wellicht eind mei 1567 was een collega van Helmichius, Augustus genaamd, samen met nog een aantal andere geloofsgenoten naar Engeland vertrokken. Lieven Callewaert, die zich op dat moment in Wezel ophield, kreeg van de kerkenraad van de Nederlandse gemeente in Antwerpen de toelating om zich daar te begeven 'ou le Seigneur le conduirait pour faire mieux son prouffit aux estudes et choses concernantes sa vocation', maar als de broeders oordeelden dat hij in Antwerpen van nut kon zijn, moest hij onverwijld terugkeren. De attestatie die hij meekreeg, was ondertekend door Johannes Helmichius, Geronimus Claes en Gabriel du Poncheau, als 'serviteurs de l'Eglise flamenge de Jesus Christ en Anvers'. Claes en du Poncheau, die in 1561 in de Londense vluchtelingenkerk verbleven, waren wellicht ouderlingen. Dit gegeven wijst erop dat in die moeilijke dagen nog een kerkenraad actief was die zich bleef kwijten van courante taken, zoals het afleveren van attestaties.

Midden augustus zag Johannes Helmichius zich echter genoodzaakt Antwerpen te verlaten. Via Zierikzee bereikte hij het Engelse Norwich, waar hij tot zijn vroegtijdige dood in september 1568 predikant was van de Franstalige vluchtelingenkerk. Alvorens Antwerpen te verlaten had hij eerst een broeder uit Emden laten overkomen en nog een andere van elders ontboden. Zo bleef, zelfs al zou in de toekomst een van beiden vertrekken, de prediking van het Woord Gods gewaarborgd. Zowel uit de brieven van Morillon als uit die van Helmichius komen een aantal karaktertrekken naar voor die het ondergrondse calvinisme van de daaropvolgende jaren bleven typeren. Naast de geheime activiteiten die binnen de stadsmuren ontvouwd werden, zagen de calvinisten zich genoodzaakt om predikaties te organiseren in de velden en bossen rond de stad. De predikanten die de gemeente ten dienste stonden, legden noodgedwongen een sterke mobiliteit aan de dag. In dat verband waren er vruchtbare contacten met de vluchtelingenkerken in Engeland, het Rijnland en Emden.

Dat de politiek van de hertog van Alva een verscherping van de repressie inhield, mochten de in Antwerpen verblijvende calvinisten in het voorjaar van 1568 duidelijk ervaren. Begin maart gaf Alva aan gerechtsofficieren over de gehele Nederlanden het bevel om tijdens een grootscheepse actie over te gaan tot de aanhouding van de schuldigen van het Wonderjaar die nog in het land verbleven. In de nacht van 2 op 3 maart werd te Antwerpen binnengevallen in een dertigtal huizen, en precies een week later werden sommige burgers gearresteerd 'die eenich bewint in den dienst der nieuwer religien gehadt hebben', terwijl ook in de omliggende dorpen arrestaties werden verricht. Tot die laatste categorie behoorden de zeventien gevangenen die te Borgerhout in een verboden vergadering waren aangetroffen en op 21 maart naar Antwerpen werden overgebracht. Onder de zeventien bevonden zich een aantal calvinisten die reeds eerder in Doornik waren gedagvaard en andere Walen. Het ten oosten van Antwerpen gelegen Borgerhout oefende wel een speciale aantrekkingskracht uit op de Antwerpse calvinisten. Godevaert van Haecht noteerde in zijn kroniek dat er 'so vuel verdreven Waelen uyt Henegou en Artoys quamen wonen om der vryheyt der concientien'. Omdat zij niet ter kerke gingen werd een onderzoek ingesteld, zodat wel vierhonderd gezinnen Borgerhout en andere dorpen in de omtrek verlieten.

De onderdrukte calvinisten toonden zich bij de organisatie van hun ondergrondse activiteiten vrij vindingrijk. Zo verwekten in april 1568 'onbehoorlicke vergaderingen, vermaningen oft predicatien' die gehouden waren op twee schepen, heel wat opschudding. Verscheidene calvinisten waren in de vroege morgen van 20 april in kleine groepjes van telkens vier à vijf personen ter hoogte van Oosterweel aan boord gegaan van de schepen in kwestie, die vervolgens hun weg op de Schelde verder zetten. Omstreeks drie uur 's middags waren dezelfde lieden in Oosterweel aan de nieuwe sluis ontscheept, vanwaar ze naar de stad trokken. Een getuige verklaarde dat het voor het grootste deel om Walen ging.

Zo mogelijk nog meer weerklank vonden de predikaties die de calvinisten op 8 mei 1569 organiseerden in de bossen tussen Wijnegem en Oelegem en tussen Deurne en Wilrijk, waarbij wel twee à driehonderd toehoorders aanwezig waren. Een van hen, de bejaarde advocaat Jeronimus Vrancx, werd enkele dagen later in Antwerpen gearresteerd. Onder scherpe tortuur gaf hij de namen van verscheidene geloofsgenoten prijs. Volgens de auteur van het Antwerpsch Chronykje ging het gerucht dat Vrancx tijdens de predikaties aan de verzamelde menigte de brieven van de apostel Paulus uitgelegd had 'om het volck byeen te houden tot dat den principalen predicant quamp'. Een bezorgde hertog van Alva spoorde de gerechtsofficieren uit de dorpen zond

Antwerpen aan tot extra waakzaamheid teneinde dergelijke vergaderingen in de toekomst te verhinderen.

Hoewel de Antwerpse calvinisten zich door de toegenomen vervolging geregeld genoodzaakt zagen om activiteiten te organiseren buiten de stad, bleven zij intra muros toch over een goed uitgebouwde ondergrondse structuur beschikken. Uit de ondervraging van de in augustus 1571 terechtgestelde predikant Jan Cornelissen kunnen we afleiden dat de stad onderverdeeld was in vier kwartieren met elk vier ouderlingen, diakens en weetdoeners. Een dergelijke verdeling in kwartieren of wijken was niet ongewoon en kwam ook in de vluchtelingenkerken voor. Op die manier werd tussen de gemeenteleiding en de lidmaten verstevigd en werd de organisatie van geheime activiteiten zoals predikaties, dopen of het Avondmaal in praktisch opzicht vergemakkelijkt. Een centrale – maar vanwege het ondergrondse karakter moeilijk te belichten – rol kwam toe aan de predikanten van de gemeenten onder het kruis. In totaal konden we twintig predikanten die in de periode 1567-1577 te Antwerpen bedrijvig waren, bij naam identificeren.

Tien onder hen waren verbonden aan de Nederlandstalige gemeente, met name Augustus (1567), Adriaan de Bleickere (oktober 1571ca. mei 1573), Joris Coomans (1568), Jan Cornelissen (1568-1571), Johannes Helmichius (1567), Franciscus Pauli (1575), Paulus (of Frederik) Puthuys (1571), Jan van de Spieghele (1575-1577), Valerius Pauli Tophusanus (1570, 1575) en Johannes Woudanus (1571-1573).

Langs Franstalige zijde kunnen we acht namen vermelden: Louis Cappel (1569), Pierre Carbon (ca. 1570), Louis Doutreleau (1574), Jean Haren (Hareus) (ca. 1569), Jacques Monceau (ca. 1572/1573), een predikant genaamd Monsieur (1571), Niclaas Pluquet (ca. 1572) en Jean de la Vigne (1570, 1571, 1573, 1575). Van Jan, een oude man met een witte baard, en de in Sint-Omaars geboren mr. Noël, die respectievelijk in 1570 en in 1572 verbannen werden, weten we niet of zij tot de Nederlandstalige of de Franstalige Kerk behoorden.

Net als vóór het Wonderjaar leidden de moeilijke tijdsomstandigheden ook nu tot een sterke mobiliteit onder de predikantengroep. Uit het beschikbare materiaal blijkt dat slechts zes predikanten meer dan één jaar in de Scheldestad bedrijvig waren. Adriaan de Bleickere, Jan van de Spieghele, Valerius Pauli Tophusanus en Johannes Woudanus verbleven er ongeveer twee jaar.

Jan Cornelissen, die tijdens het Wonderjaar predikant was geweest te Brussel en Tielt en in 1567 naar Engeland was gevlucht, hield zich bij zijn arrestatie reeds drie jaar op in Antwerpen.

Jean de la Vigne was een vaste kracht in de Franse Kerk in Antwerpen, ten minste sedert 1570. Mogelijk maakte hij er tot 1577 nagenoeg onafgebroken de dienst uit. Tijdens de Calvinistische Republiek was hij permanent verbonden aan de Franse Kerk en na de val van Antwerpen vond hij tot aan zijn dood in 1622 een nieuwe werkring in Amsterdam.

Een aantal in Antwerpen bedrijvige predikanten werd door de repressie getroffen. Pierre Carbon, Joris Coomans en Jan Cornelissen werden in de Scheldestad terechtgesteld, terwijl Jacques Monceau en Niclaas Pluquet respectievelijk in Armentières en Brussel de dood vonden. Bovendien werden Jan, een oude man met een witte baard, de predikant genaamd Monsieur, mr. Noël en Paulus Puthuys uit Antwerpen verbannen.

De opgejaagde predikanten vonden geregeld een toevluchtsoord in de vluchtelingenkerken. De predikant Augustus verliet in 1567 Antwerpen voor Engeland, waar Jan Cornelissen reeds verbleven had vóór zijn aankomst in de

Scheldestad. Johannes Helmichius nam in september 1567 de wijk naar Norwich, waar hij predikant werd van de Franstalige gemeente. In diezelfde stad had Jan van de Spieghel in 1571 het ambt van ouderling bekleed. Vier jaar later, vóór zijn overkomst naar Antwerpen, was hij predikant in Yarmouth. Johannes Woudanus verliet Antwerpen in februari 1573 en werd ouderling in Londen. Valerius Pauli Tophusanus treffen we in 1568 te Emden aan. In 1575 trok hij vanuit Antwerpen naar Rotterdam. Adriaan de Bleickere week in 1573 uit naar Frankenthal, waar hij de Nederlandse vluchtelingengemeenschap ten dienste stond. Aan Franstalige zijde tekent zich een vrij gediversifieerd circulatiepatroon af. De edelman Louis Cappel preekte in verschillende Franse steden. Louis Doutreleau verkondigde vóór zijn verblijf in Antwerpen het woord Gods in Wezel en Vlissingen en trad in 1574 in dienst van de Franse Kerk te Middelburg. Jean Haren treffen we na zijn Antwerpse periode achtereenvolgens aan in de vluchtelingengemeenschappen van Aken en Straatsburg, terwijl Jacques Monceau in oktober 2 met een attestatie van de Geneefse Compagnie des pasteurs afreisde naar Antwerpen. Pierre Carbon had vóór 1566 reeds gepreekt in Henegouwen. Nicolaas Pluquet was vóór zijn optreden in Antwerpen predikant geweest het Rijsele.

Over het opleidingsniveau van de in Antwerpen bedrijvige predikanten kunnen we slechts voor een minderheid ingelicht. Van de dienaars van de Nederlandstalige Kerk was Johannes Helmichius wellicht de meest geleerde. Hij had de graad van *magister artium* behaald, vermoedelijk aan de universiteit van Leuven, en had aan de academie van Lausanne in 1563-1566 Hebreeuws gedoceerd. Adriaan de Bleickere liet zich in 1571 immatriculeren aan de gereformeerde universiteit van Heidelberg. Aan Franstalige zijde hadden Louis Cappel, Jacques Monceau en Jean de la Vigne aan de befaamde academie van Genève gestudeerd, wat nogmaals het belang van dit Opleidingsinstituut voor het Antwerpse calvinisme onderstreept. Louis had bovendien rechten gestudeerd aan de universiteit van Bordeaux. Later bracht hij het nog tot professor in de theologie aan de nieuw opgerichte universiteit van Leiden (1575). Alles wijst erop dat een meerderheid van de in 1567-1577 te Antwerpen actieve predikanten echter geen academische opleiding genoten had, wat uiteraard niet wil zeggen dat zij in theologische aangelegenheden onbeslagen waren. Joris Coomans was een eenvoudige schoenlapper, maar Godevaert van Haecht tekende over hem op dat hij 'seer geleert in der scrift' was. Valerius Pauli Tophusanus proponeerde in 1568 te Emden en we mogen aannemen dat nog anderen zich door hun deelname aan dergelijke in de vluchtelingenkerken georganiseerde oefeningen hebben voorbereid op of bekwaamd in het predikambt. Opvallend is tevens dat drie predikanten de functie van ouderling hadden uitgeoefend vooraleer ze in Antwerpen het Woord Gods verkondigden, met name Jan Cornelissen in Brussel, Jan van de Spieghel in Norwich en Pierre Carbon in de Franstalige gemeente van Antwerpen. Het waren ongetwijfeld de moeilijke tijdsomstandigheden die de afstand tussen het ambt van ouderling en dat van predikant verkleinden. Zo had een op 26 april 1563 te Antwerpen gehouden synode reeds bepaald dat ouderlingen en diakens in afwezigheid van de predikant 'pourront faire priere, ou lecture de la parole de Dieu, respondre briefvement aux questions proposées'.

Een provinciale synode uit 1576 nam rond dezelfde kwestie een standpunt in dat nog verder ging. Op de vraag van de Kerk van 's-Hertogenbosch 'si un Ancien peut au besoing administrer en l'Eglise tant la parole que les sacremens', werd geantwoord 'qu'ouy, quand il n'y auroit que redire à lui, et qu'il seroit legitiment authorisé'.

Tenslotte moeten we nogmaals benadrukken dat een aantal predikanten aan ons gezichtsveld onttrokken bleef. Door de gedwongen mobiliteit hielden sommigen zich slechts voor korte duur te Antwerpen op en bovendien werden de activiteiten in de ondergrondse gemeenten zo onopvallend mogelijk ontplooid. Johannes Helmichius maakte in zijn brieven reeds gewag van vertrekkende en aankomende predikanten van wie de namen ons onbekend bleven. Karel van Bombergen, die tijdens het Wonderjaar een sleutelpositie bekleedde in de calvinistische gemeente te Antwerpen, meldde in september 1573 dat de Kerk in de Scheldestad dagelijks groeide. Predikanten hielden er in privé-woonhuizen geheime predikaties, blijkbaar met een zodanig succes dat zij gedwongen waren elk afzonderlijk tot zesmaal toe per dag te preken.

Ondertussen waren vanuit de vluchtelingenkerk van Frankenthal enkele predikanten naar Antwerpen gezonden en werden er nog eens twee à drie gevraagd. Daarnaast maakten de vervolgende overheden soms gewag van de mogelijke aanwezigheid van ketterse predikanten. Zo ging eind 1568 het gerucht dat Willem van Oranje predikanten naar de Nederlanden gezonden had om het volk tot opstandigheid aan te sporen. Herman Moded en Pieter Datheen, twee calvinistische coryfeeën, zouden zich met dat doel in Antwerpen opgehouden hebben. Een door Juan de Vargas en Luis del Rio ingesteld onderzoek leidde echter niet tot concrete resultaten.

In de ondergrondse organisatie van de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente speelden ouderlingen, diakens en weetdoeners een belangrijke rol. In totaal konden we voor de periode 1567-1577 42 dergelijke ambtsdragers identificeren. Van hen werden er in september 1571 22 verbannen, nadat de gevangengenomen predikant Jan Cornelissen hun namen onder tortuur bekend had. Het grote aantal ambtsdragers werd ongetwijfeld in de hand gewerkt door het feit dat de repressie noopte tot een gedecentraliseerde gemeentestructuur, waarbij men samenkwam in kleine ondergrondse kernen. Van dertig ouderlingen, diakens en weetdoeners konden we het beroep achterhalen. De sectoren handel en textiel waren het sterkst vertegenwoordigd met respectievelijk tien en zes eenheden. Ook de sector van de metaalbewerking behaalde met vijf personen een goede score. Het is in dit verband interessant om even de vergelijking te maken met de calvinistische ambtsdragers uit de periode vóór het Wonderjaar, toen we eveneens met een ondergrondse gemeentestructuur te maken hadden.

Een markant verschilpunt vormt zeker de relatief sterke aanwezigheid jaren 1567-1577 van de sectoren bouwbedrijf en metaalbewerking, die het Wonderjaar nagenoeg helemaal afwezig waren. We moeten er wel rekening mee houden dat zich binnen een kleine statistische populatie vlugge relatieve verschuivingen kunnen voordoen. De dominante positie van sectoren textiel en handel — samen goed voor bijna 53 percent — vormt daarentegen een constante. Vooral het contrast met de professionele structuur van de calvinistische kerkleiders tijdens het Wonderjaar, toen de commerciële en intellectuele beroepen de toon aangaven, springt in het oog. Valt de laatste categorie in de periode 1567-1577 volledig weg, dan is het tevens typerend dat men tijdens het Wonderjaar overwegend te maken had met grote kooplieden van internationale envergre, terwijl nadien vooral kleine handelaars op de voorgrond traden.

Een aantal ouderlingen, diakens en weetdoeners troffen we voor of na hun ambtsperiode te Antwerpen aan in een vluchtelingenkerk. Geronimus Claes, Gabriël du Poncheau en Jacques Gast bevonden zich in 1561 in de vluchtelingengemeenschap in Londen, de eerste twee als lidmaat van de Nederlandse en de laatste als lidmaat van de Franse Kerk. Anthony Waerlins, die in september 1571 uit Antwerpen verbannen was, hield zich in december van hetzelfde jaar al op in de Nederlandse Kerk in

Londen, net als de diaken Assuerus van Regenmortel in 1575. Pierre Tibergien bevond zich in 1555-1560 in de Franse vluchtelingenkerk in Frankfurt en trad er in 1558 als ouderling op. Aart Gheems maakte in 1572 deel uit van de Nederlandse Kerk in dezelfde stad. Joachim de passementwerker, die in 1571 te Antwerpen fungeerde als weetdoener, was op dat moment tevens bedrijvig als bode op Emden, waardoor hij ongetwijfeld een nuttig verbindingsagent was met de gelovige broeders die in deze Oost-Friese stad een toevluchtsoord hadden gevonden. De ouderling Anthony van den Bulcke treffen we er in 1576 aan.

Hoewel uit deze schaarse gegevens vooral Londen en verder Frankfurt en Emden als verbindingspunten naar voor komen, zullen we toch de gehele populatie van de vervolgte calvinisten in ons onderzoek moeten betrekken om de richting en het gewicht van de Antwerpse emigratie in de periode 1567-1577 in kaart te brengen.

Tenslotte kunnen we nog aanstippen dat vanaf midden 1572 ook de opstandige steden in Holland en Zeeland als uitwijkmogelijkheid in aanmerking kwamen. Zo treffen we de diakens Aart Henricx en Anthony Waerlins respectievelijk aan in Middelburg (1576, als ouderling) en in Rotterdam (1574). Ook hun ambtgenoot Christoffel Gremers was gevlucht naar de noordelijke gewesten.

Over het interne gemeentelven van de Nederlandstalige en de Franstalige Kerk zijn we schaars ingelicht. Dat beide kerken onder het kruis zwaar beproefd werden door de vervolgingen, spreekt vanzelf. Berichten als 'dat de vervolginghe over den Christenen niet ophoudet maer daeghelicx is wassende ende hettelicke ghevanghen [zijn], ende derlicken ghepinicht ende ghegheesselt zijn gheweest die vander Consistorie waren Tantwerpen ende elders', zijn daar slechts één illustratie van.

Daarenboven worstelden de ondergrondse kerken geregeld met financiële problemen. Zo meldde de kerkenraad van de Nederlandse Kerk in Antwerpen op 11 oktober 1571 dat de gemeente in grote benauwdheid en gebrek was, zodat men tijdens de aanstaande winter zonder middelen dreigde te vallen om de armen te onderhouden. De rijke geloofsbroeders in Londen werden dan ook tot solidariteit aangespoord. Toen Willem van Oranje in 1572 de Kerk van Antwerpen wees op de plicht hem met geld te assisteren, vond de kerkenraad het geraden de prins bij te staan 'met lyf ende siele, met goede ende ghelde' en met alles wat men had, maar de financiële middelen waren helaas zo gering dat men geen belangrijke som bij elkaar kon brengen.

Een ander probleem waarmee de calvinistische Kerk veelvuldig geconfronteerd werd, was het nicodemisme. Hoewel de Nederlandse en Franstalige gemeenten van Antwerpen geen kerkenraadsacta nalieten, blijkt uit de bewaard gebleven teksten van synodale vergaderingen en uit de kerkenraadsacta van vluchtelingenkerken voldoende dat velen terugschrokken voor de gevaren die verbonden waren aan het leven in een ondergrondse kruiskerk. Vandaar de frequente klachten over personen die, ondanks hun gereformeerde sympathieën, hun kinderen lieten dopen 'den Pausdom' of huwden 'in den papisterie'. Zelfs binnen eenzelfde gezin konden in dergelijke gevallen conflicten ontstaan. Zo weigerde 'ein roekelos papisch vader' zijn toestemming te geven voor het huwelijk van zijn dochter met ein from godsalich gesel um syner religion willen', terwijl de moeder wel toe gezind was.

Een specifieke vorm van nicodemisme had betrekking op lieden die, om lijf of goederen te behouden, gebruik hadden gemaakt van het Algemeen Pardon van 1574 en daarna weer opgenomen te worden in de calvinistische gemeente. De kerkenraad moest bij toepassing van de kerkelijke discipline echter de nodige redelijkheid in nemen tegenover zwakkere geloofsgenoten. Op de vraag van de broeders van

Antwerpen of een man die zijn kind driemaal door een katholiek er had laten dopen, uit de gemeente gebannen mocht worden, gaf de kerkenraad van Emden zonder aarzelen een ontkenkend antwoord. De betrokkene moest eerst ernstig vermaand en tot inkeer gebracht worden en moest voor hem bidden opdat hij 'in den Heren gestercket mach werden.' Steeds moest worden gelet op de omstandigheden waarin iemand gezondigd had. De kerkleiders die in 1571 aanwezig waren op de algemene synode van Emden, formuleerden in dat verband een principieel antwoord op het verzoek van de kerken van Antwerpen en Gent: 'dat die consistorien besien ende met rijpen rade oordelen sal, of iemandt in den kercken onder 't cruys niet alleen van den nachtmale af te houden, maer oock ut der ghemeynthe te sluyten sij, nae die swarheit des misdaets, grooticheit der erghernisse, item nae dat die persoon dickwils in sonden ghevallen is, ende die ghetheit der plaetsen ende andere circumstantien of omstandigheden.'

De kerkenraad moest met andere woorden verzoenend optreden en diende ruimte te laten voor berouwvolle elementen. De kerkelijke discipline had dan ook een sterk pastoraal karakter. Zij was er in de eerste plaats op gericht tot een gemeenschap van gelovigen te komen die zich in volledige zuiverheid konden verzamelen rond het Avondmaal. Voor diegenen die weigerden, ook na herhaalde aanmaningen, zich te schikken naar de kerkelijke macht, was er echter geen plaats in de calvinistische gemeente. In die zin bleven de ondergrondse kruiskerken vrij exclusieve gemeenschappen. Bovenwerd die situatie nog aangescherpt doordat de vervolging aanspoorde tot extra voorzichtigheid.

Dit alles kwam eveneens tot uiting in het conflict in 1575 de Nederlandse Kerk van Antwerpen verdeelde en leidde tot echte scheuring. Twee jonge ambtsdragers, de ouderling Albrecht Verspeck en de diaken Hans de Ries, wierpen zich op als predikanten en verzamelden een eigen aanhang. Hun conflict met de kerkenraad draaide schematisch gesteld rond drie grote discussiepunten: de christelijke vrijheid, de kerkelijke discipline en de houding tegenover de doopsgezinden. Verspeck Ries werden uit hun ambt ontzet en sloten zich aan bij de Waterlandse doopsgezinden.

Vóór het Wonderjaar fungeerde Antwerpen als een bruggenhoofd vanwaar het prille gereformeerde gedachtegoed werd uitgedragen naar de omliggende steden en gewesten. ***De calvinistische gemeenten van Antwerpen groeiden toen uit tot een soort voogdijkerk voor een groot deel van Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland.*** Voor de periode 1567-1577 is het belang van de Antwerpse kerken onder het kruis voor de achtergebleven geloofsgenoten in de Nederlanden veel moeilijker in te schatten. De harde repressie die onder de landvoogdij van Alva werd doorgevoerd, had op de meeste plaatsen het georganiseerde gemeentelven vernietigd. Antwerpen bleef in ieder geval een contactpunt voor de gevluchte calvinisten in Engeland, Oost-Friesland en de Palts. De commerciële kanalen die naar de Antwerpse handelsmetropool leidden, werden daarbij dankbaar aangewend. Een concrete illustratie van deze situatie vinden we in een zeventigtal brieven die uit het Westkwartier en de Waalse gewesten afkomstige calvinisten schreven naar hun geloofsgenoten in Engelse vluchtelingencentra. Via Antwerpse kooplieden en personen die handel dreven op Antwerpen of als bode fungeerden tussen Engeland en de metropool, bleven de vluchtelingen in contact met familieleden en vrienden die hetzij in Antwerpen of elders in de Nederlanden woonden. Sommigen maakten voor hun commerciële transacties zelf de oversteek naar Antwerpen en profiteerden van die gelegenheid om nieuws uit te wisselen en geloofsgenoten op te zoeken.

Bij het opbouwen van het gereformeerde leven, zowel in de ondergrondse kruiskerken als in de ballingschap, speelde een aantal kerkelijke vergaderingen die in de

vluchtelingencentra georganiseerd werden, een belangrijke rol. Traditioneel wordt daarbij een voorname plaats toegekend aan het Convent van Wezel (3 november 1568) en de generale synode van Emden (4-12 oktober 1571). In Wezel formuleerden calvinistische kerkleiders uit de Nederlanden aanbevelingen met betrekking tot de kerkelijke ambten, de toediening van de sacramenten, de kerkelijke discipline en andere aangelegenheden die een grotere eenheid en een betere organisatie in de kruiskerken en de vluchtelingenkerken beoogden. Een eigenlijke synode die bindende besluiten zou nemen, kon echter pas samenkomen 'wanneer de Heer voor de prediking van het Evangelie in de Nederlanden een deur geopend zal hebben'.

Onder de 63 ondertekenaars van de artikelen van het Convent van Wezel vinden we de namen van een aantal personen die tijdens het Wonderjaar in de calvinistische Kerk van Antwerpen op de voorgrond getreden waren. Herman Moded, Joris Wybo en Johannes Cubus hadden in die periode in de Scheldestad gepreekt en Herman van der Meeren behoorde tot de invloedrijke commissie van calvinistische gedeputeerden. Cornelis Rethius onderhield nauwe contacten met predikanten en kerkenraad en ook Cornelis Spierinck en Josse Faes treffen we tijdens het Wonderjaar aan in Antwerpen. Cornelis Francken tenslotte was een Antwerpenaar die zich vanaf ca. 1569 in de Nederlandse vluchtelingenkerk van Londen ophield.

Jammer genoeg lieten de ondertekenaars na te preciseren of zij als vertegenwoordigers van een bepaalde kerk hun goedkeuring hechtten aan de Wezelse besluiten. Het zogenaamde Convent van Wezel blijft overigens op meer dan één punt voor onduidelijkheid zorgen. Verscheidene auteurs wezen erop dat de samenkomst te Wezel in geen enkele contemporaine bron vermeld wordt en ook de latere kerkelijke vergaderingen verwijzen er niet naar. J.P. van Dooren heeft op basis van een aantal elementen zelfs geargumenteed dat de betrokken artikelen niet in 1568 te Wezel werden opgesteld, maar wel op een echte synode die vermoedelijk op 1 januari 1567 te Antwerpen plaatsvond. Hoewel deze hypothese verleidelijk lijkt, kunnen we geen nieuwe gegevens aanvoeren die Van Doorens zienswijze nog meer kracht bijzetten. Recentelijk argumenteerde Douwe Boersma uitvoerig dat het Convent in de zomer van 1571 plaatsvond, als een soort spoedvergadering ter voorbereiding van de algemene synode van Emden.

Hoe het ook zij, de hoop die de ondertekenaars van de 'Wezelse' artikelen uitspraken, met name dat de calvinistische Kerk in de Nederlanden zich weldra in vrijheid zou kunnen organiseren, werd geen werkelijkheid. Concrete maatregelen en aanbevelingen moesten er ondertussen voor zorgen dat het religieuze leven van de verspreide geloofsgenoten in goede banen werd geleid. Zo stelden Filips van Marnix en Gaspar van der Heyden op 21 maart 1570 in een uitvoerig rondschriven aan de kruis en vluchtelingenkerken een aantal gemeenschappelijke regelingen voor met betrekking tot de opleiding van predikanten, de correspondentie tussen de verschillende gemeenten en de ondersteuning van rondtrekkende geloofsgenoten. Bij de onderlinge correspondentie moest men elkaar bevragen over de toepassing van de kerkelijke tucht, de eenheid van leer en ceremoniën, kerkelijke ambtsdragers en andere punten die duidelijk aan de artikelen van Wezel herinneren. In afwachting van een algemene Synode moesten dergelijke schriftelijke contacten de banden nauwer aanhalen.

De in het vooruitzicht gestelde synodale vergadering kwam er pas in oktober 1571 in Oost-Friese Emden. Bij de voorbereiding van die synode speelde een vooraanstaande calvinisten uit de Palts andermaal een belangrijke rol. In de Palts waarborgden het hof van keurvorst Frederik In en de universiteit van Heidelberg goede contacten met Genève en de calvinistische kerken in Frankrijk.

Van groot belang was eveneens de provinciale synode die te Bedburg in het hertogdom Gulik op 3 en 4 juli 1571 samenkwam. Op deze provinciale kerkvergadering waren niet alleen kerkleiders van inheemse kerken en van vluchtelingenkerken uit het gebied aan de Neder-Rijn aanwezig, maar verschenen ook vertegenwoordigers uit meer afgelegen gemeenten en zelfs van de kruiskerken in Brabant. Zo weten we dat een predikant uit Brussel en een ouderling van de Kerk van Antwerpen aanwezig waren. Dit gegeven is belangrijk omdat het aantoont dat de kerken onder het kruis, met name die van Antwerpen en Brussel, van nabij betrokken waren bij het werk dat in de ballingschap gebeurde. Filips van Marnix deed in Bedburg een aantal voorstellen, deels uit naam van Willem van Oranje en deels uit eigen naam, die rechtstreeks verband hielden met de aanstaande generale synode.

Op 4 oktober 1571 kon Gaspar van der Heyden, op dat moment predikant in Frankenthal, als voorzitter de synode van Emden openen. Namens de Nederlandse Kerk van Antwerpen waren de predikant Johannes Woudanus en de ouderling Gabriël aanwezig. De Antwerpenaar Herman van der Meeren vertegenwoordigde als ouderling de Nederlandse gemeente van Wezel. De synode bracht een overwinning voor de 'precieze' gereformeerden, de voorstanders van een welomlijnd calvinisme met betrekking tot zowel de kerkorde en de geloofsbelijdenis als de relatie tot het wereldlijke gezag. De verbondenheid met en de invloed van de zusterkerken in Frankrijk kwamen daarbij duidelijk tot uiting, hoewel we niet uit het oog mogen verliezen dat die beïnvloeding reeds speelde op de synodes van de Zuid-Nederlandse kerken onder het kruis die sedert de vroege jaren zestig in Antwerpen plaatsvonden. Naar Frans voorbeeld opteerden de in Emden vergaderde kerkleiders voor een presbyteriaanssynodale ordening. Kerkenraden, classicale en synodale vergaderingen moesten geregeld samenkomen. Het streven naar eenheid in de leer kwam tot uiting in de ondubbelzinnige keuze voor de Nederlandse geloofsbelijdenis, de in 1561 door Guy de Brès opgestelde *Confession de foy*. De beslissing de geloofsbelijdenis van de calvinistische kerken in Frankrijk te ondertekenen, onderstreepte de band met de Franse geloofsgenoten. Over politieke zaken, en in het bijzonder over de mogelijke steun aan Willem van Oranje, wordt in de acta van Emden met geen woord gerept.

De nauwkeurige kerkelijke structuur die in Emden op papier werd gezet, had niet alleen betrekking op de vluchtelingenkerken, maar ook op de gemeenten onder het kruis in de Nederlanden. Zo bepaalde artikel elf: 'Beide die ghemeynten t'Andwerpen, die ghemeynten Shertoghen Bosch, van Breda, van Bruissel ende andere, die in Brabantt sijn mochten, sullen oock eene classe maecken.'

Hieruit kunnen we afleiden dat er op dat moment, naast de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente in Antwerpen, calvinistische kerken waren in 's-Hertogenbosch, Breda en Brussel. Daarnaast werd een classis geconcipieerd voor de kruiskerken in oostelijk en westelijk Vlaanderen en voor de Waalse gemeenten in Doornik, Atrecht, Rijsel, Valenciennes, Armentières en eventuele andere plaatsen. De classicale vergaderingen moesten in principe om de drie of zes maanden samenkomen. De verstrooide kerken in Duitsland, Oost-Friesland en Engeland en de kruiskerken moesten elk afzonderlijk jaarlijkse synodes organiseren, terwijl de twee jaar 'eene alghemeyne synodale versamelinghe aller Nederlandtschen kercken' zou plaatsvinden."

Het spreekt vanzelf dat de in Emden vergaderde kerkleiders een ideale blauwdruk ontwierpen waarvan de praktische uitvoering – zeker in de Nederlanden – in grote mate afhankelijk was van de evolutie van de politieke toestand. Niettemin slaagden de Nederlandse gemeenten onder het kruis bij tijd en wijle in samenkomsten te organiseren. Op 8 september 1570, voor de synode van Emden, kwamen in Antwerpen vier kerken samen: de organiserende Kerk van Antwerpen, die aangeduid werd met de verbloemde schuilnaam *la Vigne*, waren ook de broeders van *la Rose*, *la Palme en l'Olive* aanwezig. Als we ervan uitgaan dat in 1576 nog dezelfde namen gebezigd werden, dan kunnen we *la Rose* identificeren als de Kerk Rijsel en *la Palme* als die van Doornik. Voor *l'Olive* komen twee kerken aanmerking die een aantal calvinistische kernen in het zuiden van Vlaanderen en in de Waalse gewesten groepeerden.

Ruim twee jaar later, 27 december 1572, vergaderde in Antwerpen de classis van Brabant. Hoewel de namen van de deelnemende kerken niet vermeld worden, vinden we wel een aanduiding in de oproep voor de eerstkomende synode, waarvoor de Franstalige kerken van Antwerpen, Gent en Brussel en de Nederlandstalige van Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch afgevaardigden moesten aanduiden. Die synodale bijeenkomst liet jammer genoeg archivalische sporen na. Pas een goede drie jaar later, op 2 februari 1576, zien we in Antwerpen een synode samenkomen van kerken onder het uit Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Artesië, waaronder voor Brabant *la Vigne* van Antwerpen, *l'Arbre au bois* van 's-Hertogenbosch en *le Soleil* van Brussel. We mogen echter aannemen dat er voor 1576 nog meer speciale en synodale vergaderingen plaatsvonden, maar door de moeilijke tijdsomstandigheden die noopten tot grote omzichtigheid, bleven de artikelen van deze kerkelijke vergaderingen niet bewaard. Dat we uit de weinig bewaarde en in het Frans opgestelde acta niet mogen afleiden dat de synodes en classes exclusief Franstalige aangelegenheden waren, blijkt voldoende uit de lijsten van aanwezige kerken. Pas vanaf 1577 kwamen de Waalse kerken tot een afzonderlijke organisatie met eigen Synodale verga gen.

Met betrekking tot de Antwerpse situatie is het wel merkwaardig dat alleen de naam van *la Vigne* in de bewaard gebleven teksten van de synodale en classicale vergaderingen wordt vermeld. Dit doet het vermoeden rijzen dat men met die schuilnaam de Franstalige én de Nederlandstalige gemeente aanduidde. Het valt immers moeilijk aan te nemen dat de Nederlandstalige Kerk van Antwerpen niet aanwezig zou zijn geweest op de synodes die vóór en na het Wonderjaar – in de eigen stad – werden georganiseerd. Dat net als in de jaren zestig zowat alle synodale samenkomsten van de jaren zeventig in Antwerpen plaatsvonden, bevestigt dat de Kerk van Antwerpen haar centrale positie binnen het netwerk van ondergrondse kruiskerken bleef behouden. De economische functie van de handelsmetropool en het feit dat in een drukke grootstad makkelijker clandestiene activiteiten konden worden georganiseerd, hebben deze centraliteit ongetwijfeld bevorderd. Binnen de classis van Brabant was de dominante positie van de calvinistische Kerk van Antwerpen een bijna voor de hand liggend gegeven. De gemeenten van Brussel, Breda en 's-Hertogenbosch waren in belangrijke mate aangewezen op de steun van hun grote zusterkerk.

Verder bleken er nauwe contacten te bestaan met de calvinistische kernen in de Waalse gewesten. Toen de baljuw van Armentières in het voorjaar van 1573 een

calvinistische predikant arresteerde, kwamen bij de ondervraging van de betrokkene relaties met geloofsgenoten in Antwerpen aan het licht. De niet bij naam genoemde dienaar des Woords was ongetwijfeld Jacques Monceau, die enkele maanden te Antwerpen gepreekt had en vervolgens werd uitgezonden om de broeders in de dorpen rond Rijsel te bezoeken. Na zes weken vruchtbaar werk verricht te hebben, werd hij in Armentières gevat.

Een gearresteerd koopman uit Douai bleek contacten te onderhouden met de kerkenraad van Antwerpen en met calvinisten uit Doornik en Rijsel.

Dat de calvinistische Kerk van Antwerpen een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de gebieden beneden de taalgrens, blijkt verder nog uit de plaats van herkomst van de calvinisten die in de periode 1567-1577 in de Scheldestad vervolgd werden. Van de 73 personen (37 percent) die we naar geografische origine konden situeren, waren er 43 (59 percent) afkomstig uit de Waalse gewesten. Doornik was daarbij met 21 eenheden veruit het sterkst vertegenwoordigd. Het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen volgden op ruime afstand met respectievelijk dertien en zes vervolgd. Van de dertien Brabanders waren er slechts twee afkomstig uit Antwerpen. Verder treffen we nog vier vervolgte calvinisten aan uit de Noord-Nederlandse gewesten en telkens één uit Engeland en Frankrijk.

Dat de calvinistische Kerk van Antwerpen een centrale positie bleef bekleden, blijkt eveneens uit haar betrokkenheid bij de politieke verzetsbeweging, al moeten we het in dat verband doorgaans stellen met vage verwijzingen. In de herberg van Jean le Grain, een spilfiguur in de Franstalige gemeente, werden in 1568 mogelijk soldaten geronseld voor het leger van Willem van Oranje. In het najaar van 1568 ging het gerucht dat Oranje de predikanten Herman Moded en Pieter Datheen naar Antwerpen gezonden had om het volk aan te zetten tot opstandigheid. We kunnen dit bericht moeilijk controleren, maar het is toch opvallend dat rond dezelfde tijd de magistraat een premie van 25 gulden uitschreef voor eenieder die inlichtingen kon verschaffen over diegenen die bij de Meirbrug 'onder het volk uytgegeven hebben sekere gedrukte billetjens oft briefkens tenderende om het gemeyn volk tot oproer ende misverstand te brengen'.

Eveneens in het najaar van 1568 was in de schoot van de calvinistische Kerk een ondergronds netwerk van kopiïsten werkzaam dat verboden 'billetten' of 'libellen' verspreidde, en Hans van Vossenhole exploiteerde een clandestiene drukkerij.

Bijzonder intrigerend zijn sommige gegevens over de rol die de calvinistische kerkenraad van Antwerpen speelde toen in 1572 enkele Zeeuwse steden voor Willem van Oranje veroverd werden. Op 4 mei 1572 zonden medestanders van de prins vanuit Veere Pieter Reygersbergh naar de kerkenraad van Antwerpen om inlichtingen in te winnen over Willem van Oranje en de plannen van de vijand. Rond diezelfde tijd deed Charles de Beaulieu, een in Antwerpen woonachtige agent van Oranje, 'grootte naerstigheyt met die vande consistorie van Antwerpen, om die van Vlessingen te versien van soldaten ende wapenen van oorloghe'.

ergelijke losse gegevens wijzen erop dat de kerkenraad van Antwerpen op dat moment een gevoelige plaats innam, niet alleen in religieus maar ook in politiek opzicht.

5. ANTWERPS CALVINISME IN BALLINGSCHAP; DE VLUCHTELINGENKERKEN

Begin juli 1570 besloot de Nederlandstalige Kerk van Maidstone uit solidariteit met de vervolgte geloofsgenoten in Antwerpen en elders een vastendag te organiseren. Ze vroeg de kerkenraad van de zusterkerk in Londen hetzelfde te doen. Dit is slechts één illustratie van de geestelijke en materiële steun die de vluchtelingengemeenschappen verleenden aan de kerken het kruis in het moederland. Anderzijds betekende de immigratie van de Antwerpse calvinisten een aanzienlijke versterking voor diezelfde vluchtelingenkerken.

Om verscheidene redenen was het onzekere lot van de Antwerpse gemeenten onder het kruis nauw verbonden met dat van de vluchtelingenkerken.

Ten eerste vonden de door de repressie opgejaagde calvinisten in vele gevallen een veilig onderkomen in de vluchtelingengemeenschappen in Engeland en het Duitse Rijk. Daar ontmoetten ze niet zelden familieleden, vrienden en of streekgenoten en konden ze terugvallen op een netwerk van sociale voorzieningen. Bovendien deden de calvinistische gemeenten van Antwerpen bij crisismomenten een beroep op de vrijgevigheid van de in ballingschap verblijvende broeders. Het onderhoud van predikanten en de ondersteuning van behoeftige gemeenteleden betekenden voor de ondergrondse kerken immers een zware last, te meer daar na het Wonderjaar de uitwijking van heel wat welgestelde calvinisten de financiële draagkracht van de gemeenten aanzienlijk verminderd had.

Zo verzocht de kerkenraad van de Nederlandse gemeente in Antwerpen op 5 januari 1573 de zusterkerk van Londen om steun, omdat het onmogelijk was geworden de talrijke armen te onderhouden en de schulden af te betalen. De Kerk van Londen werd daarenboven gevraagd om eveneens een collecte aan te bevelen bij de Nederlandse geloofsgenoten in Norwich, Sandwich en andere plaatsen. Een goede twee maanden later kon de Londense kerkenraad 180 gulden en 30 pond sterling naar Antwerpen sturen. Nog hetzelfde jaar ontvingen de Nederlandse kerken van Frankfurt en Keulen een soortgelijk verzoek. De Keulse broeders besloten het Antwerpse verzoek eveneens voor te leggen aan de inheemse gereformeerde gemeenschap in Keulen en aan de gemeente van Duisburg. Ook in 1575 en 1576 werden in de vluchtelingengemeenschappen collectes gehouden ten behoeve van de Antwerpse Kerk. De manier waarop de financiële steun aan de Kerk van Antwerpen werd georganiseerd, toont tevens de centrale functie van enkele vluchtelingenkerken aan. Zo maakte de Kerk van Londen de behoeften van Antwerpen kenbaar aan de andere vluchtelingengemeenschappen, terwijl de Keulse Kerk hetzelfde deed in haar regio. Bij de distributie van de gecollecteerde gelden, die gewoonlijk via de geëigende commerciële kanalen naar de Antwerpse metropool werden gestuurd, komt dan weer de centrale positie van Antwerpen binnen Brabant naar voor. De gemeenteleiders van de Antwerpse Kerk zorgden ervoor dat de behoeftige broeders van 's-Hertogenbosch hun deel kregen van het ingezamelde geld.

De vluchtelingenkerken waren voor de kerken onder het kruis verder van groot belang als opleidings- en uitzendplaatsen van predikanten. Van de tien geïdentificeerde dienaars des Woords die verbonden waren aan de Nederlandstalige Kerk van Antwerpen, hadden er zeven voor of na hun verblijf in een vluchtelingengemeenschap verbleven. Voor het Nederlandstalige calvinisme van de eerste generatie mag het

belang van de vluchtelingenkerken als trainingscentra voor toekomstige predikanten niet onderschat worden. In welke mate de kerken van Londen, Sandwich, Emden, Frankenthal en andere in staat waren te voldoen aan de geregelde verzoeken van Antwerpen om 'eenen trouwen, gheleerden ende ervaren Dienaer des Godlicken Worts' te sturen, valt in vele gevallen niet meer uit te maken.

Tenslotte richtten de Antwerpse kerkleiders zich geregeld voor advies tot de vluchtelingenkerken wanneer zich bij de uitbouw van de ondergrondse gemeente problemen voordeden. De voorgelegde vragen konden gaan over de houding die men diende aan te nemen tegenover individuele broeders, of konden worden geformuleerd wanneer verdeeldheid binnen de gemeente dreigde. Dit laatste kwam op pijnlijke wijze tot uiting bij de scheuring die zich in 1575 in de Nederlandse Kerk voordeed. De kerkenraden van zowel de Nederlandstalige als de Franstalige gemeente wendden zich toen tot hun geloofsgenoten in Londen.

De wellicht enkele duizenden calvinisten die vanaf het einde van het Wonderjaar Antwerpen verlieten, zijn slechts zeer gedeeltelijk te lokaliseren in de verschillende vluchtelingencentra. De bronnensituatie is niet altijd even gunstig als voor Londen. Voor die stad bieden de tellingen van de vreemdelingen in 1568 en 1571, waarbij meestal de gezinssamenstelling, het beroep, de plaats van herkomst en de kerk waartoe men behoorde, geregistreerd werden, een onverhoopt rijke bron. Voor andere plaatsen dienen we ons te behelpen met occasioneel bewaarde lidmatenlijsten, doop en huwelijksregisters, kerkenraadsacta en diaconierekeningen. Een vrij representatief beeld van de emigratie van Antwerpse calvinisten verkrijgen we wanneer we de gegevens voor de 370 calvinisten die in de periode 1567-1577 vervolgd werden, in kaart brengen. Van 106 onder hen (29 percent) konden we met zekerheid hun vestigingsplaats(en) achterhalen. In totaal kwamen we tot 140 plaatsvermeldingen, die we in tabel 8.2 gegroepeerd hebben.

Op grond van deze gegevens kunnen we reeds een aantal voorlopige vaststellingen formuleren. In totaal wordt Engeland 44 maal (31 percent van alle gevallen) vermeld als toevluchtsoord, het Duitse Rijk 68 maal (49 percent). In Engeland vormde Londen met dertig eenheden veruit de grootste trekkingspool voor uitgeweken Antwerpse calvinisten. In het Duitse Rijk treden vooral het gebied van de Beneden-Rijn (35 vermeldingen) en de Palts (22 vermeldingen) op de voorgrond. Dat Emden slechts negenmaal vermeld wordt als vluchtsoord voor uitgeweken Antwerpse calvinisten, kan verbazing wekken, aangezien de Kerk van Antwerpen vóór het Wonderjaar onder nauwe relaties onderhield met de broeders uit de Oost-Friese stad. Dit is een kwantitatieve bevestiging van de vaststelling van Andrew Pettegree dat de omvang van het Antwerpse contingent in Emden vanaf 1568 duidelijk terugliep. De emigratie naar de Zwitserse steden mag in numeriek opzicht (7 vermeldingen) beperkt genoemd worden. Het belang van Bazel en Genève reikte dankzij hun hogescholen echter aanzienlijk verder dan het aantal vervolgte Antwerpenaars dat er een toevlucht vond, laat vermoeden, een vaststelling die eveneens geldt voor de Universiteitsstad Heidelberg. Vanaf 1572 kwamen ook de opstandige delen van de provincies Holland en Zeeland als toevluchtsoorden in aanmerking (20 vermeldingen).

Het leven in ballingschap, verwijderd van hun familieleden en hun vertrouwde omgeving, zal voor vele vluchtelingen ongetwijfeld pijnlijk geweest zijn. Toch gingen de contacten tussen vluchtsoord en vaderstad niet volledig verloren. Uit de reeds vermelde brievenverzameling van een gearresteerd schipper blijkt hoe geloofsgenoten in Engeland en in de Nederlanden via allerlei netwerken nieuws uitwisselden en bij

gelegenheid de oversteek naar het vasteland maakten om verwanten te bezoeken of zakelijke transacties te verrichten.

Materiële bekommernissen hielden meer dan eens de contacten met de plaats van herkomst in stand. De Antwerpenaar Jan Pels, die eind 1571 wegens de religie naar Londen was gevlucht, leefde verder van zijn renten in de Nederlanden. Andere vluchtelingen maakten krachtens hun laatste wilsbeschikking geld en goederen over aan familieleden die in Antwerpen achtergebleven waren. Religieuze scheidingslijnen die dwars door eenzelfde familie liepen, konden dan weer de breuk met het thuisland verscherpen. Marcus Perez, die met zijn vrouw Ursula Lopez naar Bazel gevlucht was, had er het gezelschap van zijn kinderen Ludovicus, Martinus, Marcus, Isabella, Barbara, Ursula, Basilea, Anna en Jan, maar Marco, Antonio, Fernando en Louisa bleven in Antwerpen, waar zij onder de voogdij stonden van hun katholieke grootmoeder Louisa de Sigura en hun oom Louis Perez. Louisa, die tijdens het Wonderjaar gedoopt was in de calvinistische Kerk, werd reeds in mei 1567 herdoopt door de plebaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Dergelijke gevallen waren eerder uitzondering dan regel. Jacob Barlaeus, zoon van de Antwerpse griffier Lambert Barlaeus, sprak eind 1567 zijn vader moed in vanuit Emden. Met de hulp van God zouden ze de moeilijke tijden wel te boven komen. Wat later bracht hij enthousiast verslag uit over zijn vorderingen in de studie van het Hebreeuws, waarin hij door de geleerde Gentenaar Jacob Commelin onderwezen werd. Dat de ballingen goed ingelicht bleven over de toestand de Nederlanden, bewijzen de brieven die Marcus Perez, Karel van Bombergen en Mattheus de Lannoy schreven vanuit Bazel, Neustadt en Heidelberg.

In de ballingschap bleven de uitgeweken families uit Antwerpen nauw elkaar verbonden en werden nieuwe contacten gelegd. In Frankenthal Heidelberg waren vooraanstaande Antwerpse calvinisten samen met bede predikanten uit de Nederlanden aanwezig bij doop en huwelijksplechtigheden. Ook de huwelijksprotocollen van Emden en het doopboek de Nederlandse kerk in Keulen illustreren de verwevenheid van de Antwerpse families en de relaties met gevluchte geloofsgenoten uit de Nederlanden. Vooral via geëmigreerde kooplieden en textielondernemers werd een netwerk van internationale contacten opgezet dat geloofsgenoten uit verafgelegen gemeenschappen met elkaar verbond. Vanuit Keulen bijvoorbeeld stonden leden van de families Resteau, Merman, le Bruyn, des Maistres, de Béhault en Godin in betrekking met verwanten en handelsvennoten verspreid over verschillende commerciële centra in Europa.

Het gaat daarbij om koopliedenfamilies van Waalse oorsprong die sedert het midden van de zestiende eeuw permanente vertegenwoordigers hadden in Antwerpen, waar zij tijdens het Wonderjaar op de voorgrond traden in de calvinistische beweging.

De vermogende kooplieden toonden overigens solidariteit met behoeftige geloofsgenoten. De Antwerpse koopman Baptista Oyens, in 1568 lid van de Italiaanse Kerk in Londen, stuurde in 1574 via Hamburg een som van 33 gulden naar de arme broeders in Emden. Hetzelfde jaar keerde de lakenhandelaar Jaspar Celosse vanuit Antwerpen naar Emden met een gift van vijftig gulden ten behoeve van de diaconie. Ook de Antwerpse grootkoopman Gillis Hooftman droeg vanuit de stad zijn steentje bij tot de ondersteuning van de Emdense armen. Dergelijke transacties werden vanzelfsprekend vergemakkelijkt door de commerciële contacten die een aantal vooraanstaande calvinisten vanuit Emden onderhield met Antwerpen.

Het is opvallend hoe ook na 1585 de Antwerpse calvinisten met elkaar verbonden bleven in de emigrantenoorden. In de vluchtelingengemeenen van Keulen, Hamburg, Stade en Neu-Hanau merken we opnieuw de professionele en familiale verwevenheid, nu vaak van calvinisten uit de tweede en derde generatie.

In vele gevallen ging het daarbij om families die al tijdens het Wonderjaar met elkaar in contact stonden en in de Scheldestad op de voorgrond traden. Als professor W. Brulez in een bekende bijdrage stelt dat de uitwijking van vele Antwerpse kooplieden een verlies was voor de Scheldestad maar een groot pluspunt betekende voor de commerciële ontwikkeling van Europa, dan geldt dit mutatis mutandis ook voor de exodus van talrijke Antwerpse calvinisten. In verscheidene Engelse en Duitse steden hebben zij bijgedragen tot de uitbouw van calvinistische gemeenten, waarbij zij niet zelden verantwoordelijke functies bekleedden.

Onrechtstreeks hebben zij op die manier ook het Duitse calvinisme gestimuleerd. Niet alleen door hun wijdvertakte verspreiding en relaties, maar ook door de contacten met geloofsgenoten uit andere landen en taalgebieden hebben de Antwerpse calvinisten in ballingschap bijgedragen tot de vorming van een internationaal calvinisme. De figuur van Marcus Perez is hiervan een mooie illustratie. Deze koopmanfinancier stond te Bazel in contact met kooplieden van internationale envergere en met geloofsvluchtelingen en humanisten uit de toenmalige Europese wereld. Perez wist te Bazel, net als de uit Antwerpen gevluchte zijdehandelaar Peter 't Serwouters, in de politieke, sociale en intellectuele elite van de stad te integreren.

De universiteiten en academies van gereformeerde signatuur hebben eveneens een belangrijke bijdrage geleverd tot de internationalisering van de calvinistische beweging. In Heidelberg en Genève troffen studenten uit Antwerpen en de Nederlanden elkaar en legden zij contacten, ook met buitenlandse studiegenoten en professoren, die later bijzonder vruchtbaar konden zijn. In Heidelberg immatriculeerden trouwens lieden die op dat moment al tot de elite van het Nederlandse calvinisme behoorden. Denken we maar aan Mattheus de Lannoy, Peter van Aelst, Cornelis en Karel van Bombergen en **Thomas van Thielt**. Bovendien werden de mobiliteit en de contacten nog bevorderd doordat heel wat studenten meer dan één hogeschool bezochten. Jacob Barlaeus, die vóór het Wonderjaar aan de katholieke universiteiten van Leuven en Douai had verbleven, kreeg in 1568 privé-onderwijs van Jacob Commelin in Emden, studeerde het daaropvolgende jaar in Bremen aan het Gymnasium Illustre, dat onder leiding stond van de Vlaamse emigrant Johannes Molanus, en voltooide in 1571 zijn peregrinatio calvinistica met zijn inschrijving aan de universiteit van Heidelberg.

In het laatste kwart van de zestiende eeuw vinden we de Antwerpse studenten die aan de Geneefse academie studeerden, in de meeste gevallen ook terug in de inschrijvingsregisters van de universiteiten van Heidelberg en Leiden, terwijl sommigen ook de hogeschool van Herborn en de universiteit van Bazel frequenteerden.

Zowel de gemeenten onder het kruis te Antwerpen als de ballingen in de vluchtelingenkerken hebben een belangrijke bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van het Antwerpse calvinisme. De ondergronds gedreven calvinistische Kerk had niet langer de omvang en de mogelijkheden die haar tijdens het Wonderjaar te beurt waren gevallen. Toch was het voor de toekomst uiterst belangrijk dat de continuïteit in het georganiseerde gereformeerde leven bewaard bleef. De Nederlandse en Franstalige

kerken bleven beschikken over een gemeentestructuur met ouderlingen, diakens en weetdoeners, en nagenoeg permanent waren er predikanten aanwezig in de Scheldestad. De kerkelijke discipline, een van de kernstukken van het gereformeerde gemeentelven, bleef gewaarborgd. Ten minste vanaf 1570 bekleedde Antwerpen weer de centrale plaats in het synodale netwerk van de ondergrondse kruiskerken in de Nederlanden. De numerieke aanhang die de calvinistische Kerk in de jaren 1567-1577 te Antwerpen kende, valt bij gebrek aan gegevens niet te achterhalen, maar het ging veeleer om een aantal honderden dan om enkele duizenden. Het is immers duidelijk dat alleen de harde kern van lidmaten bereid was de gevaren te trotseren die verbonden waren aan een ondergrondse kruiskerk. Alles wijst erop dat in deze periode meer Antwerpse calvinisten in de vluchtelingenorden verbleven dan in de Scheldestad. Onder de emigranten treffen we de vooraanstaande families aan die tijdens het Wonderjaar leiding hadden gegeven aan de calvinistische beweging. Het contact met en de steun van deze geloofsgenoten in de ballingschap waren voor de ondergrondse gemeente in Antwerpen van essentieel belang.

Tijdens de periode van de Calvinistische Republiek (1578-1585) kende het calvinisme, mede dankzij de sterk gewijzigde politieke omstandigheden, sterke expansie. Op enkele jaren tijd ontwikkelde zich een calvinistische met internationale uitstraling. Die snelle expansie was mede mogelijk doordat het calvinisme te Antwerpen kon terugvallen op structuren en op organisatie die ook in de periode van repressie overeind waren gebleven. Tevens werd geprofiteerd van de ervaring die teruggekeerde calvinisten de ballingschap hadden opgedaan. Het was allerm minst toevallig dat er van Aelst, Mattheus de Lannoy en Cornelis Rethius, allen calvinisten eerste rang met internationale contacten, werden teruggeroepen naar hun vaderstad om daar de ambten van burgemeester of schepen te bekleden.

Besluit

Psalm 74

1 Een onderwijzing, voor Asaf. O God! waarom verstoot Gij in eeuwigheid? Waarom zou Uw toorn roken tegen de schapen Uwer weide?

2 Gedenk aan Uw vergadering, [die] Gij van ouds verworven hebt; de roede Uwer erfenis, [die] Gij verlost hebt; den berg Sion, waarop Gij gewoond hebt.

- 3 *Hef Uw voeten op tot de eeuwige verwoestingen; de vijand heeft alles in het heiligdom verdorven.*
- 4 *Uw wederpartijders hebben in het midden van Uw vergaderplaatsen gebruld; zij hebben hun tekenen tot tekenen gesteld.*
- 5 *Een ieder werd er bekend als een, die de bijlen omhoog aanbrengt in de dichtigheid van een geboomte.*
- 6 *Alzo hebben zij nu derzelver graveerselen samen met houwelen en beukhamers in stukken geslagen.*
- 7 *Zij hebben Uw heiligdommen in het vuur gezet; ter aarde toe hebben zij de woning Uws Naams ontheiligd.*
- 8 *Zij hebben in hun hart gezegd: Laat ze ons te zamen uitplunderen; zij hebben alle Gods vergaderplaatsen in het land verbrand.*
- 9 *Wij zien onze tekenen niet; er is geen profeet meer, noch iemand bij ons, die weet, hoe lang.*
- 10 *Hoe lang, o God! zal de wederpartijder smaden? Zal de vijand Uw Naam in eeuwigheid lasteren?*
- 11 *Waarom trekt Gij Uw hand, ja, Uw rechterhand af? Trek haar uit het midden van Uw boezem; maak een einde.*
- 12 *Evenwel is God mijn Koning van ouds af, Die verlossingen werkt in het midden der aarde.*
- 13 *Gij hebt door Uw sterkte de zee gespleten; Gij hebt de koppen der draken in de wateren verbroken.*
- 14 *Gij hebt de koppen des Leviathans verpletterd; Gij hebt hem tot spijs gegeven aan het volk in dorre plaatsen.*
- 15 *Gij hebt een fontein en beek gekleefd; Gij hebt sterke rivieren uitgedroogd.*
- 16 *De dag is Uwe, ook is de nacht Uwe; Gij hebt het licht en de zon bereid.*
- 17 *Gij hebt al de palen der aarde gesteld; zomer en winter, die hebt Gij geformeerd.*
- 18 *Gedenk hieraan; de vijand heeft den HEERE gesmaad, en een dwaas volk heeft Uw Naam gelasterd.*
- 19 *Geef aan het wild gedierte de ziel Uwer tortelduif niet over; vergeet den hoop Uwer ellendigen niet in eeuwigheid.*
- 20 *Aanschouw het verbond; want de duistere plaatsen des lands zijn vol woningen van geweld.*
- 21 *Laat den verdrukte niet beschaamd wederkeren; laat den ellendige en nooddruftige Uw Naam prijzen.*
- 22 *Sta op, o God! twist Uw twistzaak; gedenk der smaadheid, die U van den dwaze wedervaart den gansen dag.*
- 23 *Vergeet niet het geroep Uwer wederpartijders; het getier dergenen, die tegen U opstaan, klimt geduriglijk op.*